

Уз, 1213

Українська Академія Наук
Збірник Історично-Філологічного Відділу
№ 22

PG 3948
MS4K69

МИХАЙЛО МАРКОВСЬКИЙ

Як утворивсь роман
„ХІБА РЕВУТЬ ВОЛИ,
ЯК ЯСЛА ПОВНІ?“
П. Мирного та Ів. Білика

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1925

10.611

Михайло Марковський

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ,
вип. 22

МИХАЙЛО МАРКОВСЬКИЙ

ІАК utrogyvs' roman

ЯК УТВОРИВСЬ РОМАН

„ХІБА РЕВУТЬ ВОЛИ, ЯК ЯСЛА ПОВНІ?“

П. МИРНОГО та Ів. БІЛИКА

РОЗВІДКА ТА ДОДАТКИ

(За архівними матеріалами Полтавського Пролетарського Музею)

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1925

НК

[891.79.09]

PG 3948
M 84 K 69

Доволяється випустити в світ.

Невідмінний Секретар Академії Наук, *акад. Аг. Кримський*

Друковано 600 примірників. Зам. № 2085.

Присвячую

дружині своїй

Любові Методіївній,

що допомагала мені

скласти цю працю

Автор

Як утворивсь роман „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“ П. Мирного та Ів. Білика ¹⁾).

Історію утворення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» ще й досі не з'ясовано, як слід, у нашій критичній літературі. Традиція давно вже приписувала цей твір двом братам-письменникам — П. Мирному (П. Рудченкові) та Ів. Біликові (Ів. Рудченкові). Сам П. Рудченко не раз визнавав тут співробітництво свого брата і, наприклад, в одному з своїх листів до редакції «Літературно-Наукового Вісника» писав: «Я передав видання усіх моїх друкованих творів Сіячеві; на першу книжку я вже заслав усе, що мається; на другу повинно разом з «Пропашкою силою» піти «За водою», як твори написані мною з покійним братом Біликом» ²⁾. Але деталі цього співробітництва, можна сказати аж до останнього часу, були так що й зовсім невідомі. Правда, ще р. 1882 В. Барвинський, на підставі, мабуть, тих темних чуток, що доходили до Галичини, в своєму розгляді цього роману каже, що при спільній праці над утворенням одного оповідання може бути ужита така підхідка: один подає план, зарисовує в головних рисах характери, покладає що-найважливішу обстановку,—другий переводить цей план в усіх його подробицях. А може ще й так бути, що один єсть властивим творцем, а другий робить тільки свої виправки і доповнення, виправляє і вигладжує. Так, коли цей роман і справді написали двоє авторів, то ми можемо хіба припустити цей останній спосіб співучасті двох авторів. Правда, в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», ми знаходимо багато частин не однаково оброблених,—не одну важну подію, не одну сторону характеру декотрих осіб цього роману, описано тільки побіжно, мов-би по-хронікерськи, а знов другі

¹⁾ За спробою працювати в сприятливих умовах над спадщиною П. Мирного складаю свою велику подяку Івзі Яковлівній Руданській, завідувачці рукописного відділу Полтавського Пролетарського музею.

²⁾ Лист від 8/ви 1918 р. За можливість скористуватись цим листом складаю свою подяку Н. Д. Романович-Ткаченко.

події й особи або їх характеристичні сторони, хоч і багато меншої ваги, описано дуже докладно. Тільки-ж це, здається нам, не виходить із-за авторства в-двійзі, а таки з самого способу писати роман»¹⁾. Далі за розв'язання цього питання взявся проф. Огоновський і, збираючись писати в своїй «История русской литературы» про П. Мирного, він удався до нього з приводу цього з отаким запитанням: «Котрі частини в пов. Х. р. в. написав Опанас Мирний, а котрі зладив І. Білик? Бо тут, очевидно, двоє рука»²⁾. Невідомо, що відповів на це П. Мирний, але в своїй історії проф. Огоновський так розподіляє працю братів над цим романом: «Іван Рудченко міг зладити ось які глави: 1) Хазяїн, 2) Піски в неволі, 3) Пани Польські, 4) Махамед, 5) Максим старшим, 6) Перший ступінь, 7) Слизька дорога, 8) На волі, 9) Новий вік. Опроче, в деяких главах добачаємо зразки пера Мирного і Білика. Сюди належать іменно ось які глави роману: 1) Товариство, 2) Наука не йде до бука»³⁾. Далі проф. Огоновський каже, що в писаннях Білкових ми бачимо історичні образи з минувшини, філософічні рефлексії і зразки прозаїчного оповідання⁴⁾. Ми далі побачимо, наскільки правдиві ці думки проф. Огоновського. Нарешті, в 1-2 числі «Червоного Шляху» за 1924 р. з'явилась стаття І. Ткаченка «Літературна спілка П. Мирного та І. Білика», що в ній автор зробив спробу розв'язати це питання на підставі вже фактичних даних, того рукописного матеріялу, який переходується в Полтавському Пролетарському музеї. Але І. Ткаченко поставив собі широке завдання — з'ясувати взагалі колективну працю братів на ниві українського письменства і особливо ролю старшого брата Івана в творчій діяльності П. Мирного (крім «Пропащої сили», брати вкупі написали ще й «За водою», і відносно інших творів П. Мирного Іван Рудченко давав своїй братові поради, то-що), і через це не міг присвятити багато місця окремому питанню що-до утворення роману «Хіба реуть воли, як ясла повні?»⁵⁾, — і його нарис не подає в цьому відношенні повної картини. Окрім того, І. Ткаченко не мав під рукою ще й останньої редакції цього роману — рукопису 1875 р., що дістався мені від нащадків І. Рудченка⁶⁾. Користуючись цим рукописом, а також і тим рукописним матеріялом П. Мирного, що його так

¹⁾ «Діло» 1882 р., ч. II, див. Огоновський, История литературы русской, ч. III, розд. 2.

²⁾ Лист проф. Огоновського від 11 (23) січня 1891 р., пор. лист від 8 (20) XII — 1890 р. Обидва листи переходується в Полтавському Пролетарському музеї.

³⁾ История литературы русской, ч. III, розд. 2.

⁴⁾ Ibid.

⁵⁾ Йому в цій статті присвячено 3½ сторінки.

⁶⁾ Цей рукопис я передав до Полтавського Пролетарського музею.

старанно зібрано в Полтавському Пролетарському музеї, я й зробив спробу подати повний нарис історії, як утворивсь цей знаменитий роман ¹⁾.

В основу роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», без жадного сумніву лягли ті вражіння, що їх виніс Панас Яковлевич з своєї подорожи від Гадяча до Полтави, яку він зробив на початку 70 р.р. Лаштуячись у дорогу, каже він, «я мав умову думку роздивитись народній побут, познайомитись з народньою таємною думкою, якою він живе, з його „слухним часом“, яким він себе тішить і береже для свого сина або онука». Підчас цієї подорожи Панас бачив злиденне життя селянського люду, чув, як нарід лає земство.— «Що-то за земство? — гомоніли селяни — тільки лишня драчка». Всі ці мотиви, як відомо, відбилися і в романі. Цікаво, що підчас цієї подорожи Панас Яковлевич підслухав і те слово — Маптаки, яким лаяли козаки колишніх кріпаків ²⁾, і яким лає їх Грицько, один із героїв роману ³⁾.

Але особливе вражіння справило на Панаса те оповідання про розбійника Гнидку, яке він почув від молодого поштаря, що віз його до Гадяча. «Бідова голова сей Василь Гнидка був, — розказував поштар Панасові.— На все вдатний, до всього вдався, чи до ремества, чи до роботи якої — його пошли йому дай. Сам чоботи шив, у млині знав діло, і стрілець з його запалений був. Отута в долині (ми тоді саме спустилися з гори у глибоку долину, уже покриту спорихом чи болотяною травою, тоді як гора з обох боків чорніла ще своїми гноїщами та жовтіла глинищами; — перед нами на горі стояли Заїчниці, а за ними синіла чагара з колись рослого і густого лісу), туди далі є озеро; то він, бувало, кожен день бродить з рушницею по-над водою. І вже коли зобачив що, то не втече його рук. Міткий стрілець! Тут він схожувався з своїм товариством і на раду, коли й де їм погуляти.— Хто-ж його товариші були? — Тутешні козаки. Тута їх у його ціла згряя була, а то й три москалі пристали. З Опішньої пушкарі, що з пушок палять.— І заможний він був?— Та чорт його не взяв! Дві хаті там такі збудував, що хоч нехотя задивишся. Тепер їх попечатано, то там ніхто й не живе. Стоять собі-валяться. Одна сова серед печи кричить.— Як-же і де його зловлено?— Аж ось як: Недалеко від Заїчниць,— от як будемо їхати, то й побачимо, жив собі хутором уже здавна один козак. Заможний і грошовитий. Скоту в

¹⁾ Цю працю я написав був ще до того, як з'явилась в друку стаття І. Ткаченка. А свою доповідь «До питання про авторство повісти Мирного „Пропаша сила“ на підставі рукопису 1875 р.» я прочитав ще в 1923 р. в Історично-Літературному Товаристві при Українській Академії Наук» (див. «Записки Історично-Філологічного Відділу», кн. IV, 350 стор.).

²⁾ «Правда», 1874, стор. 467.

³⁾ «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», 212 стор., видання «Кіевской Старини».

Його — повна загорода, а грошей — то й свині не їдять. При йому жили його й сини, аж три. Двох він уже й поженив; у старшого й дитина була, а менший ще парубкував. Сього він уже в москалі готував і грамоти навчив, щоб не так важко у службі було. Ще й дочка у його, так півдівка, була; ото вона одна й зосталася тільки жива. Гнидка добре його знав, знав, що туди так удвох починати нічого, та різдвяних свят, зібравши дванацять самих найздоровших товаришів, і скавнув до того козака празникувати. — Як празникувати? вони-ж їх, кажуть, порізали. — То то-ж і празникували. Змовилися вони, а як стемніло, то й рушили. Приїзять, аж уже на хуторах і спати полягали. Звісно, святки, повечеряли та й рано спати лягли. От сі до вігна, стувають, просяться у хату. Їх не пускають; вони просять хоч шлях показати. Дорога тоді була забита, недавно сніг увалив. Батько й послав парубка. Той тільки-що одсунув двері — вони так прожогом усі в хату, аж дванацять душ. Та й почали правитися. Парубок хотів у вікно вискочити, так хтось з їх як бебехнув з рушниці, та прямо у спину так кулю й увігнав, — той так у вікні й застряв. Вони тоді до жонатих, хто з ножем, хто з сокирою, — повбивали. Зостались невістки, дід та баба і та ще дочка, що як побачила ту баталію, то непримітно залізла під під, та там і сиділа, дух притаївши. Зостались ото ті: вони їх пов'язали гаразденько та й питають: де гроші? Питали, питали, — мовчать; вони тоді давай у печі огонь розводити; розвели: та візьме жменю соломи, зверне верчик, запалить та до ніг, — отак і пече. Пекли, пекли, та чи то вже так їх запекли, чи може вже ті затялися, — ні слова, та й годі. Стара одначе знемогла, сказала, що в пічурці 50 карбованців замазано. — Виколюпали, та знов до неї. Більше, каже, немає. Вони знову пекти, мучити, так ні, не сказала. Тоді вже вони взяли гаразденько усіх поскладали в рядок, зайшли з-за голови, та обухом у голову, так голови й попровалювали. Тоді ото й дитина прокинулася; або може воно й давно прокинулося, та мовчало, а то почало кричати. Кричить, як не розірветься, так Гнидка узяв та й простромив його ножем, як галушку. Коли його питали на слідстві: на що ти, Василю, хоч дитя убив? Що воно тобі заборонило? — Я його, каже, не бив, поки воно не кричало; а як підняло лемент такий, хоч без вісти тікай, — я тоді взяв та й простромив ножем. — Як упорались зовсім, тоді зачали грошей шукати. Шукали, шукали, все перерили, не знайшли, та з тим і поїхали. А та дівчина, що під полом була, як побачила, що вже нікого немає, та як була гола й боса й простоводоса, то так і майнула аж до села. Прибігла до першої хати, а то хата самого Гнидки. І як вона вже тут не піймалась, то вже, видно, сам Господь так її судив. Прибігла, а вже було удосвіта: правда, всі спали, і Гнидка спав з това-

ришами, тільки у другій хаті, що од двору, а в сій, що од улиці, — мати Гнидчина. Вона до сеї то стука у вікно, добивається. Мати слуха: щось стука, — вийшла. Коли гляне — аж дівчина в одній сорочці і уся в крові. — Що се? — питає. Відкіля ти, дівчино? — Я, каже, бабусю, з хутора... розбишаки набігли... батька... матір... братів... усіх, усіх побили, тільки я й zostалася... утекла... — Як утекла? — Поїхали розбишаки. Та я й утекла. — Коли-ж се сталося? — От се недавнечко... вони тільки-що поїхали... багато їх... Цить-же, цить, дівчино, — каже мати: мовчи, то мій син! А вона бачила, як син увіходив у її хату, й без світла руки мив. — Та за дівчину, накинула на неї яку там одежину та тихенько до волості. Там усіх зразу на ноги підняла, та прямо по сина й справила.

«Хіба він матері так уже дозволив, що вона на його виказала? — Та вже-ж, видно. Уже-б яка мати на сина сказала? Вона, кажуть, не раз його й просила, й молила; раз і жалілася, так ще її винуватою зробили, а син ще й вибив. — Ну, так далі? — Ну, отож як справила, то їх усіх так сонних і забрали. На другий день до нас в Опішню дали знати слідователеві. Я тоді саме з ним і їхав. Як увійшли у хату, то по кісточки крові було: так усе у крові й плавало; аж страшно дивитись. Таки не аби зна-що — вісім душ положили! Записали ото там усе. Почали їх питати. Так куди? не знали: і духом не знаємо, й не відаємо. Так раз мати доказує, а вдруге дівчина пізнала деяких. Уже щось через тиждень, чи що, усе по правді розказали, як там було; побачили, що не викрутяться. А як вели Гнидку у Полтаву, то нахвалявся втекти та матір порішити. А тепер, кажуть, либонь і з ним уже порішили. — Як порішили? Я чув, що він утік аж з Москви. — Утік-же був, та піймали. Та він хотів ще удруге втекти, так москаль узяв та й застрілив. — Як застрілив? — З дороги, значить, втікав. Гнидка одбіг, а москаль вистрілив та й положив. — А де-ж мати та жінка живе? — Матір прийняв до себе тутешній таки козак. А жінка хотіла було йти за ним, та як розпиталася, що там не можна удвох жити, то й залишила. Живе тепереньки тут з одним чоловіком, тягається. У чоловіка й жінка є, а вона одбила, та й живе з ним. П'янують вдвох, розпутствують.

«Ми виїхали геть од Заїчинець. — Ото дивіться: у долині верби сивіють, ото той хутір. Там їх і поховали усіх. Хотіли саме коло Заїчинець хрест поставити, і на хресті виписати, коли, як і ким вони побиті. Та громада Заїчинська одпрохала, що, мов, худа слава об нас піде. Так їх там у хуторі поховали і хрест поставили.

«Далі, каже автор, я вже не пам'ятаю, що ми балакали з машталіром, знаю тільки, що цілу дорогу балакали, але все те Гнидка собою затер,

зарівняв у моїй пам'яті; тільки сам zostався, як здоровенний иржавий цвях, забитий у білу гладеньку стіну мого спомину; ломив він мою голову і поривав думку розгадати його чудовну появу»¹⁾).

В иншому місці своєї подорожи, трохи раніш, автор каже, що Гнидка — це трохи чи не на всеньку Полтавщину відомий розбишака, перед двома роками засуджений на каторжну роботу. З Гнидки дуже цікавий суб'єкт, як для етнографа, так і психолога.

«Як такий мирний пахарський побут, з його поетичним почуттям, з людяністю викинув з себе такого злющого зарізову, котрому нічого не варт проткнути ножем горло маленької дитини, коли вона, прокинувшись, почала в колісці кричати, котрого організаторські сили були такі, що зумів за невеликий час згромадити цілу ватагу усякого люду, і за півроку вирізати з нею до 20 душ в Зінківському, Полтавському, Миргородському, ще либонь й у Пирятинському повітах. Питання, на котре повинен одповісти наш етнограф. Які почуття водили руками сього розбишаки, коли він мив їх у гарячій людській крові, так щиро кохаючи свою молоду жінку? Хай скаже психолог.

«На мій погляд, каже далі автор, Гнидка безталанна дитина свого віку, закалічений виводок свого побуту,—пригніченого усяким панством, зубоженого жидовою,—де все стало і стоїть нерухомо на однім місці, стояло, пови зачало гнити у самому корні. Де одно зогнива, там починається инше заражатись, і при вонючій духоті, яку розносить усе гниле, тяжке стає життя народженому, гірке воловодіння з цвіллю. І от починає воно боротьбу за своє місце, за своє право на життя, починає розшукувати шляху. Де-ж то знайдеш його без освіти, де то знайдеш його у тому непроглядному мороці, який сповива усе і усіх? А тут устає таке питання: не я задавлю, мене задавлять! І кидається чоловік, як звірюка, на все, купається у крові людській і знаходить в тім свою утіху, пораду для свого серця. Коли що кохає, то кохає усею силою своєї мочи (як Гнидка свою жінку), що зненавидить — як вітер змете з свого шляху й дивує людей своїми божевільними вчинками. І справді, Гнидка здивував собою усю Полтавщину, сколихнув тихе пахарське життя од корня до самої верховини; імення його почало переходити од села до села, од міста до міста, а переходячи, почало нарощувати собі таку славу, якої Гнидці може й не снилося. Так, одні розказують, що Гнидка ще змалечку, як підпасачем був, привчав себе до сього ремества. Пійме бувало ягня, обдере живцем з нього шкуру, та й почне батіяжком підганяти. Другі, що як з своєї матері знущався — постановить на

¹⁾ «Правда» 1874 р., стор. 544-547.

гарячу сковороду, та й пече, щоб нікому нічого не розказувала. Третій, як свою жінку кохав, що при їй тільки й зміг розказати свої перешкоди; розказує, а сам рясно, рясно плаче.

Так народня фантазія починає обвивати хоч грізним, а все-ж поетичним словом свого лютого ворога. І хто знає, хто поручиться, що років через 20-30 Гнидка розбишака не займе рядом місце з якими-небудь Гаркушею, Засорним і іншими розбишаками після-гайдамацької пори, котрі уславились по всій Україні, яко боронителі убогих і безталанних од заздрости і пригніту багатих і щасливих. Нарід глибоко чує, він вибачає своїм самим лютим заўзакам, часто і густо величає їх нещасними-безталанними, не вибачає тільки він своїм давнім ворогам, що гнітять та розоряють його беззахисне життя — то панству та жидові¹⁾.

З цього ясно, яку загадку завдав Мирному оцей Гнидко, як наш письменник крутив над ним голову, і з'ясувати це питання він і взявсь у своєму романі — «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Що ця подія лягла в основу його роману, це видно з того, що деякі місця з цього оповідання увійшли дослівно в його твір (в остаточній редакції, — особливо, що до останнього вчинку Чіпки, який з своїми товаришами вирівав цілу родину заможного Хоменка. У цього Хоменка теж було три сини, як кати, як каже товариш Чіпчин, Лушня, і йдучи туди, товариство взяло з собою рушницю. Розбишаки побили всіх, — урятувалась тільки одна дівчина років десяти, яка й прибігла до Чіпчиної матери. Коли Мотря, мати Чіпчина, вийшла з хати на крик, то «перед нею стояла літ десяти дівчина, в одній сорочці, об'юшеній кров'ю, боса, розхрістана, розпатлана, стояла й трусилася». На запитання Мотрине, що це, дівчина почала розказувати: «Ой, лишенько, бабусю... Ой горенько тяжке... з плачем, ледві вимовляла дівчинка. — Я з хутора... розбишаки були... всіх побили... порізали... постріляли... батька... й матір... діда... бабу... дядьків... дядину... маленького братіва... усіх... усіх... Одна я zostалася... одну мене не знайшли... втекла... — Як утекла? — Поїхали... запалили хату й поїхали . . . — Цить... цить, моя дитина! — Зацитькувала Мотря. Я знаю, хто ті розбишаки... Мовчи! — То мій син, клятий! Цить... а то, як почує, не животіти тоді ні тобі, ні мені. — Ходім у волость... у волость ходімо! — шепче вона. — Я змерзла, бабусю... холодно... шепче дівчинка, тулячись до Мотрі. — На, хоч мої старі чоботи взуй!.. Он, платок... юпка... швидче!.. — Похапки назула вона на дівчинку старі закорублі чоботи, накиннула юпку, платок; на свої старі плечі натягла кожушанку й вийшли вдвох тихо з хати». . .

¹⁾ «Правда», 1874.

Незабаром прибігли волосні, назбиралось народу повнісінський двір, обступили кругом хату. Ні одної душі не випустили: всіх побрали, пов'язали.

Товариство Чіпчине цим разом було чимале: чоловік десятеро. Між ними були й москалі ¹⁾). Коли Чіпка повернувся з розбою, то він увійшов в матері хату і почав над помийницею вмиватись... Незабаром повходили в хату й інші. Засвітили світло... На кожному видно було сліди свіжої крові... Далі мати почула, як стали в печі вогонь розводити, одержу палити.

Побитих поховали недалеко од Пісок, над самим шляхом, коло Хоменкового хутора, насипали високу могилу, «а на ній стоїть величезний хрест, оглядає наввирги хутори, села, всі околиці... Під ним тліє вісім безневинних душ, згублених в одну ніч «страшним чоловіком».

Матір Чіпчину взяв Грицько догодувати до смерти.

Чіпка теж був багатий, після того, як одружився з Галею, яку дуже кохав. Перед нею він теж часом сповідався в своїх гріхах (330).

Хата у Чіпки була велика і гарна: вона мала три кімнати — одна для матери, друга для нього самого, а через сіни — світлиця про гостей. Після-ж того, як його піймали, «хату його опечатали, забили. У ній одні сови та сичі плодилися».

Ще більш матеріалу із того оповідання про Гнидку, яке почув Панас Яковлевич від свого поштаря, він узяв, щоб описати саму сцену вбивства родини Хоменкової в першій редакції свого роману. Ось ця сцена (Перша редакція 1872 р., стор. 57-59):

«Недалеко од Пісок жив собі хутором багатий козак Онисим Кнур. У Кнура три сини, як соколи: два жонатих, один парубок, шукав собі пари. У старшого сина двоє діток: хлопчик і дочка Оріся — дівчина літ може, з 10, а в середнього теж двоє — дівчинка по восьмому року і синок — місяців шости.

«Кнур — козак багатий. Кругом хутора десятин сто поля; дворище добре, посеред двору аж 2 хати, хоч коней гони, і двір з одного боку рубленими коморами облямований. Літом Кнур спав з своєю старою та з середнім і меншим сином у одній хаті, а в другій старший син з жінкою, а на зиму, щоб тепліше було та топлива менше сходило, усі збиралися в одну хату. Пріська (теща) давала порядок невістям, а сам Онисим синам. Жили вони собі добре, тихо-мирно, добро наживали чесною працею, в хазяйстві кохались.

«У ту лиху ніч усі чогось сиділи ввечері, мов сонні, і зарані полягали спати. Старий Онисько лежав на печі і стогнав тихо. Буря ревля-вила,

¹⁾ А раніше, коли вони ходили грабувати з Максимом, їх було дванадцять чоловіка (рук. 1875. 249). Між ними були й москалі-пушкарі (рук. 1875. 248).

видаючи в вієна лепким снігом. Коли це чує старий — щось загуркотіло, а далі застукало у вієно.

— Ой, ой, одчиніть!

Старий підвів голову, прислухався.

— Одчиніть! — ой, ой!

— Хто там? — гувнув старий з печи і побудив синів.

— Одчиніть Христа ради, — одчиніть! — молило щось під вікном.

— Хведоре, ти молодший, — піди спитай: чого йому треба! — обізався старий до парубка.

Хведір устав, накинув свитку на опашки і вийшов у сіни.

— А хто там? — питає.

— Пустіть Христа ради переночувати! — почувся з-надвору.

— Звідвіля-ж ти? хто ти?

— Та здалека.. аж з Гетьманського.. потаскала лиха година під таку хуртовину... не вхопив тропи, та й збився з шляху, не знайду, буди його. Пустіть, будь ласка: насилу сюди добився.

— Засвітимо та впустимо, каже старий, — не погибать-же чоловікові по такій лихій годині.

Од гомону прокинулася в колисці мала дитина і закричала не своїм голосом. Мати почула, та до колиски — гойдає дитину. — Хведір запалив ваганця і пішов до сінешних дверей. Тільки що дзвелькнув засів, як двері подалися — і в сіни ускочило аж 11 душ. Хведір не вспів одуматися, як Чіпка скомандував: — А бери його!

Той, як нависний, ускочив у хату. — Розбишаки! — скрикнув не своїм голосом. Розбишаки за Хведором. Піднявся крик, гвалт. Хведір кинувся до причільного вієна, рванув рями, брязнуло скло... гогонула рупниця... Хведір скрикнув, ухопився за спину та й зав'яз у вікні. Кров полилась як з кабана. Усі поторопіли.

— Чого стоїте? беріть їх! — гувнув Онисько на синів і кинувся на розбишак. Зчинився бій, крик. Чоловіки (нерозбірне слово) один одного, кричать. Жінки голосять... Старший син ухопив Лушню і насів зверху, як яструб голуба. Хтось підскочив — і зо всього розмаху бебехнув яструба по голові залізним безміном... Той і не здригнув, так, як сніп, повалився з Лушні. Другого сина уложив на місті Притива сокирою. Недовго і старий борюкався: повалили його, звязали. Питали про гроші, старий мовчав, тільки страшно водив по хаті очима. Жінки кричали, здіймали руки до Бога, молилися; дитинка у колисці кричала, як його різачка різала; одна Орися заби-лась під піч і з переляку лежала, притаївши дух.

Лущня з Притикою метнулися до молодіць; москаль до старої

Дитинча так кричало, аж страшно слухати.

— Та утиште оте чортеня! (Чи довго ти кричатимеш ¹⁾) — гукнув Чіпка на товаришів (і простромив дитинку як галушку ¹⁾). Як блискавка заблищав у москаля у руках ніж — і хлинула кров через горло в дитинки... воно затріпалось, захарчало... Ніж там і зостався. Мати, мов скам'яніла, стояла і дивилася мутними очима. А це зразу як скочить — і, як дика кішка, умоталася в Чіпчину голову.

— Ти каторжний! проклятий! — завила страшенно і, припавши, гризла зубами його голову. Московський тесак через спину дістав аж у груди — і положив її на землю.

— Так ти не скажеш, старий чорте, — кричить Чіпка, — ти не скажеш, де гроші?

Старий ні слова, тільки грізно зирнув очима.

— Огню, хлопці!

Хлопці зірвали з дверей матку, почали крутити віхті, — і підпаливши, давай припівати п'яти... Старий Кнур тільки стогнав.

Тимчасом Лущня упорався з невісткою — задавив за горло... Як вальок, скотилася вона з полу на долівку. Старшенький хлопчик і дівчинка впали перед Мотрею навколішки, здіймали руки до Бога, молили, просили... Московський тесак — і їх положив, як ті снопки.

Зосталися старі — обоє пов'язані; страшні вони лежали посеред хати, підпливши кров'ю; а кругом їх, як ті чорти, стояли розбишаки, з запаленими віхтями соломи — і припівали п'яти. Старі і од страшного болю, і з переляку не змогли слова промовити, тільки яєсь страшно, не то з докором, не то з мольбою дивилися — і якась мутність застидала їм очі.

— Долго ли возитьсѧ с ними? — гукнув один з москалів і, замахнувшись, легонув по голові обухом спершу старого, а потім і стару... черепа тріснули, кров заюшила з пробоїн.

— Тепер, хлопці, і сами попораємось — може й горілка є, — гукнув Матня, — випити по трудах.

Хлопці винулись, порозбивали скрині, повиймали гроші, одѧжу, збіжжя. Що лихіше, кидали під піч на купу.

Як упорались, хтось замовив: «Чи не краще й хату запалити?». Та Чіпка не схотів.

— Додому час! — гукнув він, і всі разом потягли до Чіпки в двір.

Під впливом всього того, що Панас Яковлевич бачив підчас своєї подорожі, і особливо під впливом оповідання про Гнидку, він і розпочав був

¹⁾ виправлено олівцем Івановою рукою.

свого романа; першу редакцію його він закінчив в 1872 р. В цій першій редакції роман вийшов не великий, він займав 60 аркушів звичайного формату, в аркуш (нумерацію поставлено тільки на одному боці аркушу) і написаний він тільки на самих лівих сторінках аркушів, — праві лишилися порожні: на них потім Панас робив свої додатки, а також брат його Іван писав свої помітки й уваги. Заголовок 1 р. був «Чіпка», і хоч 1 р. й було поділено на XV розділів, та розділи заголовків ніяких не мали. Ось головний зміст цієї 1 р., порівнюючи з друкованим виданням: I розділ відповідає II друк. — «Двужон»: Захожий чоловік в Пісках розпитує парубка про Окуня, а далі йде до волости; розмови з приводу цього між парубком і його жінкою; чоловік у волості заявив себе небожем Карпа Окуня — Остапом Хрущем; розмова з писарем, приписка до піщанської громади, сватання на Мотрі Зайцівої, бідній дівчині, розмова Мотрі з матір'ю; Мотря повеселішала на своїм хазяйстві, але була велика бідність. Сум Остапів, розмова його з жінкою про те, що він піде на Дін, бомага з Дону про нього, розмова голови й писаря з приводу цього, розмова їх з Мотрею, слідство, балачки по селу, привід Хруща в Піски, знову балачки по селу, потім знов чуток, що він Іван Вареник, кріпак пана Польського; віддали у москалі. Народивсь Чіпка — чудно — униз ногами. Знов гомонять про батька Чіпчиного, що це сам куций. Не можна було кумів знайти, охрестив москаль за горілбу; піч не хотів хрестити, упросила попадя за моток пряжі. Охрестили Нечипором, а вдома прозивали Чіпкою.

II відповідає III др. «Дитячі літа»: життя Мотрине — усі цурались її, дворище пустир, ніхто не приймав на роботу, злидні. За Чіпкою ходила баба. Чіпка удавсь гарний, розумний, але неповоротний. Мати біла, Оришка жалувала. Діти зобіжали (нема їхніх глузувань із Чіпки). Баба заспокоювала, розказувала йому казочок, оповідала про своє життя, про людей, які вони лихі, про те, що батька його віддали в москалі. Найбільше цікавили Чіпку небо з ясным сонцем, блідим місяцем і блискучими зорями. Розмова Чіпчина з бабою про зорі-душі людей, про Бога-батька, який держить увесь світ і хлібом годує. Вплив цих розмов на Чіпку — думки Чіпкові про Іллю, страх його. Ріпинець його бути добрим. Розмова з бабою про те, як люди согрішили і тепер повинні працювати. Під впливом оповідань бабиних Чіпка іде дивитись, де сонце сходить. Трус дома, балачки по селу. Привіз Чіпку чоловік. Мати біла, баба заступалась ¹⁾. Історія з хлібом і богом. Як ставилась Мотря до Чіпки. В нього розвивається упертість.

¹⁾ Всього цього епізоду, як Чіпка ходив туди, де сонце сходить, нема в друкованому виданні. Він був вкинутий за порадою Івановою, див. додаток № 1.

III відповідає IV друков. «Жив-жив»: Самотність Чіпчина. Служба у хазяїна, неслухняність його, хазяїн його вибив, а Чіпка трохи його не спалив Чіпка пасе вівці у діда Уласа. Задоволений з своєї праці. Пасе вівці вкупі з Грицьком. Думки Чіпчині про небо. Розмова з дідом про небо, Бога. Балачки дідові про людей, що вони лихі, грішні. Горобенята. Дід грає на сопілву Вечір і поворот додому.

IV відповідає V др. — «Тайна-невтайна»: Чіпка пасе вівці, трохи краще стало життя Мотрине. Але не все було гаразд. Смерть баби і вражіння Чіпки: зробивсь нервовий, уночі прокидався і вудись збирався бігти — матері казав, що чув голос бабчин. Розмова з дідом про волю, балачки дідові про неправду панів. Чіпка каже, що спалить пана; оповідання дідове про батька Чіпчиного. Розмова Чіпки з матір'ю про батька. Чіпка каже, що батько не добре зробив, не спаливши, не зарізавши пана. Чіпка зробивсь зовсім хмурий. Розмови селян з приводу волі; горілка розв'язує язик: цар, мовляв, дав волю, а пани примушують ще працювати, піп не гарний, держить руку за панів, у Сорочинцях добрий піп — прочитав, як слід, маніфеста, а архіреї заслав його на Сибір. Чіпка слухає такі розмови і весело йому. Де-далі настрої у селян все більше підіймався, пішли вони до пана вимагати рощоту, пан до справника; приїхав справник з москалями, селян б'ють, в'яжуть, садовлять у в'язницю. Вибили і Чіпку. Мати прохала, не допомоглось. Чіпка зник після цього. Мати побивається. Коли це чутка, що стан згорів і сам становий ледві урятувавсь. Повернувся Чіпка, не каже матері, де був ¹⁾. Діда узяли до двору. Ще хмуриший зробився Чіпка, ходить коло землянки дідової і думає; повертає до села, слухає, що кажуть селяни. Робиться зовсім нервовий, по ночах кричить. Мати радить взятися до хліборобської праці. Чіпка не хоче, йде до громади прохати, щоб вона йому доручила пасти вівці, громада одмовила, і Чіпка взявся за хліборобську працю.

V розділ відповідає I і VI друков. («Польова царівна» і «Дознався»): Закипіла робота у Чіпки. Мотря радіє, а Чіпка все сумний, ходить по полю, вже не слухає і того, про що говорить народ. Що за причина? Далі йде оповідання коротеньке про батька Галиного: який з нього був розбишака за молодечих років — як він зводив дівчат, бив навіть батька; батько віддав його в москалі; вислужившись, він повернув додому з жінкою-московкою і малою дочкою, оселився у хаті, яку залишив йому батько, і почав крамарювати.

¹⁾ Всього цього епізоду про бунт селян і про те, як вибили Чіпку, немає в V розділі друкованого видання — його за порадою Івановою було перенесено до другого розділу, який в друкованому став VII—III ч. Сліди цього епізоду в друкованому виданні залишилися ще й у VI р. - I ч. — в маленькій сцені (стор. 51), де описуються перші настрої селян, коли до них дійшли чутки про волю.

Потім перебрався на хутір. З чого багатів, ніхто певне не знав. Перша зустріч Чіпчина з Галею (немає опису весни). Чіпка прийняв її за русалку та аж «злякався». Коли вона заговорила, то в його мороз по-за шкурою побіг, але не через те, що «він злякався, ні, йому така люба здалася вона», і він сказав: «Коли ти справді людина, то йди сюди». Дівчина щезла, а Чіпка довго стояв, витріщивши баньки у небо. Потім задумливий пішов він додому. Коли кобилі давав трави, то з-під трави, як угілля, виглядали її очі. «Згинь, марюко!» аж скрикнув Чіпка і пішов до хати. Другого дня він знов пішов у поле, знов зустрів дівчину, але вона утекла. Думки Чіпчині про те, чия це дівчина. Кохання Чіпчине. Розмова його з матір'ю про москалеву дочку (немає сцени з свинею і кабанчиком). Нова зустріч з дівчиною, коли Чіпка догадався, що вона дочка москалева ¹⁾.

VI розділ відповідає I, II, III розд. III ч. друків: Чіпка прояснив, він слодівається, що Галя може його покохати. Десятник кличе Чіпку до волости (розмова з десятником). Повернувшись, Чіпка сказав матері, що прийшов небіж Луценків з Дону і хоче одібрати землю, але Чіпка запевняв матір, що землі він не дасть, «зубами держатиме». Скоро прийшов папір з суду, щоб одібрати землю у Чіпки і віддати захожому. Той продав землю і знов потяг на Дін (немає розмови Чіпки у волості). Як уплинула ця звістка на матір. Лютощі Чіпчині з приводу неправди (немає думки судитись). Чіпка в корчмі. Його промова там з приводу неправди. Оповідання Кулива. Докори матери Чіпці за пияцтво, його лютощі. Знову пияцтво. Товариство: Лушня, Матня і Пацюк — їхні біографії. Ще гірше пияцтво. Мотря пожалілась волосним. Чіпка у чорній. Товариші випустили. Чіпка вилаяв матір, взяв її одержу й до шинку. Мати перебралась до сусіди, і Чіпці немає вшину. В цьому розділі I р., порівнюючи з друк. вид., немає великого епізоду про Пороха і Чижику (друга половина I розд. і перша половина II р.—III ч. друків.).

VII відповідає V-III ч. друків. Страждання Мотрі, розмова її з бабою Думки Чіпчині — що він був і що став. Його лютощі. Прихід товаришів. Напоїли Чіпку, борюкання товаришів за горілку. Настрій Чіпчин — йому хочеться гуляти, битись, рубатись. Лушня пропонує іти до пана красти. Чіпка йде якось неохоче. Прийшли до жида. Жид згодивсь узяти крадене. Накрали чимало, але сторож злякав товаришів, і вони утекли, залишивши Чіпку, який і придушив сторожа (досить широке про це оповідання 27-28) ²⁾. Розмова на селі за крадіжку. Чіпка прибіг додому, лихий на товаришів, які

¹⁾ Ні в I, ні в VI розд. друкованого видання немає нічого про батька Галиного, це в друк. вид. увійшло в розд. IV - II ч.—«Махамед».

²⁾ В друкованому нема цього епізоду, тільки в кількох словах сказано, як Чіпка забив сторожа (стор. 220). Епізод цей див. додаток № 2.

його залишили самого, і завалились спати. Лютування його на товаришів. Вони, як пішли до жида, продали здобич, але сала жид не прийняв ¹⁾).

VIII— відповідає VI друк. Товариші не знають, що їм робити з салом. Приносять його до Чіпки. Чіпка лютує на них за зраду: він загрожує, що піде до волости і все викаже: будуть товариші пам'ятати за цю ніч, та товариші його заспокоїли, вони помирились і розійшлись, умовившись, що казати ²⁾). Чіпка ліг спати. Трус. Чіпка трохи не побив старшину за те, що той велів його в'язати. Чіпка у чорній. Дізнавшись Мотря про це, побігла до сина, але її не пустили. Товариство у чорній, розмови, регіт. Випустили їх. Грабунок у старшини. Балачки з приводу цього поміж селянами— це старшині за його неправду. Грабунок у писаря, але нічого не дізнались— тільки старшина одправив молебня.

IX розділ відповідає VII і VIII-Ш ч. друков. Чіпка закурив, всіх понапував, всеньке село п'яне, бунт жінок; дяк, як на йому жінки їздили (тільки сказано, самої сцени немає). Батюшка замянув церкву і не правив. А Чіпка, заваривши кашу, утік і заліг на горіще на три дні. І згадує він за свої дитячі роки, каїться, а тут неначе прийшла до нього Галя і докоряє йому за його піяцтво, грабунки, за те, що вбив сторожа (в друков. не так— про сон розказано широко— 244 до середини 247). Довго страждав Чіпка, довго ходив сумний по порожньому городу. Не стало Чіпки, припинилось і піяцтво на селі, навіть товариші забули про Чіпку, крім Лушні, який пішов до Чіпки й побачив, як він молився перед образом та плавав. Лушня зареготавсь, а Чіпка трохи його не вбив. Потім товариші помирились, і Чіпка почав казати Лушні, що треба змінити своє життя: треба грабувати неправдою нажите, але треба зробитись по виду порядними людьми, щоб ніхто не чеплявся. В цьому розділі I р. немає епізода про бунт селян, він в I р. є в розділі IV.

X відповідає IX-Ш ч. друк. Товариші стали на роботу. Чіпка працював у сусіда, який дав йому трохи одежі. Чіпка помирився з матір'ю (коротка розмова з матір'ю, хоч і є, як мати докоряла йому). Перебрались у свою хату, скоро з'явилось різне збіжжя. Але Чіпка десь пропадав, і йшли чутки про розбої, тільки на чужих селах. Розмови козаків між собою в шинку про розбої маштавів (колишніх кріпаків). Сварка поміж козаками і простими людьми: прості люди кажуть козакам, що коли відберуть землю, то їм, козакам, урветься, бо вони нагарбали собі землі та й тягнуть руку за

¹⁾ В першій ред. зовсім немає того матеріялу, який утворює розділ IV-Ш ч. друков. видання— «Сповідь і покута».

²⁾ Цього епізоду нема в друкованому виданні, але в I р. нема епізода про Грицька і Христю (друк. 228-232).

панами ¹⁾. Знов чутки про розбої. Балачви старих людей про те, що тепер робиться на світі. А Чіпка десь усе пропадає, хоч і півлується про хазяйство, так що уже не один хазяїн хтів його мати за свого зятя, та в нього щось инше на душі.

XI — відповідає першій половині I р. IV частини друкованого. Темна осіння ніч. Сцена з матір'ю і дочкою (як у друков. 272). Розмова Чіпки з матір'ю (як у друков. 273). Зустріч в полі з розбійниками, поїхали на грабунок, повернулись до москаля, розмовляють, їдять, з'являється Галя.

XII — відповідає другій половині I розд. IV частини друков. Всі поснули, тільки Чіпка не спить, вишпов у сніи. Галя. Чіпка признається в коханні. Галя відпихає його, докоряючи за грабінництво; Чіпка обняв її, цілує, але Галя скоро щезла. Прокинулись братчики, випивка, всі потягли додому, але Чіпка забув свого кисета й повернувся за ним. Галя його ждала і віддала йому його кисета, вклавши туди другий, вишиваний.

XIII — відповідає II розд. IV ч. друков. Цілісінський тиждень дощ. Розмова з матір'ю у Чіпки з приводу одружіння (як друк. 287). Пішов до Галі, Галя смутна, сказала, що засватана за Сидора. Умовляє кинути таке життя Чіпка каже, що не може, бо з нього отаман. Чіпка пішов додому і співав «Зелений дубочку на яр похилився».

XIV = IV і VII розд. IV ч. друков. Чіпка одружився з Галею (немає епізоду оглядин — друк. 311), багато добра навів йому тесть, всі дивувались щастю Чіпчиному. Як буря, промчалось весілля по двору Чіпки; після весілля довелось йому багато поправляти. Мотря радіє, але по ночах думки обгортають її — як така багачка могла полюбити такого бідного, як Чіпка (як у друков. 317). Галя годить Мотрі, їхня розмова (як у друк. 315). Нова хата у Чіпки. Чіпка полотенщик. Все гарно, хоч і були часом непорозуміння, як звичайно в житті, аж поки переїхала Явдоха-теща після смерти чоловіка (немає сцени смерті Максимової). Сварка матерів, розмова Мотрі з Чіпкою про багату жінку (як у друк. 358). Чіпка згодом почав гримати на матір, знов стало йому сумно, душа прохала «волі, простору». Знову товариство, піяцтво. Оповідання Лушні про своє дитинство (як у друк. кінець 362-364). Чіпка все-таки сумний, десь пропадає. Докори матери. Явдоха допомагала Чіпці він почав уже і до свого брата добиратись. Страждання Галині й її думки (як у друк. 368). Смерть Явдохи, Мотря хоч і жалкувала Явдоху, але раділа за Чіпку. Поміпки, грабунок, докори Мотрині. Лушні збив з неї очіпок. Мотря пожалілась волосним. Чіпка напоїв волосних і справа нічим не скінчи-

¹⁾ Цяк епізодів нема в друков. виданні, зате в I р. нема епізоду про онуку тісі баби, у якої жила мати Чіпчина (початок IX розділу друков. видання).

лась. Чіпка назвав матір сукою, вигнав з двору, ще нахвалявся побити. Пішла Мотря у поле, сіла на могилі, і тільки вітер ростеляв плач й крик по траві зеленій ¹⁾. А в Чіпки бенькет. Лушня обвинувачує Мотрю в Явдошиній смерті, почувла це і Галя, але не повірила. Розмови по селу з приводу того, що Чіпка вигнав матір. Мати оселилась у сусідки і заслабла. Чіпка перевіз слабу матір до себе ²⁾. Розмова Мотрі з Галею (кінець VII р. IV ч. друк.).

XV — відповідає VIII-IV ч. друк. Зіма. Мотря і Галя одного вечора прями. Чіпка сумний. Розмова матери з Чіпкою з того приводу, що у нього немає дітей. Думки Чіпки і Галі про це (немає в друков. 373). Приїзд товариства, глузування Матні з Мотрі, Галя вступилась, товариство пішло в иншу кімнату, злість Галі на Чіпку, піяцтво товариства, пішли на грабїж, сцена вбивства ³⁾, поворот до материної хати, Чіпка обвинувачує матір в смерті Явдохи, молитва Мотрина, дівчина, мати донесла, всіх пов'язали, засудили, всі повинились, один Чіпка «гордо і хижо дивився на всіх і як виходив, то (мабуть) кинувся утікати та з матір'ю посчитатися, а тоді вже і з собою порішити». — «Отаке то скоїлось у Пісках через 27 років після того, як жив у їх Остап Вареник. Знову люди почали боятися та одхрещуватися того місця, де оселився був він» — так кінчається роман. В кінці дата 1872 р.

Таким чином, ми бачимо, що перша редакція, порівнюючи з друкованим виданням, можна сказати, удвоє коротша ⁴⁾. Передусім вона починалась не так, як друковане видання — не розділом «Польова царівна» (I розд.), а розділом II «Двузон» (той матеріал, який ми бачимо в I розділі друкованого видання в трохи скороченому вигляді — немає в початку широкого малюнку весни — в першій редакції він був у розділі V, де за першою зустріччю Чіпки з Галею зараз-таки іде друга його зустріч, коли він догадався, хто вона). Потім в I редак. немає зовсім розділу VII першої частини друкованого видання — «Хазяїн», де оповідається про Грицька, як він ходив на заробітки і нарешті став хазяїном, немає так що й зовсім II частини друков. видання (I, II, III, IV, V, VI розділів другої частини — «Січовик», «Піски в неволі», «Пани Польські», «Махамед», «У москалях», «Максим старшим» — тільки в розділі V першої редакції ми знаходимо коротеньке оповідання про батька Галиного — Сидора Гудзя (потім Махамед): як він бешкетував за молодечих років, зводив дівчат, нічого не робив, бив навіть батька, як батько віддав його у москалі, як він повернувся додому з жінкою і донькою, як переїхав з села на хутір і жив там грабунками (все це уміщено на одному боці листа), що

¹⁾ В друков. немає другого вигнання матери і сцени, як вона сиділа у полі.

²⁾ В друков. цього нема.

³⁾ Немає в друков.

⁴⁾ Ми користувались, щоб порівнювати, виданням «Кіевской Старини» 1903 р.

потім в дуже поширеному вигляді увійшло в IV, V, VI розділи II частини друкованого видання, так що з одної сторінки аркушу вийшло аж три розділи. Таким чином, можна сказати, що в I р. майже зовсім не було II част. друкованого видання. Що-до III част. друкованого видання, то в I р. нема епізода про Пороха і Чижика (друга половина I і перша половина II), нема IV розділу «Сповідь і покута». Порівнюючи до IV частини друк. видання, в I редакції немає розділів III, V, VI. Окрім того, в деяких розділах друкованого видання, які відповідають I р., ми знаходимо ще деякі інші епізоди, яких нема в I р. ¹⁾: так в оповіданні про першу зустріч Чіпки з Галею (I редак. розд. V) немає широкого опису весни (розд. I друк. стор. 1-2), в розділі I—I р. (II друк.) нема епізода про те, що почували Оришквк і Мотря, коли викрився їхній сором (друк. кінець 15-16 стор.), в II ч. (III друк.) про те, як діти глузували з Чіпки (кінець 22-23 друк.), там-же нема широких розмов баби з Чіпкою (24-25 друк.), думки Чіпки про його батька і його страждальць (V друк. 49-50—IV ч. I р.), про зустріч Чіпчину з Галею, коли він ішов в Гетьманське (I-III ч. друк. — кінець 157-158), про те, як товариші привели до Чіпки купця на хліб (III друк. 189-193), нема епізодів про Грицька і Христю (р. VI друк. 228-232, р. VII, 242-244, III-IV ч., 307-310) — взагалі нема нічого про Грицька в дозрілі роки, нема епізода, як дяк возив жінок (VII-III ч. 235); в VIII ч. сон Чіпчин обмальовано значно коротше; в цьому-ж розділі обурення Чіпчине не має такого громадського настрою, як в друк. (254-255), нема епізоду про молоду онуку тієї баби, в якій жила Мотря (IX, 257-258), нема думок Мотриних з приводу того, що вибили Чіпку (260), розмови Мотрині з сином коротші (кінець 242—початок 245); в IV р. - IV ч. — немає сцени оглядин (311), в VII-IV ч. нема всього, що відноситься до Грицька, докорів Галі (371), в VIII ч. нема про Грицька і Христю і всього кінця роману, починаючи з кінця 380 стор. Але в I р. є такі епізоди, яких нема в друк.: так у II розд. I р. (III друк.) був великий епізод, як Чіпка ходив дивитись, де сонце сходить (I р. 5-6 об.), як він забив сторожа (VII-I р. пор. V-III ч. друк.), в XV розд. I р. (VIII-IV ч. друк.) був значний епізод про вбивство на хуторі.

Нарешті деякі уступи I р. було потім перенесено до інших місць, порівнюючи з друк., напр. про бунт селян.

Скінчивши Панас Яковлевич цю першу редакцію, переслав був її на розгляд до свого старшого брата Івана. Під цей час (на початку 70 рр.) брати жили в різних місцях: Панас з 1863 р.-1878 р. служив перше в Гадячі, а потім в Прилуках і Миргороді ²⁾, а Іван зіму 1866-1867 р. був

¹⁾ Наводимо більш-менш значні уступи.

²⁾ Коваленко, Панас Мирний, стор. 4-5, Полтава. 1920 р.

хорий в Києві, а потім служив там-же в державному контролі, а відтіля перейшов до Житомиру (передмову до Чумацьких пісень помічено Житомиром 15 грудня 1873 р.). Таким чином братам доводилось пересилатися рукописами. Панас Яковлевич, як відомо, здобув невелику освіту (14-літнього віку він скінчив вищу початкову школу — і на цьому спинилась його систематична освіта), тимчасом Іван деякий час готувався до іспитів до університету під керівництвом таких видатних свого часу вчених, як Антонович і Драгоманів²⁾, і був, очевидно, за порадики своїй меншому братові, менш освіченому. Під цей час Іван уже виступив на ниву літературної діяльності, й окрім перекладів з Тургенєва — «Тхір і Калінич» і «Біжин луг» («Правда», 1873 р., VI), надрукував в тій-же «Правді» (1873 р.) кілька рецензій, в яких він пред'являє літературі серйозні завдання. «Пора, каже він в одній рецензії, на неї (літературу) поглядати правдивим розумним поглядом освітньої людини, що бажає добра своїй красі і шукає скрізь — не то в словесності — певної користі для нього». «Щоб покарати якого чоловіка лихого, або які громадські хиби, не слід нападком напускатись на поодиноких людей. Треба розказати, звідкіля і як і де яка хиба, що її піддержує, як вона розпросторюється: тоді вона в пень буде підрублена — і передові люди її зречуться, а за передовими й громада. Тим-то й мають тепер вагу тільки ті письменники, що йдуть громадською соціальною тропою і соціальним поглядом озирають життя народа». «Минули епічні поеми, нездарні віршові повісті — настали часи народнього романа і повісти на основі щирого реалізму»³⁾. Ті-ж серйозні вимоги ставив Іван і до роману свого брата. Він передусім на полях рукопису поробив чимало поміток і уваг⁴⁾, а потім в кінці рукопису першої редакції на 12 аркушах написав велику критику на цей роман⁵⁾. В своїй рецензії Іван найперше зазначив, що автор дуже вузько подивився на свого героя і намалював його тільки, як розбишаку, не показавши того оточення, в якому він жив. Через це Іван радив своїй братові зупинитися на образі Грицька, товариша дитячих років Чіпки, і відправивши його на Дін (коли це вже потрібно), повернути його додому і намалювати його як чесну, трудящу людину, хай і значним егоїстом, що не дбає про громадські інтереси, людину, яка додержується принципу — моя хата з краю, я нічого не знаю. Далі Іван зазначав, що коли перші розбишацькі вчинки Чіпки до одружіння з Галею зрозумілі з психологічного боку, то вони зовсім не зрозумілі вийшли у Панаса після одружіння —

¹⁾ Коваленко, Панас Мирний, стор. 4-5, Полтава, 1920 р.

²⁾ Свириденко, Пам'яті І. Я. Рудченка, К. 1906, 2-3 стор.

³⁾ «Правда» 1873, 582-590.

⁴⁾ Див. додаток № 3.

⁵⁾ Див. додаток № 4.

з Чіпки була людина заможененька і розбишакувати ради розбою він не міг, не міг він бути і таким звірем, яким його обмалював Панас в сцені вбивства на Хоменковому хуторі. І Іван радив братові показати в кінці роману, як Чіпка, одружившись із Галею, цуравсь своїх товаришів і зробивсь справді гарною людиною, але як товариші, коли вони попались, щоб помститись, розказали, як колись і Чіпка забив чоловіка, за що він і був покараний. Або — радив Іван — ще краще показати, як Чіпці, не вважаючи на його геніяльність, на його розум, не було ніякої громадської роботи, а особисто він не був задоволений, бо дітей у нього не було, та й задовольнитись особистим щастям він не міг — це доля Грицьків.

Далі Іван давав братові і деякі поради що-до композиції роману, — що-до порядку фабули оповідання. Так, він радив сцену Чіпчиної зустрічі з Галею поставити на початку роману: «этимъ хоть съ виду и нарушень былъ бы естественный порядокъ событій, но зато выигранъ былъ бы въ самомъ интересѣ при читаніи»¹⁾.

Радив Іван і дещо викинути, що було зайве, напр., те, що Чіпка двічі виганяє матір, також сцену різні на хуторі вважав він за дуже мелодраматичну; радив звернути увагу на картини природи і більше їх принатурювати до переживань дієвих осіб²⁾, на саму мову і казав, що треба користуватися всіма художніми засобами, а не тільки одними порівнюваннями, то-що.

Звертав увагу Іван і на зовнішні хиби в оповіданні, на те, що Панас плутає імення дієвих осіб, то-що. Радив назвати роман не «Чіпка», а «Легкий хліб», або «Розбишака». Взагалі Іван вважав роман братів за видатніше явище в тодішній українській літературі: «ты въ малороссійской литературѣ явленіе новое, не по приемамъ, а по мотивамъ. У тебя соціальные мотивы, которыхъ дондеже мы не хотѣли и не умѣли изображать». Наприкінці Іван каже, що коли «мы твоего Чипку простудируемъ вдвоемъ, да пошлемъ еще и въ Италію³⁾ для той же цѣли, тогда можно будетъ, поблагословивши, пустить его и въ люди».

¹⁾ Потім це місце було перекреслено кілька разів олівцем і зроблено з боку примітку: «это написанъ, но и зачеркиваю, какъ могущее повредить цѣльности разказа».

²⁾ Причому поклався на повість Тургенєва «Вешніа воды».

³⁾ Очевидячки, Драгоманову, який тоді подорожував за кордоном і був між иншим в Італії (див. Довбищенко «Мих. Драгоманів» — стор. 14). Іван, очевидно, листувався з Драгомановим і здобув від нього згоду продивитись роман, бо в своїх замітках на другу редакцію свого твору Панас Яковлевич пише: «Согласію М. П. на предварительную критику я обрадованъ. Пусть онъ расчинитъ моего Чипку своимъ критическимъ ножомъ и понюхаеть, не слышно ли гдѣ гнили. Я думаю, мой трудъ его отчасти не удовлетворитъ, мною добавлено въ этотъ нюхательный табачокъ (вѣдь Чипка мой — табакъ, который, если понюхать, произведетъ немало чиханья въ романтическихъ носяхъ) романтического попелу». Повний текст цих заміток Іванових див. в додатках № 3. Замітки Панаса див. додажок № 6.

В самому рукопису Іван найперше дав заголовки всім розділам — у Панаса вони були без заголовків. Перший розділ Іван спершу назвав був «Рід Чіпки», потім «Замужня вдова», II розділ — «Дитяча пора», потім — «Дитячі годи», III спершу — «Чіпка на волі», «Чіпка підпасач» і нарешті «Підпасач», IV — перше «Півпарубка», а потім «Свій хліб», V — «Незнайка», VI — «Нема землі», VII — «З шинку до комори», VIII — «У чорній», IX — «На волі», X — «Нипком-тишком», XI — «Невзначай свої», XII — «Спізнались», XIII — «Умова», XIV — «На своїм добрі» і XV — «Душі залізли».

Потім на полях рукопису Іван поробив чимало уваг: в цих увагах він часом каже те, що ми знаходимо і в його загальній критиці на роман, про яку ми вже були казали, а часом є і дещо нове. Наводимо тут зміст його головніших заміток. В першому розділі (II розд. друков.) він уважав, що не треба надавати великої уваги тому, що Мотря була за двохоном: балачки про те, що вона породила кудого, могли з'явитися й через те, що народини були дуже тяжкі. В II розділі (III друков.) він уважав за потрібне обмалювати як ставились діти до Чіпки, як вони глузували з нього з приводу його батька. Тут же він мав за потрібне, щоб баба попередю оповідала Чіпці про природу, яка його оточувала, а вже потім про небо. Про Грицька Іван каже, що його не треба одсылати на заробітки, а коли й одіслати, то повернути і обмалювати його як звичайну людину, що наплодить дітей, чесно працює, але громадськими справами аж ніяк не цікавиться. Відносно батька Галиного Іван пише, що треба-б більше за нього сказати. В розділі IX Іван радить Опанасові звернути більшу увагу на психологічні переживання Чіпки, щоб ясно показати, як Чіпка від каяття знов міг повернути до розбишацтва. Відносно бунту селян Іван каже, що краще-б було обмалювати, як приводом до цього було піяцтво селян на гроші Чіпчині, через що вони і пішли до пана вимагати роцоту, а тут грамота урядова піділлала масла в огонь. Чіпку підчас цього бунту висікли, що іще більш його роздратувало. За весілля Чіпчине Іван каже, що було-б цікаво знати і думки його матери з цього приводу. Далі він завважає, що весілля повинно відбуватися не у Чіпки, як це було в I ред., а в його теста, як звичайно це робиться у народа. За нове розбишацтво Чіпчине Іван каже, що воно не мотивовано: самі сварки матерів не могли його до цього привести. За Галю в останній частині роману Іван каже, що вона якось тут відходить на другий план, і застерегає Панаса, щоб він не зробив з неї Мотрі, тільки молодшої. Відносно сцени вбивства на хуторі Іван каже, що її треба викинути — досить і одного оповідання дівчинки про це. Крім цих головних уваг, є ще кілька дрібних, про які дивись додаток № 4.

Крім усіх цих уваг Іванових на першу редакцію роману, в паперах Панасових ми ще знаходимо неначе план його, намальований рукою Івана, як він його уявляв, ознайомившись з братовим рукописом. Тут, в цьому нарисі немає нічого нового, порівнюючи з його увагами в рецензії і на полях, тільки що-до поділу матеріялу він радить братові бунт селян перенести із розділу IV до IX, підкресливши злість Чіпчину за те, що його вибили (див. додаток № 5).

Нарешті, Іван, крім виправок окремих слів і виразів, напр.,— замість наслідством (Панаса) — спадком, Донська волость — станиця, випадок — випадок, то-що; замість «А Леско... гордо виступав за дідом, немов пан який» (у Панаса) Іван написав спершу — «мов ад'ютант за генералом», а потім «мов вірний джура за отаманом», що прийняв і Панас (це увійшло і в II розд., а відтіля і в друков. видання) — зробив і скількись вставок в текст I р. Ось найголовніші з них: в VII р., який відповідає V-III розд. друк., — опис того, як поставивсь Чіпка до пропозиції своїх товаришів піти на крадіжку, і опис його настрою під цей час (кінець 214 — початок 215, від слів «Украсти? — грізно запитав Чіпка» — до «У-ух, тяжко мені...»), потім кінець цього розділу — від слів «...Лушня помігив, як блиснула люлька...» (кінець 218-219) — оце так що й усі виправки Іванові в I р. та його додатки. Очевидячки, під цей час, розглядаючи рукопис Панасів, Іван звернув свою головну увагу на самий сюжет роману, його композицію, ідею, то-що, про що й висловив свої думки в своїй рецензії і на сторінках рукопису.

Переглянувши Іван рукописа роману в його I ред., надіслав його Панасові, і той заходивсь його переробляти. Передусім за порадою Івановою на полях цієї I ред. він поробив різні додатки. В розд. II (III друк.) він написав чималенького уступа про те, як діти глузували з Чіпки з приводу його батька (кінець 22-23 др.), і розмову Чіпчину з бабою про свого батька (кінець 25 — початок 26); в цьому-ж-таки розділі він зробив величенького уступа про те, як баба оповідала Чіпці за різні явища з життя тварин (про птахів, волів (24-25 др.), в розділі IV (V др.) він написав великого уступа про думки Чіпчині з приводу його батька і про Бога, який не покарає лихих людей, а покарає їх рука сина безталанного батька (49-50 др.), в розділі V (III р. III ч. др.) він додав оповідання про те, як товариші привели до Чіпки купця на хліб (189-193 др., але тут ще немає, як Чіпка думав продати цей хліб Грицькові — кінець 192 ст. друков.), в розділі X (IX - III ч. друков.) Панас поширив первісне коротеньке оповідання, як примиривсь Чіпка із матір'ю (кінець 262 — до середини 265), в розд. XIV сцену оглядин (311), про те, як Галя умовляла Чіпку покинути розбишакувати, як вона порадила йому вдатися до товариства, але скоро побачила, що залуталась,

про Грицька і як ставилось до нього товариство (354-365 друк., 365-366 друк.), — усі ці додатки Панас поробив згідно з тими порадами, які дав йому Іван і в своїй замітці і в своїх увагах (див. додатки № 3 і 4).

Після цього Панас почав ґрунтовно перероблювати свою I р. і утворив нову II р., яку й скінчив р. 1874. Цю редакцію написано в зошиті на звичайний аркуш, і мала вона у Панаса 160 аркушів (в 320 стор.). Написано її тільки на одному боці аркушу (лівому), правий був залишений чистий, очевидячки, для поміток і уваг Івана. Ця друга редакція уже мала III частині.

Перший розділ I частини так що й цілком відповідає I розділові і мало не всьому IV розділові (друга зустріч з Галею) друкованого видання і V першої ред. («Незнайка») і зветься «Польова царівна» (як у друк.). Від друков. вона різниться головне початком розділу — в II р. нема такого широкого опису весни. Тут Панас послухався поради братової і оповідання про знайомство Чіпки з Галею (V розд. I р.) поставив на початку роману, хоч Іван, як ми були бачили, і не дуже на цьому обстоював. Після цієї перестановки I розділ I р. став уже II і мав заголовок «Замужня вдова», який дав йому Іван в I р. (в друк. «Двужон»). Він увійшов в II р. так що й без переробок і взагалі відповідає II розд. друк. «Двужон», тільки в одному місці, після слів ...«Аж ось — не знать звідкіль узалася на селі чутка»... (др. 18) в цій II р. є коротеньке оповідання про батька Чіпчиного, воно скидається на те, що потім розказує дід Улас самому Чіпці; а потім, як і в I р., нема оповідання про думки і страждання Оришки і Мотрі після того, як викрився їхній сором (кінець 15-16 друк.). III розд. II р. відповідає III друк. і II першої редакції і у Панаса мав заголовок «Дитячі літа», якого дав Іван в I р. В цьому розділі, як і в I р., є епізод про те, як Чіпка ходив дивитися, де сонце сходить ¹⁾, чого нема в друков. Порівнюючи до першої редакції, цей розділ головне відрізняється тим, що ті дописи на полях до неї, про які ми були казали вище, Панас вніс у текст, тільки тут розмови баби з Чіпкою все-таки різняться від друкованого тексту (див. нижче). IV розд. II р. відповідає IV друк. і III першої ред. і має у Панаса заголовок «Підпасач», якого дав йому в I р. Іван. В II р. Іван дав йому заголовок «Жив-жив», як у друков. Від друкованого він різниться тільки початком (стор. 30), який як і в I р., трохи коротший, ніж у друков. Остаточо він був обрблений в IV р. 1875 р., про що ми скажемо далі. V розділ II р. відповідає V друк., IV I р. і мав у Панаса заголовок «Свій хліб», що його дав йому в I р. Іван. В II р. Іван

¹⁾ Через це Іван на початку дав цьому розділові в II р. заголовок «Де сонце сходить», а потім «Замужня вдова з сином і матір'ю», а нарешті порадив зовсім викинути цей епізод.

спершу дав цьому розділові заголовок «Шила в мішку не втаїш», а потім «Тайна не втайна», як у друкованому виданні. Порівнюючи до першої редакції, ми тільки не знаходимо тут величенького уступу про бунт селян, коли становий вибив і Чіпку, за що той його спалив — за порадою Івановою Панас, трохи його змінивши (немає як Чіпка спалив станового), переніс всенький цей епізод до другого розділу II р., IV р. III ч. і крім того, в II р. наприкінці цього розділу ми бачимо оповідання про думки Чіпчині за його батька; його Панас написав був на полях цього розділу в I р. (див. вище) ¹⁾. Крім того, уступ про смерть баби Чіпчиної в цій II р. (як і в I) трохи коротший, ніж в друкованому виданні (стор. 42), — трохи поширений він був уже в остаточній редакції, та про це ми скажемо далі.

Шостий розділ II р. мав у Панаса заголовок «Москаль Гудзь» і оповідає про нього і про початок Пісок: як перше там, де вирости Піски, були тільки землянки (72 стор. друк. до ...«Хіба тільки сусідній пан полковник»...), як прийшов в Піски запорожець Мирон Гудзь (кінець 72), як він там оселився і полював, аж поки наскочив на свого звіря — дівчину, як він з нею одружився, народження сина Івана, вплив батька і матери, перемога матери (73-76 до ...«Кругом усе старе лицарство»...), зміна в умовах життя, Мирон лає нові порядки, одруження сина, онуки, як дід найбільше любив старшого Максима, вплив діда на онука, приїзд в Піски генерала, якому цариця подарувала Піски, бунт селян (коротенько), як Мирон здобув собі вільну, як селяни скоро скорилися генералові (про Лейбу немає нічого), як після смерти генералової в Піски приїхала генеральша, як її зустрічали (паничі сміяли хлопців за оселедці), яка була руйнація в Пісках через те, що треба було будувати панські палаци та різні будинки (зносили селянські хати), як тяжко прийшлося піщанам, як вони утікали — все це в поширеному вигляді ми знаходимо в I, II і III розділах III частини друкованого видання (вінчаючи 96 стор. III розд. друк. видання — аж до слів ...«А і не трохи-ж то треба, щоб її наповнити»...) ²⁾.

Так в II р., порівнюючи до друкованого видання, коротенько розказується про початок Пісок (71-72 стор. друк.), про нові порядки, які настали на Україні (кінець 76-77 друк.), про те, як лав Мирон нові порядки (79 друк.), про генералів приїзд (82-85 друк.), немає зовсім «про голопузу шляхту», яка силнула на Україну (82-83), і зовсім нічого не говорить про Лейбу, який приїхав з генералом і згодом правив Пісками (90-91 друк.) ³⁾.

¹⁾ Тільки в друков. виданні немає кінця — дуже гострого — цих думок — див. додаток № 19,1.

²⁾ Починаючи з цих слів (96 стор. друк. видання) аж до кінця III розділу (112 стор.) в II р. немає нічого.

³⁾ Всього цього матеріалу в I р. немає зовсім.

Далі в рукопису II редакції ідуть якісь неясності. Після IV розділу, що зветься «Москаль Гудзь», іде III розділ «Махамед», який в трохи скороченому вигляді відповідає IV розділові друкованого видання «Махамед»: нема, порівнюючи до друкованого видання, як Іван і Мотря вихували своїх дітей в хліборобському побуті (кінець 114-115 стор. друков.), немає епізода про генеральського бугая (115-117 стор. друков.), немає епізода про сватання Максимове (119 друков.), про бунт декабристів (120), про перші вражіння Максима на службі (121), про прощання Максима з матір'ю (122-123), коротенько розказано, як сварились брати Максимові за його майно (124-125). Всього цього теж немає в I р., тільки наприкінці розділу V ми знаходимо дуже коротенькі відомості про батька Галиного.

Після III розділу в рукопису стоїть IV розділ «Московщина і москалі»; він так що й цілком відповідає V р. друкованого видання — «У москалях»: немає в II р. тільки коротенького уступу про те, як Максим сумував на Московщині («А бий тебе сила Божа» — 131 друков.). Після цього розділу йде VII (?) «Максим старшим», який мало не зовсім відповідає VI р. друков. з таким-же заголовком: немає тільки уступу про бунти народів за кордоном в 1848 р. (143 стор. друков.), малюнку боїв, в яких брав участь Максим (кінець 143 — початок 145), про перебування Максима в Кримській війні (150 стор.).

Цих розділів — III, IV і VII в I р. немає: тільки наприкінці V розділу ми знаходимо дуже коротенькі відомості про Максима, батька Галиного (див. вище).

Пояснимо ми цю плутанину у нумерації розділів II р. далі.

Після VII розділу (?) в II р. у Панаса йде частина III, що її перший розділ має заголовок «Нема землі»; він відповідає початкові I розділу III частини друкованого видання (до середини 156 стор.) — немає епізода про зустріч з Галею і всього епізода про Пороха — і другий половині III розділу (друкованого видання), починаючи з того, як Чіпка пішов до шинку (середина стор. 176), в першій редакції це був розділ VI ¹⁾. Крім того, в II р. (як і в I) немає сцени з писарем (див. друков. кінець 155 і початок 156 стор.), а просто сказано, що прийшов папер з суду, що землю у Чіпки одібрано; розмову з десятником також, як і в I р., наведено коротше, ніж у друкованому (див. друков. кінець 153 і початок 154). Думки і настрої Чіпки після того, як він дізнався, що в нього одібрано землю, теж в II р., як і в I, порівнюючи з друков. видавцем, обмальовано инакше: за другою редакцією він не думає битися за землю, а каже тільки, що нема правди, і йде до корчми (середина 156 стор.). II розд. II р. має заголовок «Товариство» і

¹⁾ Його Іван назвав в I р. «Нема землі».

відповідає III розд. друкованого видання «Товариство». В I р. це друга половина розділу VI з тими дописами, що їх поробив у ньому Панас на полях про те, як товариші приводили до Чіпки купця на хліб (див. вище і друкованого видання 189 — початок 193). Порівнюючи з дописами I р., в II р. тут додано думку Чіпчину про те, що хліб цей він краще дурно віддасть Грицькові, ніж має продавати жидові, це ми знаходимо і в друков. виданні (кінець 192 стор.). III розділ мав заголовок «Грицько Чупруненко» і відповідає IV друков. «Сповідь і покута». Порівнюючи до друков. видання, цей розділ після першого відвідування Чіпкою Грицька (середина друков. видання стор. 194 — Чіпка пішов шляхом додому, молодиця до хати) має чималенький уступ про те, як Грицько ходив на заробітки, як він, повернувшись додому з грішми, одруживсь із Христею і зажив хазяїном — в друкованому виданні цей епізод складає цілісний VII розділ I частини «Хазяїн». В I ред. всього цього розділу II р. немає. IV розділ відповідає V друков. видання, невідомо тільки, який саме він мав заголовок, бо його вишкреблено; в I р. це розділ VII, Іван йому дав заголовок «З шинку до комори». Від друкованого видання цей розділ різниться тільки тим, що в II р., як і в I, в кінці його був величенький уступ про те, як Чіпка забив панського сторожа (див. додаток № 2). V розділ мав заголовок «У чорній» і відповідає VI друков. видання «Слизька дорога». Цей розділ в II р. починається словами «...Спить Чіпка. Совість, задобрена горілкою, його не мучила...» (220 стор.) (немає перших 15 рядків VI розділу друков. видання «...Хто спускався на громаду з високої гори...» 219-220 стор.); далі оповідається про те, як товариші принесли до Чіпки вкрадене сало, як Чіпка з ними сваривсь за те, що вони його самого покинули в коморі, як товариство помирилось, як Чіпка розказав про вбивство сторожа, як товариші пішли, а Чіпка ліг спати ¹⁾, як начальство трусило Чіпку і посадило його вкупі з товаришами в чорну, як вони там поводились, як Мотря бігала відвідати сина, як товариство визволилось і як воно пограбувало голову і писаря; як після цього Грицько балакав з жінкою за Чіпку. В друкованому виданні немає тільки широкого оповідання Чіпчиного про те, як він забив сторожа (про це сказано від автора в 3 рядках — 225 стор.), і немає епізода про сало. Порівнюючи до VIII розд. I р. (з даним йому Іваном заголовком «У чорній»), якому цей розділ V II ред. відповідає, в II р. додано епізода про Грицькову балачку із жінкою за Чіпку. VI розділ зветься «На волі» і відповідає VII і VIII ²⁾ друков. і IX — першої редакції під тим-же заголовком, якого йому дав в I р. Іван. Порівнюючи до I р., в цьому

¹⁾ Цього всього в друкованому вид. нема.

²⁾ VII р. друк. видання зветься «На волі», а VIII — «Сон у руку».

розділі II р. є епізод, перенесений за порадою Івановою із розд. IV і значно поширений про бунт селян, як наслідок п'яцтва на гроші Чіпки і під його приводом, про те, як вибили Чіпку ¹⁾; додано, як Чіпка прохав Грицька допомогти селянам, але Грицько утік; як вибитий Чіпка напивсь у корчмі і потім бачив дивний сон (як у друков. — 244 — середина 247), як Грицько, прийшовши додому, знов розмовляв з Христею про Чіпку. Порівнюючи до друкованого видання, тут у цьому розділі II р. ми бачимо, що в одному місці переставлено великий уступ: початок друков. розд. до слів «Ішлося уже до Різдва» (стор. 232) стояв у II р. після слів «Регіт, гвалт. Здуріло село» (середина 235). В порівнянні з I р., тут в II р. думкам Чіпчиним про розбої надано більше громадського змісту, як і в друков. (стор. 254-255). VII розділ відповідає IX друкованого видання («Наука не йде до бука») і X I р. і зветься «Нішком тишком», як і в I р. Порівнюючи до I р., в цьому розділові додано епізода про молоду онуку тієї баби, у якої жила мати Чіпчина (початок розділу друков. 257-258), про думки Мотрі за сина (260); потім в I р. початок цього розділу трохи инакший: Чіпка став на роботу до сусіда, примиривсь із матір'ю, працює (все це дуже коротенько). Потім Панас на полях I ред. поширив всі ці епізоди (примирення з матір'ю — розмова з нею, як Чіпка і мати перебрались до своєї хати, настрої в селі з приводу волі — як в друкованому виданні з середини 261-269). VIII розділ зветься «Невзначай свої» і відповідає першій половині I розділу IV частини друкованого видання (до «Незабаром усі...» середина 278 стор.) і IX першої редакції під такими самими заголовками. IX розділ зветься, як і в I р., «Спізнались» і відповідає другій половині I розділу IV частини друкованого видання від слів «Незабаром усі...» (середина 278 стор.) і XII першої редакції. X розділ звався «Умовились» і відповідає II розділові IV частини друкованого видання — «Розбищацька дочка» і XIII першої редакції — «Умова». XI відповідає III друков. видання «Козак — не без щастя, дівка — не без долі». Як саме він звався, цього не можна сказати, бо заголовок вишкреблено. В I р. цього розділу зовсім не було. XII розділ звався «На своїм добрі» і відповідав IV розділові четвертої частини («На своїм добрі») і початку VII («Лихо не мовчить») друков. видання до слів: «Такі безперестанні бучі та гризня...» — початок 359 стор. друков., а в I р. початку XIV розд. (теж «На своїм добрі»). XIII розд. звався «Знову за своє» і відповідає VII друкованого видання (з 359 стор. — «Лихо не мовчить») і другій частині XIV розд. першої редакції («На своїм добрі»). Порівнюючи до друкованого видання, в II р. наприкінці цього розділу є епізод,

¹⁾ Тільки в II р. порівнюючи з друкованим немає прізвищ пана і всіх урядовців (Василя Семеновича Кривинського, Ларченка).

як Чіпка вдруге вигнав матір з хати, як вона заслабла у чужих людей, як Галя сказала Чіпці, що кине його, коли він не помириться з матір'ю, і як Чіпка перевіз до себе слабу матір. XIV розділ звався «Залізли душі» і відповідає VIII р. четвертої частини друков. «Так оце та правда»¹⁾ і XV першої редакції під тим заголовком, якого йому дав Іван — «Душі залізли». Порівнюючи до друкованого видання, в цьому розділі є епізод, як після Чіпчиного арешту Грицько розмовляв із Христею, що робити з тією сотнею карб., яку йому подарував був Чіпка, і як він вирішив віднести її до слідчого; зате немає в II р. невеличкого уступу, як прощались піщани з арештантами (кінець 381 стор.), і опису палацу Кряжова і корчми Гершкової наприкінці роману (кінець 382-383 стор.).

Таким чином, в II р. ми бачимо такі головні зміни проти I р.: найперше в ній було уже III частині, хоча II частину через недогляд не було ясно виділено: перша частина мала 5 розділів, II частина теж 5 (про це див. далі), а третя аж XIV. В першій частині Панас V розділ I р. про знайомство Чіпчине з Галею переніс до I розд. і через це всенький порядок дальших розділів змінився: I розділ I р. став другим в II р. і т. д.; в III розд. (= III друков.) він теж за порадою Івановою зробив вставку про те, як глузували діти з Чіпки (23 друк.), про розмову Чіпчину з бабою за батька (25-26), про розмови баби з Чіпкою про птахів та скотину (24-25), в IV р. про думки Чіпчині за батька і про бога (49-50)²⁾; епізод про бунт селян він теж, за порадою братовою поширивши його, переніс із IV ч. I р. до другого розділу—VI третьої частини. Порівнюючи до друкованого видання, в цій частині не було розділу VIII — «Хазяїн», але всенький матеріал для нього був готовий у Панаса в III розд. третьої частини II редак. В другій частині в розділі VI (?) Панас подав уже чимало відомостей про рід Галин, про Мирона Гудзя, про прадіда Галиного, а ще більше про її батька, присвятивши йому аж III розділи — «Махамед», «Московщина і москалі» і «Максим» старший, тимчасом як у I розд. про нього було сказано дуже коротенько, тільки на одному аркуші. Порівнюючи до друкованого видання в II р. немає другої половини розділу III — Пани польські («А й не трохи-ж то треба» — стор. 96-112), де головним чином оповідається, як розплодилися пани польські і верховодили в Гетьманському. В частині III — головною

¹⁾ Від друкованого цей розділ відрізняється тим, що в ньому після слів «Рибонько! серденько... оберталася вона до хрещеника, окриваючи його гарячими поцілунками» (324 середина) — був уступ про почуття молодої матери, що його ми знаходимо і в IV розд. 1875 р., — його закреслив цензор (див. далі і додатки до рук. 1875 р. № 22).

²⁾ В друкован. виданні немає кінця — дуже гострого — цих думок — див. додаток № 19. 1.

новиною були розділи присвячені, за порадою того-ж-таки Івана, Грицькові й Христі — розд. III (IV — III част. друков.), кінець VI (кінець VII — III част. друкованого), середина XI (середина III — IV част. друков.) і XI — про те, як Чіпка прохав Сидора зректися Галі (III — IV друков.).

Але немає ще в цій II р., порівнюючи до друкованого видання, епізода про Пороха і Чижива (друга половина I розділу) і перша половина II — IV частини і потім розділів V, VI тої-ж IV частини. Крім того, — деякі сцени розказано в II р. коротше, ніж у друкованому — див. вище.

Закінчивши Панас оцю другу редакцію, написав на неї свої замітки, які ввупі з обома редакціями і надіслав до свого брата на розгляд. В цих своїх замітках він передусім незадоволений з того, що V розділ першої редакції (знайомство Чіпчине з Галею) перенесено в I роз. — другої: він гадає, що тепер «она утратила свою силу и вообще то впливие на читателя, какое она имѣла въ прежней редакціи». IV розд. йому подобається своєю реальністю і красою дитячого світогляду. Що-до розд. V він вважає, що думки Чіпчині віддають чимсь фальшованим, і запитує брата, чи не краще закінчити гнівний настрій Чіпчин тільки до місця ...«Ні, ти їх не скараеш»... 1). У II частині він незадоволений з розділів I, II, III, вважаючи їх за якийсь етнографічний екскурс, а не поетичний нарис.

Що-до IV розд. (Московщина і москалі) він каже, що він йому був потрібен «для оправданія извращеній Максима», але гадає, що навряд, щоб він правдиво намалював життя, типи.

Що-до III розд. III частини (Грицько Чуприненко) він каже, що це «новое издѣліе» і запитує брата, чи задовольняє його Грицько, «честная посредственность». Такий самий запит він робить що-до Грицьва і з приводу другого уривка про нього, який ми знаходимо в розд. V цієї редакції. VI розд. («На волі» = VII і VIII друков.), як каже Панас, перероблено за тим планом, якого накреслив був йому Іван (бунт селян). Він тільки турбується, чи не дуже тут Чіпку ідеалізовано, і чи не дхне від малюнку бунту селян «нѣкоторымъ барскимъ недовольствомъ». Що-до XI розд. (III — IV частини друков. — «Козак не без щастя, дівка не без долі»), де оповідається про те, як Чіпка прохав Сидора зректися Галі, він запитує, чи не зайвий оцей розділ.

Взагалі Панас був дуже незадоволений з свого твору: він гадав, що його роман дуже погано оброблено, що в ньому є чимало зайвого, а про те, про що треба, так що й нічого не сказано: не обмальовано добре головного типа — Чіпку, мало віддано уваги «общественной дѣятельности и вообще

1) Як ми вже були казали, далі в цьому уступі було все викинуто для друкованого видання.

строю жизни общественной, который такъ повліялъ на направленіе Чипки»; мало, або й зовсім не обмальовано діяльність різного начальства (волосних); не показано також, як у Галі могла з'явитися огида до розбишацького життя ¹⁾).

Одержавши Іван від Панаса II ред., почав над нею ґрунтовно працювати. Найперше він хотів був I розд. II частини «Москаль Гудзь» перенести до I частини і поставив № VI, але згодом передумав і почав із неї тут-таки в тексті утворювати три перші розділи II част. друкованого видання. Спочатку він перекреслив був № VII і заголовок «Москаль Гудзь» і на полях написав «Частина II глава I Незнайка», але закреслив цього заголовка й написав «Піски на волі», нарешті закреслив і цього заголовка і написав «Займанщина». Нижче проти уступу Панасового «Та недовго пришлося Миронові втішатись своїм онуком» (друков. розд. II «Піски в неволі») Іван на полях написав «II. Піски в неволі» — (кінець 36 стор. II ред.), а на звороті цієї сторінки вгорі «III. Пани польські». Та в самому тексті для цих розділів Іван зробив не багато, так що коли ми порівнюватимемо друковане видання з II рукописом, то можемо сказати, що від 71-96 стор. це текст переважно Панасів з поправками і вставками Івановими ²⁾: головніші додатки і вставки Іванові в II ред. такі: початок розділу I (71 стор.), про бунт в Польщі, (82 стор.), про нові порядки на Україні (кінець 76 — початок 77) і про Лейбу, хоч не все, а тільки те, що уміщено з середини 90 — («Лейба zostався на хазяйстві» до «Зажив Лейба» — початок 91) і кінець 95 — початок 96. Далі на полях II р. Іван накреслив те, що треба було ще розробити в епізоді про Лейбу: «Отношеніе писчанъ къ Лейбѣ, Лейба (гов[орили] иные) добрый человекъ. Намѣшки. Подчиненіе Лейбѣ». Це остаточно було ним розроблено уже в зошиті для «Правди», та про це ми скажемо нижче.

Із варіантів, що їх написав Іван і які зовсім не увійшли в друковане видання, або увійшли в зміненому вигляді, цікаві ось які. Перший — це початок розділу «Займанщина». «Хто не знав колись славного Гадячу? Гарне місто! Не даром його й гетьманська булава вподобала, та й повернула на себе. А де-ж тепер булава та, горою трупів добута, в сльозах та крові викупана? Ніхто не скаже. Де лежить прах того п'яного дейнева, що з гетьманських попихачів зробився гетьманом, а все-таки навівки zostався попихачем, „холопом“, хоч і величався боярином? Ніхто не знає, не згадує. Згадують тільки, що той дейнецький гетьман перший позаводив у Гадячі старшину-дворян, а просте козацтво став під неї горнути. Так про те тепер згадують тільки письменні люди» ³⁾).

¹⁾ Ці замітки див. додаток № 6.

²⁾ Детально про це див. далі.

³⁾ II розд. 32-32 об. В друкованому нема цього уривку.

Другий уривок—це про гетьмана (пор. друков. 76): «Не стало вже гетьмана, не стало нікого, хто-б за просте поспільство оступався. Кругом панство, як гайворіння, облягло Гетьманське. З людей вільних стали якись панські попихачі. Правда, Піски були вільні возаки, та що з того, коли нікому було поради дати» ¹⁾.

Про генерала, якому дісталися Піски, Іван каже, що він зрадив Костюшка (у друков. немає).

Після всіх оцих переробок Іванових, коли вияснився зміст перших трьох розділів II частини (що-правда, Іван ще не досить обробив його в II ред., а являв він собою якийсь хаос), дальший розділ Панасів III «Махамед» як-раз опинивсь на місці, хоча тепер йому треба було дати число IV; але III так і залишилось (з свого I розд. II част., який Іван виправив на VI і потім так і залишив це число, Панас не виділив розд. II, і через це тут в II ред. не було порядку в нумерації). Іван хотів був назвати його просто «Москаль», але залишив заголовок Панасів. В цьому розділі Іван зробив чималу вставку на полях про те, як інші хлопці Іванові працювали, а Максим лінувався, але потім закреслив; потім він зробив вставку про бунт декабристів (друк. 120), трохи поширив оповідання Панасове про бешкетування Максима за парубоцьких років (118) і про сварку братів його за його майно (кінець 124-125). Дальший розділ у Панаса за його нумерацією правдиво мав № IV і заголовок «Московщина і москалі»; Іван закреслив IV, помилково поставив VI і назвав «У москалях». В цьому розділі ми бачимо тільки невеличку вставку Іванову про те, як сумував Максим на Московщині («А бий тебе сила божа» — 131 друков.). Дальший розділ у Панаса має № VII (мабуть у Панаса було V, але виправивши через щось попереднього розділа на VI, Іван і його виправив на VII). Головніші вставки Іванові в цьому розділі такі: про бунти за кордоном 1848 р. і про участь в боях Максима (143-144).

В розділі III-III част. (IV друков. III част.) епізод про те, як ходив Грицько на заробітки і т. д., Іван порадив перенести до I частини. Розділ IV, що його заголовка у Панаса не можна розібрати, Іван спершу назвав був «Перший ступінь» (як і в друков.), але згодом переіменув і написав «Почин», нарешті закреслив і цей і на полях написав «Воли заревли», запропонувавши вибрати Опанасові заголовок, який йому більш подобається. Розділ V починався тим, як товариші принесли до Чіпки крадене сало. Іван закреслив цей епізод і почав тим, як Чіпка спав після крадіжки. Цей розділ

¹⁾ Очевидячки, що в цей час ще не було у Івана правдивого погляду на гетьманщину. В остаточній редакції він так каже про гетьмана: «Не стало вже й гетьмана Та й навщо він тоді, кому він тоді здався?» (рукоп. 1875 р. 69, друков. 76).

мав у II ред. заголовок «У чорній», з цим погодивсь спершу і Іван, переписав тільки № в друге місце; Панас потім додав ще й «після чорної». Переглядаючи ще раз рукописа, Іван погодивсь був із цим заголовком і написав його наново, але потім закреслив і написав «Слизька дорога» (як у друкованому).

В цьому розділі Іван тільки викреслив величеньке-таки оповідання Чіпчине товаришам про те, як він забив сторожа (пор. друков. 225 — де сказано про це на 2½ рядках). В VI розд. «На волі» (VII друков.) від того місця, де описується сон Чіпчин після піяцтва (друков. 242), Іван розпочав новий розділ VII — «Сон і просоння або Зрада і порада»¹⁾ (див. початок VIII друков. «Сон у руку» 244), а епізода про Грицьба і Христю, як вони розмовляли за Чіпку (в цьому розділі він був після сну Чіпчиного), Іван порадив перенести до попереднього розділу (друков. 242), VII розд. II ред. «Нишком тишком» (IX друков. «Наука не йде до бука»), Іван гадав був спершу перерахувати на VIII, потім зробити його I розділом IV частини, але нарешті зазначив його № VIII і назвав «Наука в ліс не йде» (він написав був ще й інший заголовок «Оханувся», але закреслив). У цьому розділі немає ніяких додатків Іванових.

VIII розділ «Невзначай свої» Іван зробив I розділом IV частини, залишивши йому заголовка Панасового. Тут-таки проти цього розділу на полях він накреслив розподіл розділів IV частини: I «Невзначай свої» (111-115), II «Кесет» (115-121), III «Розбишацька дочка» (121-126), IV «На своїм добрі» (135-145), V «На громаді», VI «Земці», VII «Ворог не за горами» («Хатній ворог»), VIII «Воли заревли». Згідно з цим розподілом, IX розділ «Спізнались» він назвав II-им «Кесет», X розділ «Умовились» — III-ім «Розбишацька дочка», XI — (не можна дізнатись, який саме він мав заголовок), IV — спершу «Змовились», а потім «Син і мати», але радив його викинути, як зайвий; XII — «На своїм добрі» — IV, залишивши йому заголовок Панасів. Тут наприкінці цього розділу в II ред. не стає 8 рядків тексту цього розділу — 144 стор. об. рукопису — обривається на тому, що «не все було щастя в хаті Чіпки. Ні, було всього, було...» Іван вставив 24 білі аркуші, на яких він почав вироблювати нові розділи. V розділ спочатку звався «Нижихвор Іванович і становий Дмитренко», потім «На службі громаді» і нарешті «На громаді або між людьми»: Чіпка одружився з Галею, став поважною людиною, всі його слухають, хоч він

¹⁾ Проти I розд. III част. Іван тут-таки в рукопису на полях накреслив і розподіл цієї частини: I) Нема землі (56), II) Товариство (59), III) Сповідь і покута (65-70), IV) Почин (закресл.). Воли заревли (78), V) Слизька дорога (85), VI) На волі (92) VII) Сон і просоння (97), VIII) Наука в ліс не йде (105-111).

сам і не дуже допомагає людям (більше жінка — весілля у Лободи); становий Дмитренко шахрує кіньми: цигани брали, а він продавав; Дмитренко знайомиться з Чіпкою, видурює в нього коня (все це коротенько в друков. 332-333), далі як в друкованому — Чіпка каже Галі, що до них приїде становий; приїзд його, розмова про Галю, дівчина від старшини, новина про земство, прихід сільського начальства, розмова про земство, балачки сільського начальства (друков. 332-338) ¹⁾. Далі йде уривок № 3, що його потім Іван переніс до дальшого розділу VI «Земці», примітка блакитним олівцем — «К земцям» — Як Дмитренко казав селянам, кого вибирати в земство, як Чіпка радив вибирати своїх (як у друков.; трохи скорочено з половини 338 — до ...«Розійшлась громада»... 339). Далі йде розділ VI «Земці», як помер Василь Степанович, як вибрали предводителем його сина, але всім керував Шавкун (його життєпис — як у друков. 329-332), рада панів під проводом Шавкуна. — Шавкун радить панам увільнити селян з землею, бо без землі вони будуть зовсім скажені, але землі дати не багато і взяти добру ціну за неї (у друков. нема). Перші вибори, поз'їздилися селяни, рада Дмитренкова кого вибирати, лайка Дмитренка, обрання Чіпчине, радість його, турбування матери з цього приводу (як у друков. — розд. VI «Старе та поновлене» 340-346). Далі йде уривок «В Управі» — див. додатки № 7; з цього уривку так що й нічого не увійшло в друковане видання (V і VI — IV ч.). Проти розділу VI «Земці», на другій половині аркушу, ми знаходимо рукою Івановою писану отаку програму цього розділу: «1) Смерть Вас. Степ. Предводител. синов. 2) Шавкун настроює Дмитренка. 3) Рада у Пісках. Як Дмитренко справився. 4) Що казали пани Польські і Шавкун. 5) Союзъ гласныхъ. Дмитренко ругається. 6) Выборы. Впечатлѣніе домашнихъ отъ всего этого» ²⁾.

Далі після уривку «В Управі» у Івана йде розділ VII «Хатнє лихо», невеличкий уривок рядків на 10, в якому оповідається, як почалась сварка в хаті Чіпчиній, коли до нього переїхала теща Явдоха (повторювання того, що було у Панаса наприкінці XII розд., IV — за новою нумерацією Івана). На другій половині аркушу проти цих рядків без № написано заголовок «Старе та поновлене» (13 рядків, де оповідається, як Чіпка збирався служити громаді, як Шавкун його усунув, а далі йде уже тільки конспект: «регрессивный налогъ, рѣчи въ земствахъ, разговоръ съ Дмитренкоу, съ Грицькомъ, съ матерью»). Тут закінчується перерва, яка сталася через те, що Іван уставив 24 аркуші, і продовжується оповідання Панасове з кінця розділу XII (II розд. IV друк.), про те, що хоч і були сварки в хаті Чіпчиній,

¹⁾ На лівому боці тут на двох сторінках рукою Івановою наведені різні фактичні дані про земство, див. додаток № 17.

²⁾ II ред. стор. 150 об. Про плани до цього розд. див. додаток № 16.

бо він був чогось незадоволений, але вони були звичайні, аж поки переїхала Явдоха, і яка знялася колотнеча, коли вона почала верховодити (кінчається початком VII друков. розділу «Лихо не мовчить» 358 стор.). З 359 стор. друков. видання (...«Такі безперестанні буці»...) у Панаса починався XIII розділ «Знову за своє». Іван закреслив число XIII і цей розділ, який повинен був-би бути за новою пагінацією VII (V — «На громаді», VI — «Земці»), він прилучив до того, який почав на своїх аркушах № VII «Хатне лихо». Спочатку в тексті Панасовому він почав новий розділ від переїзду Явдохи до Чіпки, поставивши заголовка «Ворог не за горами» і число VI, мабуть чи не через те, що гадав вставити тільки I свій розділ «На громаді». Цей заголовок і число так і залишилися незакреслені. XIV розд. II ред., що мав заголовок «Залізли душі» (його дав йому в першій редакції Іван), він, залишивши число XIV, спершу назвав «Ревіще», а потім «Так оце та правда (як у друков.)». В цьому останньому розділі є вставка Іванова про те, як піщани прощалися з арештантами (381 друк.), і наприкінці про палац Кряжова і корчму Гершвову (кінець 382-383). Окрім того, на полях на 181 стор. Іван переписав ту сцену про вбивство на хуторі, яка була в I розд. і яку, за його порадою, Панас в II ред. випустив, але потім сам Іван закреслив її; на 184 стор. він написав цілий епізод про смерть Мотрину; його він теж сам закреслив (див. додаток № 8) і на двох клаптиках паперу, які приліплено до зошита і зазначено 185, він-же написав два уривки: один невеличкий про хрест, який було поставлено на могилі людей, зарізаних Чіпкою (див. кінець друков. 382-383), і другий чималий, де наведено відомості про розбишаку Довбню, що нагадує собою Чіпку (див. додатки № 9). Потім Іван приклав до II ред. на початку її ще другий варіант про вбивство в с. Пісках Гетьманського повіту (див. додаток № 9-б).

Таким чином, ми бачимо, що в II редак. Іван доклав чимало праці: крім різних виправок і вставок, він із I розділу II частини спершу накреслив матеріал для трьох розділів — «Займанщина», «Піски в неволі» і «Пани Польські» і в частині III після XII розд. (IV друков.) він на 24 аркушах, вставлених у рукопис, накреслив багато матеріалу про панів і земство. Матеріал цей він розбив був спочатку на два розділи V — «На громаді» і VI — «Земці» (з уривком «В управі»). Після всіх цих переробок Іванових II ред., особливо в тих частинах, які він написав, являла собою великий хаос. І Іван заходивсь обробляти свої розділи.

Крім тієї праці над рукописом II ред., про яку ми вже були казали, Іван поробив ще на його полях декілька уваг; про них зараз скажемо. Перша увага торкається того місця в Панасовому романі, де він каже, що Чіпка, одружившись із Галею, чогось скоро почав сумувати і незабаром знов

повернувся до розбишацтва (кінець XII розд., стр. 145). Про це Іван каже так: «Мало введена упругость Чипки передь товариствомъ. Общественный элементъ отсутствуетъ. Нужно показать, что личное дѣло (въ видѣ занятія полотенщика) не удовлетворяло Чипки, а общественное привело къ разочарованію, даже къ злости на глупые порядки. Недурно бы вывести Чипку общественнымъ дѣятелемъ — гласнымъ въ земствѣ. Показать, что такое наше земство, выставить все дурныя его стороны. Все хорошее парализуетъ начальство и тупость, индиферентность народная. Разсужденіе, напр., о налогахъ, о школахъ, выборахъ — ихъ несостоятельность. Т. обр. Чипка, разочаровавшись что-либо сдѣлать въ общественной жизни, бросается снова въ личную, а личная представляеть адъ: ругня свекрови съ матерью, отсутствіе дѣтей, слабая деликатная натура жены (когда ему нужно женщину сильную волею, характеромъ). Оттуда прямой переходъ къ прежнимъ товарищамъ, а отъ нихъ, при посредствѣ Явдохи, къ прежнему занятію — розбишаки. Поэтому ты долженъ непременно заставить Чипку участвовать въ земствѣ, въ общественныхъ дѣлахъ. Это могло бы составить особую главу» (169 стор. II ред.).

Виконати цей план і узявсь потім сам Іван, наслідком чого і з'явилися оті двоє розділів V — «На громаді» і VI — «Земці», які він накреслив тут-же в рукопису, вставивши 24 аркуші. Друга увага торкається VIII і IX розд. III частини II ред. («Невзначай свої», «Спізнались») (I розд. IV част. друков. видання). На думку Іванову, треба «соединить и значительно сократить изъ 4 части главы I — «Невзначай свої» і II — «Спізнались». «Ты ихъ соедини, сокративши вторую», — радить він братові, — «она представляеть свиданіе, но ихъ у тебя и безъ нея цѣлыхъ четыре (два въ первой части, два в четвертой — первый разъ ночью, второй — Умова)». Цю думку Іванову було прийнято в тому розумінні, що в остаточній редакції замість двох розділів ми бачимо тільки один «Невзначай свої» ¹⁾.

Працюючи далі над своїм романом, брати, очевидночки, вагалися що-до того, як їм розподілити тую силу матеріялу, яка в них набралася. Від цих часів до нас заховавсь оглав всього роману, наліплений на обгортці II ред.; його, очевидночки, було складено після всіх тих переробок, що за них ми були казали, перед тим, як переписувати роман у новий зошит. Ось цей оглав:

¹⁾ Далі епізод про другу зустріч Чипки з Галею, який в цій редакції за порадою Івановою Панас переніс разом з першою зустріччю до I роз. Іван окреслив червоним олівцем і на початку його поставив № 2. В остаточній редакції цей епізод було перенесено до розд. VI — Дізнався. Епізод про те, як Чипка ходив дивитись, де сонце сходить, Іван порадив випустити — його нема в друков. виданні. В розд. IV Іван порадив вставити епізод про те, як Чипка кинувся на вовка, на зразок Хведора (!) у Тургенева — це є в друк. виданні; розд. III-III ч. Іван радив викинути, але він є в друг. виданні (III-IV ч.). Додаток № 15.

Частина друга.

V. Польова царівна	117, 118, 75, 80
I. Двужон	80
II. Дитячі літа	88
III. Жив-жив!	98
IV. Тайна-невтайна	107
VI. Дознався	118
VII. Грицько Чупруненко	124.

Частина перша.

I. Січовик	1
II. Піски в неволі	9
III. Пани Польські	16
IV. Мекка	28
V. Махамед	41
VI. У москалях	51
VII. Максим старшим	64.

Частина третя.

I. Нема землі	135
II. Товариство	142
III. Сповідь і покута	153
IV. Воли заревли	168
V. Слизька дорога	177
VI. На волі	189
VII. Сон у (просоння ¹⁾) руку	205
VIII. Наука не йде до бука	

Частина четверта.

I. Невзначай свої	} Нема ука- зівки на сто- рін- ки.
II. Кесет ²⁾	
III. Розбишацька дочка	
IV. На своїм добрі	
V. На громаді	
VI. Земці	
VII. Хатне лихо	
VIII. Реваще	

З цього оглаву ми бачимо, що частину II друкованого видання брати хтіли були зробити частиною I-ою, розділ I-ий ч. I-ої II ред. «Польову царівну» хтіли розбити на два — V і VI й умістити їх не спочатку роману, а всередині; а далі ми бачимо, що в першій частині уже єсть розділ VII — «Грицько Чупруненко», як і в друков. — тільки під иным заголовком «Хазяїн»; I розділ I-ої частини (як думалось = I розд. II част. друков.) зветься вже «Січовик» (як у друков.), в цій-же частині є й новий розділ «Мекка» (в друк. нема), в частині IV є розділ II «Кесет» (правда, перекреслений) і розділ V «На громаді» і VI «Земці». Взагалі цей оглав уже багато дечим нагадує друковане видання. Але кінець-кінцем брати не ухвалили цього плану, і III редак. було складено за тим оглавом, що залишивсь серед паперів Панасових при вирізаних з якогось зошиту ³⁾ аркушах. Ось цей оглав:

Частина перша. В рук. 75 р. така пагінація

I. Польова царівна	5-10 (в оглаву 2-8, в тексті 3-8)
II. Двужон	10-18 8-18
III. Дитячі літа	18-28 18-28
IV. Жив-жив!	28-37 28-37
V. Тайна невтайна	37-46 37-46
VI. Дознався	46-53 46-53
VII. Грицько Чупруненко (Виправлено на Хазяїн)	54-62 54-62

Частина друга.

VIII. Січовик	65-73 65-73
IX. Піски в неволі	73-79 73-79
X. Пани Польські	80-92 80-95
XI. Мекка	92-105 ⁴⁾
XI. Махамед	105-115 95-105
XII. У Москалях	115-128 105-118 (було 105-128)
XIII. Максим старшим	128-136 118-126 (було по-переду 128-136)

¹⁾ Закреслено

²⁾ Теж.

³⁾ Що це за зошит, ми скажемо далі.

⁴⁾ Закреслено.

Частина третя		Рукоп. 1875 р.	Частина четверта.	
XIV. Нема землі . . .	139-146	129-143	XXIII. Невзначай свої .	231-244 237-251
XV. З легкої руки (нема нумерації)		143-152	XXIV. Розбишацька дочка	245-254 251-260
XVI. Товариство . . .	146-156	152-163	XXV. Козак не без щастя, дівка не без доли	254-263 260-274
XVII. Сповідь і покута	157-172	163-178	XXVI. На своїм добрі	268-282 274-283
			XXVII. Новий вік	283-295 289-302
			XXVIII. Старе та поновлене	296-308 302-320
XVIII. Воли заревли .	172-180	178-187	XXIX. Лихо не мовчить	308-322 320-334
XIX. Слизька дорога .	181-192	187-199	XXX. Так оце та правда	322-333 ¹⁾ 334-345
XX. На волі	193-204	199-211		
XXI. Сон у руку	205-219	211-222		
XXII. Наука не йде до бука	216-228	222-234		

Цей оглав так що й цілком уже відповідає друкованому виданню — тільки VII розд. I част. зветься «Грицько Чупруненко», в II частині є XI розділ «Мекка», XVIII розд. III ч. (V друков.) має заголовок «Воли заревли» (замість друков. «Перший ступінь»), а XXVII — IV частини (V друков.) замість «На громаді» попередньої ред. зветься «Новий вік» (як і в друков.), і XXVIII (VI друков.) замість «Земці» — «Старе та поновлене», теж як у друкованому.

З якого-ж зошиту ті вирізані аркуші й той оглав, про які ми оце були казали? Це, очевиднож, аркуші й оглав з тієї третьої редакції, яку склали брати, обробивши всенький той матеріял, що за нього вже говорилося ранише.

Це передусім аркуші, котрі мають пагінацію 95-105 і становлять собою частину розд. III ч. II р. «Пани Польські» (див. додаток № 10 і 11²⁾).

Далі з кінця 105 аж до 108 йде розділ «Махамед»; вінчається цей розділ на 106 стор. словами ...«Поле його годує, поле його втішає, на полі він виростає.»; стор. 107-108 написано на инакшому папері (жовтому, такому, як у рук. 75 р. — стор. 109); це продовження попереднього «иноді на полі й умирає» (пагінацію на цій стор. 107-108 виправлено). Далі йде оповідання за дітей Івана, батька Максимового — ті варіанти, що їх Іван Рудченко написав був на полях II р., про те, як двоє синів Іванових працювали, і тільки Максим лінувався (II р. стор. 40-40 об.); вінчається 108 стор.

¹⁾ Стільки сторінок, як і в III р. рукопису 1875 р.; див. нажче.

²⁾ З усього цього уступу в друк., як і в IV р., залишилась тільки загальна картина того, як правили пани польські повітом (частина III розд. II ч. друков. з 108 стор. аж до IV розд. „Махамед“ — кінець 112) та в розд. VII — III ч. друков., де в II р. Іван повтавляв прізвіща урядовців, які приїхали на бунт піщан, є деякі відгуки з цього уступу — Кривинський, що колись за виборів був справником, Котолуповський становий Ларченко, що колись «на обіді вихваляв, як поет, Василя Семеновича віршами» ... (239 друк.).

III р. — „перекази дідові про козачу волю, про бої та чвари не зломало ні тихе материне слово, ні поважне бабине про щасну господарську долю“. В рук. 75 р. на стор. 109 ми й бачимо продовження цього: «Не вмерли ті приповістки без сліду, не пропали марно, на онукові одглькнулись. Не даром Максим так полубив діда»... — Ці слова в рук. 75 р. закреслено і в ньому 109 стор. починається: ...«Душа його прохала волі, молоді сили простору»... Всенький уривок про Махамеда (6 рядків кінця 105 стор., 106 і початок 107) так що й цілком відповідає друкованому текстові IV розд. II ч. кінець 112-114 до ...«От і почалось завжденне, на перший раз для дітей любе призвичаювання»... Уривка, що починається цими словами до ...«Січові оповістки про запорозьку вдачу»... (середина 115 друков.) Панас написав уже для IV р., й увійшов він туди в трохи зміненому вигляді.

Далі від III редак. залишився аркуш стор. 130-140 розд. XV «Нема землі» — починається він так, як у друков., і сливе відповідає друков. текстові, тільки тут в III редак. був ще коротенький епізод про те, як Чіпка ходив, щоб побачити Галю, але батько її був удома, і він повернув до себе. Кінчається 140 стор.:... «Коли так може тижнів через два після того, як кликали Чіпку»...

Далі серед цих аркушів є аркуш з пагінацією 303-304, починається він ...«Сидів (Дмитренко) над його (Чіпки) душею»... (друк. 348), кінчається цей епізод словами ...«Устранить гласного Варениченка по неблагонадзешности» (як у друк.). Далі, тут-таки на цій 303 стор., йде характерний уступ про те, як раділи пани, що усунули хама, і як вони ображались поведженням «мужичих гласних», які ганьблять честь шляхетського імення. Потім тут-таки йде оповідання про тестя Чіпчиного (як він поїхав здоровий, а повернувся слабкий — сцени смерті немає) і про напад на Красногорку. Далі описуються муки Чіпчині, жах, щоб і його не схопили, не кинули у в'язницю, злість його, що він не дошукався правди, а погнався за щастям, побоювання за Галю, — і він зробився дуже смутний (в друков. це описано не так — див. 350). — На полях тут ми знаходимо й увагу Іванову: «Онъ можетъ жалѣть на неудачу, а на несчастье другихъ, которые остались тѣмъ же, чѣмъ былъ» Далі йде про те, що Чіпка хотів їхати в земство, але на перешкоді стала хвороба тестева, а покликати лікаря не було як, бо все-б виявилось (очевидячки, хвороба Максимова була в звязку з нападом на Красногорку, коли його побили — як це і радив зробити Іван в своїх замітках на I редак. I Чіпка не поїхав на раду, не поїхали й інші селяни — бо була робота — радили самі пани. На раді вони ухвалили платити собі не аби-яке жалування, провели регресивний податок і назвали його прогресивним — проти цього місця Іван робить помітку, що «Лучше объяснить, чѣмъ оба чужіе слова употреблять, тѣмъ болѣе»... (далі нема) дарма, що він сам користувався

цими словами в своєму тексті II ред. У друков. в трохи зміненому вигляді це є на стор. 353.

Серед аркушів, вирізаних з зошиту III ред., є ще кілька аркушів, очевидно, тільки виготовлених для неї ¹⁾. Це найперше ті аркуші, що мають заголовок «V Земці» і VI «Старе та поновлене» (нумерація 1-22 — з боку аркушів). — Це обробка того матеріалу, що його в хаотичному вигляді накреслив Іван у II р. в розд. «VI Земці» і V «На громадській службі». Перші п'ять аркушів відповідають друкованому тексту розділу V «Новий вік» з 325 аж до середини 332. Далі з 6-10 іде оповідання про Чіпку після його одруження з Галею, про те, як його поважали, як він познайомився з Дмитренком — матеріал узято тут із V розділу Івана «На громадській службі» II ред., тільки тут він трохи скорочений (немає докладно про те, як Дмитренко манджував кіньми) і так що й відповідає друкованому з середини 332 до «VI Старе та поновлене». Тільки цей уривок починався в цих аркушах словами ...«Вештаючись раз-по-раз по ярмарках... Чіпка став відомий на цілий повіт...» (друков. 333). Щоб більше звязати цей уривок з попереднім, Іван вставив олівцем в цих аркушах фразу, яка увійшла і в друков. видання — «Настав новий вік і для Чіпки. То таки що тихе... а то таки й на громаді серед людей Чіпка не останній» (середина 332 друков.). Те, що далі йде в друкованому, як люди хвалили Чіпку, в цих аркушах було після «Вештаючись...» Цю фразу в цих аркушах Іван написав олівцем перед знайомством Чіпки з Дмитренком і додав про те, як він видурих у нього коня. Взагалі ці аркуші відповідають друков. з середини 332 — до VI «Старе та поновлене», 340. Далі йде VI розділ «Старе та поновлене». — Річ зрозуміла, що цей заголовок вставлено вже пізніш, він ділить один розділ V «Земці» на двоє — V «Земці» і VI «Старе та поновлене». Цей розділ VI займав аркуші від кінця 10 і мало не до кінця 22 стор. і так що й відповідає друков. розд. IV част. — немає тільки епізода, як умирав тесть Чіпчин (кінець друков. стор. 351-352), а також епізода про те, як Чіпка їздив до Пороха, щоб той написав йому скаргу, і епізода про урядовця і шляхтичів. Ці епізоди написав Панас для IV ред. Після розд. VI — в цих аркушах стоїть заголовок «Лихо не мовчить» розд. VII др., але тексту немає.

Далі є один аркуш, на якому уміщено той матеріал, що знаходиться в друков. з середини 333 (...«Приїздить з ярмарку»...) до кінця 335 — все це єсть

¹⁾ А може це й нова обробка матеріалу для IV ред. Очевидячки, III р. було вирішено переробити, і кожний з братів почав оброблювати певні частини — Панас про Пороха і Чижика, про дворян і урядовця, Іван свої частини про земство і т. д. Не знаючи, напевне, на які сторінки припадуть його частини, Іван і не ставив нумерації посередині, а на боках. Не все з цього матеріалу, як показано, увійшло в друковане видання.

уже в Івана в V розд. II ред., крім розмов Чіпчиних з Дмитренком про Галю і прихода дівчини (кінець 334 і мало не вся 335). Нарешті, є ще 9 сторінок без нумерації, які містять в собі кінець роману, що відповідає друкованому — з 377 і аж до кінця; тільки на цих аркушах є сцена Мотриної смерті; її написав Іван в II ред.; тут її перекреслено, і нарешті на самісінькому кінці різні міркування про можливість появи Чіпки, які не увійшли в друкований текст (див. додаток 21).

Цю третю редакцію Іван обробив і переписав (на аркушах його рука) в окремий зошит, якого мали відсилати до цензури. Про склад цієї редакції ми можемо судити з того оглава, якого наведено вище, та з тих аркушів, які описано вище ¹⁾, а також і по тих слідах, що залишилися в рукопису 1875. Рукописа цього було надіслано до цензури 30 жовтня того-ж-таки року, і дозвіл його друкувати було одержано 3 листопаду, за винятком деяких місць, закреслених червоним олівцем цензора і зазначених на вхідному аркуші рукопису ²⁾. Деякі з цих місць невеликі — одно-дві слова, або один-двоє рядків, а деякі були й чималенькі, навіть на кілька сторінок (напр., підряд 4 сторінки рукопису 310-313). Що-ж лякало цензора, які думки або вирази він закреслював? Це передусім те місце, де він побачив зневагу до царя. Балакають люди за лева. — «Його, мабуть, один наш цар тільки й зможе піймати, а нашому братові не сікайсь!» каже Грицько. — «Так! цар тобі ловитиме!» увернув дядько Остап. — Пошле таких, як ти... От і лови!.. — А як я не схожу? — То голову зітнуть. — Та як-же його таке піймати, коли на його і глянути страшно?.. — Цареві до того діла немає. Сказано: лови! то й лови»... (стор. 56). — Далі закреслював цензор ті місця, де був хоч будь-який натяк на революційний рух, напр.: уступ про повстання поляків за приводом Костюшка (73), про повстання декабристів (101), про бунти селян з приводу «слухного часу» (231), навіть про боротьбу козаків за свою волю (289). Дуже старанно позакреслював цензор і всі ті місця, де говориться про панів, про те, що вони нічого не роблять, а тільки п'ють та гуляють, та користуються працею кріпаків, напр.: ...«Чому не гуляти (панові), коли люди йому привозили по два рази на рік оброки, коли вони, як ті воли, робили на нього по чотири дні в тиждень та зносили у двір курей, гусей, яйця?» (стор. 85); або: ...«А мати робочий розум, здатний на діло, а не на вигадки панські, — панові не треба було (за кріпацтва)»... — (стор. 291). Особливо старанно викреслив цензор великий уступ (в 4 сто-

¹⁾ Ці листи див. додаток № 10 і 11.

²⁾ Перераховуючи заборонені місця, цензор помилувався і одного, закресленого червоним олівцем на стор. 56, де йде розмова про лева, не занотував. Він був проминув ще три місця, але потім вставив — стор. 101, 231 і 287.

рінки), де описується, як урядовець, надісланий од губернатора розслідувати неправильні вибори в земство, яке тоді тільки-що було заведено, скоро поєднався з дворянами і на бенькеті, улаштованому для нього, пив за єдність «привилегированного сословія» з адміністрацією, щоб «зорко слѣдить за революціонними елементами», підтримувати «государственный строй», — берегти «его отъ напора безумныхъ социалистическихъ идей, которыя теперь злочинці расфѣиваютъ всюду» (312). (Уступ цей див. додаток № 13, б.).

Нарешті закреслив цензор і одне місце, де дуже природньо описується, як гробаки їдять мертву бабу Чіпчину в могилі (39), — див. додаток № 22, стор. 6, № 7) і друге, де цензор, мабуть, побачив якусь аморальність в опису почуття молодої матери, що бажає мати дитину (287), див. додаток № 22, стор. 19, № 17. Але друкування дозволеного рукопису чомусь затягнулося ¹⁾, і його захопив Валуєвський наказ від 18-30 травня 1876 р. про заборону творів красного письменства українською мовою. І вперше цей роман надрукував за кордоном у Женеві М. П. Драгоманов р. 1880 ²⁾. Яким текстом користувався Драгоманов для свого видання, напевне сказати не можна, але є деякі дані, що у нього в руках був саме наш рукопис. Річ у тому, що в Драгоманівському виданні є кілька таких ясних помилок, які ми знаходимо і в нашому рукописі, і тяжко припустити, щоб автори, посилаючи новий список за кордон, не виправили їх (цих помилок немає в інших виданнях, зроблених, як ми далі побачимо, за виданням Драгоманова). — «А чого-ж старі люди кажуть, що за морем уже землі немає, а тільки три коти... на них і земля держиться... — То може, воно (лев) там, між тими котами, й водиться! — одказав третій чоловік (рук. 56, так і у Драгоманова 70, у виданню-ж «Кіевской Старини» (62) і «Віку» (80) — коти, в II р. у Панаса коти ³⁾); або — превеходітство (р. 83, Др. 107) — скрізь — превосходітєльство (К. С. 96, В. 121), або — царстєє (рук. 84, Др. 107 — скрізь — царстєє); або у Драгоманова надруковано точнісінько так, як написано у рукопису: на в город (рук. 159, Др. 208, чого немає в інших виданнях К. С. 189, В. 235, і другий раз по в городу — 156, Др. 204).

Зустрічаємо у Драгоманова і ті недогляди, які є в рукопису, і які теж трапляються в інших виданнях, напр.: з завятих січовиків покоробив в покірних волів (р. 83, Д. 106; К. С. 96, В. 120 і Л. 87 — поробив; та як

¹⁾ Роман думалося друкувати в Петербурзі в друкарні Стасюлевича коптом Івана Рудченка; про це ми довідуємось із об'яви на останній сторінці обгортки рукопису.

²⁾ Б. Лепкай в своїй передмові до цього роману, виданого у Львові «Українською народньою бібліотекою», неправильно каже, що цей роман уперше вийшов у Женеві в 1882 р. (див. «До читачів»), — пор. Франко, «Нарис історії укр.-руської літератури», 199.

³⁾ У Львівському виданні «Української народньої бібліотеки» теж надруковано «коти, котами» — 57.

пихорне його руки своїми (р. 52, Д. 65), так К. С. 58 і В. 74 (тільки пихоне), Л.—руками 52; Та хіба можна засипати у рік... яругу, котрий копався (р. 289, Др. 356, скрізь — котра К. С. 326, В. 403), журба Христіна ширшала (р. 196, і скрізь так Д. 252, К. С. 229, В. 285) — Л. 206 — Христіни.

Головний-же довід на те, що наш рукопис був у руках Драгоманова, це те, що в його виданні іноді надруковано такий варіант, який в рукопису закреслено, але так, що його легко прочитати, і який Драгоманову, очевидно, здавався кращим, ніж новий: так, напр., в рукопису раніше стояло: «Стала нудьга виглядати його очима, журба обнімати його голову»... — в рукопису останні три слові закреслено фіялковим чорнилом і написано: (журба) невимовна гнітити його душу і серце» (12), але старий варіант показався Драгоманову кращим, і він його надрукував; або: «Стали її (Мотрю) сусіди обходити, а зустрівшись, сторонитись» — у рукопису закреслено фіялковим (16), у Драгоманова надруковано (20); «Та так вожен день» — в рукопису закреслено фіялковим (37), у Драгоманова є (25) і т. д. Інші-ж варіанти, зроблені фіялковим чорнилом, він уводить в своє видання. напр.: «чорні» (руч. 5, Др. 6), «обізввалась вона перша» (5, Др. 6), «усміхаючись і разом запрохуючи очима» (6, Др. 7), «лютих» (69. Др. 85), «Парасю» (179, Д. 232) та инш. Увів Драгоманов в своє видання і великий уступ із першого розділу, теж перероблений фіялковим чорнилом, який починається словами: «Недалечко від хатнього порогу»... (7, Др. 9). Далі фразу — «Бує вона (доля) вгору, зеленіє, як рута» (р. 3), закреслену чорним чорнилом, але так, що її легко прочитати, він теж увів в своє видання (3), хоча в інших подібних випадках він цього не робить і не друкує, напр., фрази — «Оса прожогом вливається в квітку!» (р. 81), то-що. Вальєо собі уявити, щоб у новий рукопис, який посилався за кордон, знов були внесені старі варіанти, раз уже закреслені: очевидно, Драгоманов, чи той, хто порядкував його виданням, вільно поводився з тим рукописом, який був у нього в руках, а таким і був той, про який ми говоримо. Крім того, наш рукопис у всякому разі призначався для друку: бо на останній його обгортці показано, які видання Ів. Яковлевича, а також і інші українські книжки, продаються в книгарнях Петербурга і Київа; потім тут коло заголовку романа «Хіба ревуть воли» поставлено 187, останнього числа нема, бо ще не було відомо, коли вийде роман, а його думалось перше друкувати в друкарні Стасюлевича. Трохи-ж вільно ставиться Драгоманов до тексту рукопису, як ми побачимо і в інших випадках.

Що-ж являє собою цей рукопис? Без жадного сумніву, це автограф Івана Яковлевича. Передусім його написано рукою, що зовсім скидається на руку Івана Рудченка, яку ми бачимо і в II р., і вона різко відрізняється від

твії, якою писані листи Панаса Яковлевича. А потім по всьому рукопису зроблено чимало виправок фіялковим, чорним та зеленим чорнилом, які цілком відповідають тій руці, якою написано й рукописа, і які мають характер власної, авторської руки — вони змінюють не тільки окремі літери та слова, ба й цілі вирази, а один великий уступ тут-таки в рукопису за старою редакцією, т. с., наново витворювався фіялковим чорнилом (починається він словами — «Недалечко від хатнього порогу»... див. додаток № 22, розд. V, прим. 46). Окрім того, в самому рукопису залишились сліди того, що текст його в значній мірі складався при переписуванні. На стор. 197 ми читаємо таку фразу: «Дивлячись на сумну Христю, думка Грицькова далі в рядку закреслено слово «висновувала» і написано) знай верталась, тай верталась назад». Це слово висновувала не міг написати переписувач, а тільки автор, який в процесі переписування змінював вирази; або: «Одним одна вулиця (закреслено в рядку «заборами» і далі написано) парканами» (107) ¹).

Уже з того, що говорилося, видно, що наш рукопис має силу виправок. Можна навіть установити, що він пережив довгу історію. Передусім, можна помітити, що при самому переписуванні первісний текст значно перероблювався. Річ у тому, що пагінацію в рукопису в багатьох місцях переправлено, і це залежало не від помилок, а від того, що старі аркуші вирізувались і вставлялись нові. Так, без ніякого сумніву, після 44 сторінки було вирізано принаймні чотири аркуші. На 45 сторінці пагінацію не переправлено, отже це був новий аркуш, на якому писалось нову редакцію. На жаль, не можна навіть приблизно сказати, що було написано на цих вирізаних аркушах, але окремі літери, які залишились на корінцях цих аркушів показують, що їх написала та-ж-таки рука, що й усенький рукопис. Далі, пагінація в рукопису посередині аркуша йде так: на другій сторінці тексту стоїть 4, і з боку аркушу, де звичайно ставиться пагінацію, нічого не витерто, папір тут сірий; від 5-13 сторінки перше пагінація стояла збоку, але й посередині аркушів ці числа стоять на вишкребленому або на переправлених числах: так ясно, що раніше посередині стояло замість 6—8, замість 12—14; там, де тепер стоїть на вишкребленому 9, збоку раніше було 18, а де тепер стоїть посередині на вишкребленому 11 — збоку було раніше 13. Цю частину написано на мішаному папері, але він скрізь відрізняється від першого аркушу. Ясно, що тут рукопис пережив якусь переробку. Старіша частина — це сторінки від 5 до 13.

¹) Доводи на те, що цей роман переписував і оброблював Іван, ми знаходимо і в його замітках на цей роман — «Первый листъ я переписалъ наново и, по-моему, онъ вполне отдѣланъ». (Замітки на 3 редакцію роману додаток № 12).

Перший-же аркуш являє собою нову, остаточну версію для IV ред. Цей аркуш кінчається словами «Голос то вливався в душу якимсь невідомим щастям». Між цими словами і початком 5 стор. («Парубок стояв, як зачарований») перерви немає, але раніше замість 5 стояло 7, отже, до цієї сторінки неначе повинен був бути ще один аркуш. Із матеріялів, що належать до цього розділу, ми не бачимо, щоб тут було вставлено будь-які нові епізоди, і значить виправка тут пагінації залежала: 1) від того, що перший аркуш в остаточній редакції було наново переписано, про що каже й Іван у замітках на III р., а 2) пагінацію на першому аркуші було остаточно змінено: раніше він починався 5 стор. (див. оглав III р. — попередні сторінки, очевидно, йшли на титульні аркуші), а в остаточній вона починалась з 3 стор. Сторінки від 5-13 містять головну частину I р. і II розд., кінчаючи словами — «Тихо, тільки веретена сюрчать» (друков. початок 13 стор.). Від 13-19 на боках перше пагінації не було і ці числа стоять посередині не на вишкребленому і ніде не виправлені; папір проти попереднього сірий, такий самий, як і першого аркушу. Починається ця частина сумом Остаповим: «О-ох! важко зідхнув Остап»... і кінчається початком III розділу «Дитячі літа»: «...Не судилось Мотрі щастя... не сподівалась замужною вдовою»... Ці аркуші довелося переписати через те, що тут у II р. в остаточній редакції було вставлено чималенького епізода про почування Оришки і Мотрі, коли викрився їхній сором (кінець 15-16). Від 19-45 пагінація була перше на полях, нова посередині стоїть не на вишкребленому, але в ній є виправки; папір жовтуватий, що відрізняється від попереднього і дальшого. Кінчається ця частина Чіпчиними словами: «Чому він (батько) їх (панів) не вирізав, не випалив?» Через зміну пагінації на попередніх аркушах довелося міняти її й тут. Після 44 сторінки, як ми уже були казали, вирізано принаймні 4 аркуші. Від 45-55 першепагінації на полях не було і виправок в ній ніяких немає; папір сіруватий. Містить ця частина кінець V розд., VI і початок VII, кінчаючи «...Панам на играшки» (початок 61 стор. друк.). Переписувати ці аркуші довелося головним чином через ті вставки, що їх було пороблено в розд. VI, починаючи з «...Чіпка так і припадає»... до «...З'явся і пішов».. (середина 53 друк.). Від 55-61 пагінація перше була на полях, посередині вона стоїть не на вишкребленому, але все-таки якісь виправки в ній єсть; папір мішаний; після 56 — ясно вирізано один аркуш; містять ці сторінки далі розд. VII, кінчаючи: «Як на корисного жениха, особливо»... (початок 68 друк.). Зміна в пагінації сталася через попередні виправки. Від 61-99 на полях пагінації не було і виправок в ній нема; ці сторінки написано на сірому папері і містять вони кінець VII р. I ч., I, II і III і три сторінки IV («Махамед») II част. Кінчається тут IV розділ словами: «Переплакав Ма-

ксім та й знов за своє»... (кінець 117 друк.)¹⁾ Від 99-126 пагінація перше була на полях, причому посередині замість 99 перше стояло 109 (ще раніше з боку було 95) і дальша пагінація 110, 111... кінчаючи 126 стор. (за попередньою пагінацією 136). Сторінки 96-106 написано на дуже жовтому папері, що різко виділяється, й неначе являють найстарішу частину рукопису, бо дуже побиті і вліплені до інших аркушів, не таких жовтих. Починається 99 стор. закресленою фразою якось так, що вона неначе являється продовженням того, про що оповідається на стор. 73. Розділ I на 73 стор. кінчається так: «Од таких переказів (діда) січова кров голосно загомонила у серці малого внука. Максим полюбив діда більше батька, матери і прийшлись йому до-вподоби його розкази страшні, а іноді й смішні; полюбились йому дідові вичити, розумні, правдиві, добрі... Старий січовик надхнув свою душу в молодісіньку душу онука». 99 стор. починалась такими закресленими словами: ...«Не замерли ті оповідання без сліду, не пропали марно — на онукові одвеликнулись. Не даром Максим так полюбив діда». Ясно, що ця фраза перебуває в безпосередньому звязку з попереднім уступом. Правда, його, без жадного сумніву, було перероблено, щоб між ним і тим, про що розказується, починаючи з 99 стор. (парубоцький вік Максимів) вставити більш поширене оповідання про панів польських (розд. II і III), а також і про Максимові дитячі роки, що ми бачимо наприкінці III ч.; його написано густенько-таки, щоб підігнати останню 98 стор. до дальшої. Містять ці сторінки продовження IV, V і VI розд. Через вставки і зміну пагінації на попередніх аркушах довелось міняти її і тут — див. далі. Від 107-126 іде білший папір, але не такий, як там, де пагінація одразу ставилась посередині. Далі дві сторінки випадає на заголовний аркуш III ч. Від 129-149 знов іде сірий папір, пагінації на полях не було і ніяких виправок в ній немає. Містять вони I і II р. III част., кінчаючи описом того, як Чіпка, після того, як у нього відняли землю, запив. «Жидівка мотнулась з світою в другу кімнату, кинула на бебехи» (середина 177), і знов помітно, як на останніх аркушах писалось густо, щоб підігнати їх до дальшої сторінки 149, де попередню пагінацію змінено (раніш було 143). Переписувати тут наново аркуші довелось через вставку великого епізоду про Пороха і Чирика (друга половина I, перша половина II р. — III част.). Від 149-201 (попередня пагінація 143-195) пагінація перше була на полях; потім через те, що раніше посередині замість 149 стояло 143, і далі перше була инша пагінація — до 309 стор.; папір жовтуватий. Міститься тут кінець II розд., III - IV р. і початок

¹⁾ Тут було пороблено чималі переробки, через це й довелось ці аркуші переписувати наново — див. далі.

VII розд. III част., кінчаючи ...«Пацюк на язиці, як на балалайці, вибиває і один тільки» (початок 234 друк.). Від 201 пагінації на полях не було, але через попередню виправку і тут посередині пагінацію виправлено; папір жовтуватий. Уміщено тут до 309 стор. мало не весь розділ VI, VIII, IX - III част., I - V і половину VI розд. IV част., кінчаючи Чіпчиною думкою «Живцем не податися в руки» (середина 348). Від 309 — до кінця (345 стор.), пагінації на полях не було, але знов від 317 ми бачимо в ній виправку посередині — замість 317 було 305, далі 306... до кінця 333 стор. старої пагінації. На аркушах-же від 309-317 пагінацію одразу поставлено посередині і ніяких в ній виправок немає. Це нові аркуші, що на них було вставлено епізод про дворян і урядовця.

На підставі того, що в рукопису є такі аркуші, на яких перше пагінація стояла на боках, а потім тут-таки її було виправлено, можна сказати, що це найдавніші аркуші нашого рукопису (5-13, 19-45, 55-61, 99-129, 149-201) — близько 100 стор. — це розділ I (без першого аркушу), розділ II (без кінця), увесь розділ III, увесь розділ IV, мало не весь V (без кінця), середина розд. VII («Хазяїн»), — I частини друк.; розд. IV «Махамед» (без початку) і всі розділи V і VI другої частини, друга половина розділу II-III част. (піяцтво Чіпчине, після того, як у нього відняли землю), III, IV, V, VI і початок VII («На волі») — III част. — причому найдавніші аркуші, — це аркуші від 99-106 (вони жовті і дуже побиті), де описується парубоцький вік Максимів і початок його служби в москалях. Це, мабуть, маленька частина найдавнішого, ще не закінченого переписуванням тексту в нашому рукопису ¹⁾. Коли цей текст не задовольнив авторів, його було перероблено, і переписування його почалось наново, причому було вставлено чотири аркуші з попереднього зошита з виправкою пагінації на боках. В цей новий текст і входили всі ті аркуші, які зазначено вище. Але й новий текст не задовольнив авторів, він був перероблений, і почалось нове його переписування з пагінацією посередині. Переписування цього тексту було закінчено стор. 333. В цей текст, окрім зазначених вище, увійшли аркуші (за первісною пагінацією) від 195-303 і від 305-333 (за виправленою від 201-309 і від 317-345). Тут ми знаходимо розд. VII «На волі» (початок його ми бачили й у попередньому тексті — тут-таки оповідається про бунт селян і т. д., як і в II редак. і в друкованому виданні) і потім розд. VIII і IX — третьої частини (як і II редак. і в друков. виданні) і всю IV частину, як у друкованому, крім сцени бенкету дворян з урядовцем (рук. 1875 р. 310-314). Але і в цьому

¹⁾ Весь цей матеріал відповідає друкованому і II редак. (тільки матеріал розд. VII-«Хазяїн» було взято, як це ми уже були казали, з середини III розд. III част. II редак.

тексті знов було пороблено не аби-які переробки, так що довелось вирізувати давні аркуші, вставляти нові й міняти пагінацію посередині. Таких нових аркушів було вставлено близько 52 [3-4 початок першого розділу, 13-18 — II розд. — від моменту, коли батько Чіпчин Остап пішов на Дін до кінця, 45-54 — кінець IV розд. — думки Чіпчині про батька і розділ VI «Дізнався» і початок розділу VII «Хазяїн», 61-62 — кінець розд. VII «Хазяїн» — як поведився гордо Грицько і як, нарешті, він одружився з Христею [I частина]; мало не весь цей матеріял є і в II редак.; 65-98 (I, II, III і початок IV розд. «Махамед» — кінчаючи історією з бугаєм — все це є і в друков. виданні; в II-же редакції тут був розд. VI (1 ?) «Мирон Гудзь», що з нього Іван тут-таки в тексті накреслив три розділи «Займанщина», «Піски в неволі» і «Пани польські»; 129-148 (друга половина I р. і перша половина II розд. III ч. — епізод про Пороха і Чижика (в II редак. нема), 309-316 — бенкет дворян з урядовцем і сцена смерти тестя Чіпчиного (у друкованому немає першого епізоду, а в II редак. немає обох).

Таким чином, ми бачимо, що в III р., що мала 333 стор.¹⁾, передусім не було епізодів про Пороха і Чижика (що складає матеріял другої половини I розд. і першої половини II розд. III част. друкован. видання). Ці епізоди написав Панас уже після того, як третю редакцію уже всю переписав Іван: первісна їх редакція залишилась в окремих аркушах, написаних Панасовою рукою з поміткою до 141 стор. II частина в III р. (як видно з рукопису 1875 р.) кінчалась 136 стор., дві сторінки припадають на оглав III частини (138); перший розділ III ч. в III р., як і в друков. і II р., починався тим, як у Чіпки відняли землю (це розказано було на 3 стор. до — 141 — III р., пор. друков. 153-157), а далі оповідалось про те, як Чіпка одразу запіячив. От тут між цими двома епізодами і було вставлено великий епізод про Пороха і Чижика. Але не все те, що написав Панас у додаток до IV р. увійшло в рукопис 1875 р. і друковане видання (у Панаса тут Пороха обмальовано ще гірше, ніж у друкованому: так він радить своїй сестрі Гальці, щоб вона віддалась Чіпці і вкрала у нього гроші, але Галька не захтіла цього зробити, дарма що з неї була повія, бо «він добрий». Не увійшло в друковане видання і оповідання від автора про те, як Пороха було прогнано з служби — в рукоп. 1875 р. і в друкованому виданні про це розказує сам Порох²⁾).

Крім інших незначних епізодів, що їх написав Панас у цих додатках до IV р., ми знаходимо в них і епізода про дворян і урядовця; правда він має тут трохи инакший вигляд, ніж у рукоп. 1875 р. Ось головний зміст

¹⁾ Оглав, що ми були наводили вище, теж має 333 стор.

²⁾ Уривки з цього епізоду, що не увійшли в друковане видання, див. додаток 18.

цього уривку в додатках Панасових: прийхав урядовець робити слідство на скаргу Чіпчину (за те, що його було усунуто з земства) . . . «В 12 годин чиновник производив слідство. Усі, як один чоловік, сказали одно, синок (Василя Степановича — предводитель) додав у тій речі, яку написав йому Шавкун, що жалоба Вариниченка «е акт раздора, который желают посетить между 2 сословіями, вооруженіе неимущихъ классовъ противъ имущихъ съ цѣлю осуществленія безумныхъ соціалистическихъ идей, ниспроверженіе государственного строя, отрицаніе всякихъ семейныхъ и нравственныхъ началъ і багато такого говорив з виученої речі синок, на кінці додав: интрига такъ глубоко распустила свои корни не только среди жалкой и неразумной массы, но къ стыду дворянства и между нами отыскиваются адепты безумныхъ соціалистическихъ теорій. Это грозитъ всеобщимъ разрушеніемъ, если только сильная рука администраціи въ союзѣ съ ¹⁾ привилегированнымъ сословіемъ не подавить столь ²⁾ и пагубного стремленія.

[Всі дивувались красномовності річі]. Чиновник вислухав річ, заспокоїв всіх, промовивсь за адміністрацію, що она сильна (все це слова Панасові), тогда только, когда въ сознаніи каждого сильно чувство долга, обязанностей і що він постарается доложить Е. Пр. о такихъ глубокихъ симпатіяхъ къ администраціи, которыми полны дворянскіе сердца въ подавленіи всякого рода интриги. [Після цього дворяни підкупили Пороха через Карпа Саєнка, щоб той більше не писав про них, і епізод кінчається, як п'яний Саєнко впузі з Порохом і його сестрою Галькою танцював на улицах Гетьманського] ³⁾).

Всенький цей епізод про урядовця і дворян було вставлено в Ш р. між 302 — і 305 стор. в значно зміненому вигляді: немає нічого про Саєнка, а розмова дворян з урядовцем відбувається на бенькеті ⁴⁾. В Ш р. оповідалось тільки про те, як Чіпву усунули з земства (348 друков.): не було про те, як Чіпка поїхав до Пороха, як Порох написав йому скаргу, — не було всієї сцени «дворяни і урядовець», не було і сцени про смерть тестя Чіпчиного (в II р. тільки коротенько сказано, що він помер) — сцену про урядовця й дворян і було уложено на 8 сторінках, які й було вставлено в Ш р. між 302 — і 305 стор. (за новою пагінацією через вставку попередніх аркушів між 308-317).

Далі за радою Івановою (див. нижче замітки його на Ш р. і додаток № 12) Панас поробив додатки до IV розділу Ш р. «Махамед». — В своїх

¹⁾ Не можна розібрати, що написано.

²⁾ Теж.

³⁾ Епізод цей в первісній редакції див. додаток № 13-а.

⁴⁾ Епізод «дворяни і урядовець» за рукоп. 1875 р. див. додаток № 13-б.

замітках Іван каже: «разкажи, що воть, моль, на селѣ жилъ Иванъ да Мотря— стор. 106. О ихъ хозяйствѣ. У нихъ, моль, трое дѣтей, которыхъ они тоже желали вести по тому пути, по которому сами жили. Два сына покорилися, а третій, наслушавшись дидовыхъ переказовъ про войны та чвари, не хотѣлъ моль и знать. Ну, дальше, как хочь приновови Махамеда». Згідно з цією порадою, Панас і поробив для IV р. свої додатки, які зазначив до стор. 107-109— вони відповідають рукописові 1875 р. (стор. 97-99, і друков. 114— кінець— до кінця 117). («У такому побуті бажали Іван з Мотрею своїх дітов зростити— вигодувати»... — кінчається епізодом про бугая на стор. 117).

Потім у цих дописах до IV р., згідно з новим епізодом про Пороха, ми знаходимо зміну оповідання про те, як Чіпка поставився до того, що в нього було одібрано землю: тут він вирішує судитись і каже матері, щоб вона давала гроші (кінець 156— початок 157 друк.). Далі йде епізод про зустріч з Галею (кінець 157-158).

Далі ми знаходимо на цих аркушах епізод про те, як Чіпка їздив до Пороха, як він йому написав скаргу (кінець 348-349 друков.), про смерть тестя Чіпчиного (349 кінець— початок— 353 др.).

Що-до інших вставок, що їх було внесено в III р., то вони відносяться головним чином, до тих розділів, які обробляв Іван— про панів польських (I, II і III розділи II ч.) і про нові порядки, які настали на Україні після скасування кріпацтва (V «На громаді» і VI «Земці»). Що-до перших трьох розділів II ч. друков. видання («Січовик», «Піски в неволі», «Пани Польські»), то вони в III р. мали мало не такий самий вигляд, як і в друкованому, але III розд. в III р. кінчавсь на 108 стор. друков. видання словами «Стали тоді величати хутір Красногоркою»... і далі вже йшов розділ IV «Мекка», що починавсь так, як і в друкованому на 108 стор.: «Хто з гетьманців не знає Красногорки»; далі багато говорилось про рід Василя Семеновича і Петра Степановича (приблизно так, як 109-111 друков.; далі в друков., кінчаючи словами на 111 стор. «Треба (служити),— то й треба» є пропуск, бо в III р. далі говорилось про вибори до земства, про змову панів польських і їхніх прибічників, кого вибирати, про самі вибори, як провели своїх, як через три роки нові були вибори, і як знов провели своїх. Далі в III р. було, як у друков. на стор. 111: «...Заверховодили пани Польські в Гетьманському, як у себе на царстві...». Закінчувавсь цей розділ оповіданням про опозицію панам Польським Трьох Петрів (див. додаток № 10 і 11).

Всі ці чотири розділи («Січовик», «Піски в неволі», «Пани Польські», «Мекка»), мало не в такому вигляді, в якому вони увійшли в III р., Іван переписав ще й в окремий зошит, щоб послати їх до друку в галицькому

місячнику «Правді». Про це ми дізнаємось і з заміток Іванових на цю III р., що за них ми скажемо далі, і з окремого зошиту, в якому уміщено всі ці чотири розділи — в примітці до нього сказано ось що: «Подаємо ш. читачам «Правди» на показ нову роботу в нашій словесності — уривок великого роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Взятий з народнього життя роман цей од початку до кінця ведеться на соціяльній основі. Нас просять завважити, що на цей уривок треба дивитись, як на необроблені ще коректурні листи, котрі при виданні цілого роману може де-в-чому будуть і перемінені. Написали Панас з Іваном Білики». Перші три розділи в цьому зошиті так що й цілком відповідають друкован. і рукописові 1875 р. (до 108 стор. друков.); IV-же розділ «Мекка», що спочатку містив у собі всенький той матеріял, про який ми вже говорили були з приводу вирізаних аркушів з III р., має силу виправок і, нарешті, подає той текст, який ми бачимо в рукоп. 1875 р. і в друкованому виданні. В рукопису 1875 р. залишився навіть слід заголовку цього розділу, як залишивсь він і в оглаві до III р. В середині 92 стор. 75 р. було написано заголовок «Мекка». Цей розділ починавсь словами «Хто з гетьманців не знає Красногорки» (стор. 108 др.). Розділ оцей, після того, як його було перероблено в цьому зошиті, що призначавсь до друку в «Правді», увійшов, але вже без заголовку (заголовок було витерто) до рукоп. 1875 р. у такому вигляді, в якому ми бачимо його в друков. виданні. Що-до розділів V «Новий вік» і VI «Старе та поновлене» (IV частина), то вперше накреслив їх Іван ще в II ред. — під заголовком V «На громаді» і VI «Земці» (він тут навіть накреслив і заголовок нового розділу «Старе та поновлене», в кінці своїх аркушів, не зазначивши ще ч^о розділу); потім, розташувавши всенький той матеріял, що знаходився в цьому первісному нарисові розділів V і VI, инакше і присвятивши першу частину V розд. новому малюнкові загального становища на Україні після знесення кріпацтва, він утворив розділ V під заголовком «Новий вік», в який увійшло чимало матеріялу із передніх двох розділів («На громаді» і «Земці»: так про Шавкуна він переніс сюди матеріял з VI розд. «Земці» (рукоп. 1875 р. і друков. 329-332); матеріял-же про Чіпку (друга половина 332 — до середини друков. 338) він узяв із розд. V; кінець-же розділу V (рукоп. 1875 друков. вид. з середини 338-370) і початок VI «Старе та поновлене» (до кінця 378 друков.) він узяв із первісного нарису розділу VI «Земці», викинувши так що й усе те, що було в розділі VI, озаглавленому «В управі» (див. додаток № 7).

На цю третю редакцію заховались в Папасових паперах і заміткі, Іванові. Що-правда, не багатенько дають вони для зрозуміння складу цієї редакції. Видко, що вона справді відповідає тому оглаві, який ми були

навели вище. VII розд. I ч. зветься «Чупруненко», в розд. VIII «Січовик» IX «Піски в неволі», X «Пани Польські», XI «Мекка», XII «Махамед», XIII «У москалях», XIV «Максим старший» (II частини), розділи (XVIII «Воли заревли», XIX «Слизька дорога» і XXII «Наука не йде до бука» III частини, в XXVII «Новий вік» і XXVIII «Старе та поновлене» IV частини. Видима річ, що в розділах про панів Польських були уривки, присвячені Колодязю, Озерянському і Степанидці, що робили опозицію панам Польським (див. додаток № 11¹). Видно також, що в цій III р. були деякі епізоди, що згодом в остаточній редакції були викинуті, напр. сцена съкання Христею Грицька, яку Іван вважав за грубу.

Взагалі-ж Іван у цих замітках дуже турбується про розділи VIII, IX, X і XI (присвячені панам Польським) і питає брата, чи не краще їх зовсім викинути. Що-ж до розділів «Новий вік» і «Старе та поновлене», то хоча він і вважає, що ці розділи випадало-б переробити, особливо викинути геть усе, що торкається панів Польських, але він гадає, що без них не можна перебутися, бо «не будеть общественнаго разочарованія героя». Нарешті, він каже, що «по народности нашъ романъ выше Нечуя. Но зато по одѣлкѣ — далеко намъ. О рамкахъ я не говорю. Мы не сравнились съ узкимъ миркомъ семейной жизни». Тут Іван, либонь, має на оці роман І. С. Левицького «Хмари», що вийшов у Києві р. 1874 (див. Огоновського, Історія літератури руської, ч. III, I відділ, стор. 581)²).

Серед паперів Панасових заховавсь ще один цікавий уривок, напевне невідомо ким написаний: він являє собою спробу написати сцену, як сієдлі Чіпку і як він потім себе почував. В II р. у Панаса цей уривок мав такий вигляд: «Довго його били, влято били. Цурупали летіли»... (Іван закреслив — і написав — «Од пруття цурпалки летіли»), кров вище чоловіка у горі сцяла (Іван закреслив і написав: з тіла кров у гору цівкою сцяла), шматки м'яса так і розлітались (Іван це закреслив). Ані крикнув Чіпка, ані застогнав». — Далі йде сливе так, як у друкованому — 241. — В I р. тільки коротенько сказано, що Чіпку становий вибив. В уривку, що за нього ми кажемо, ця сцена має такий вигляд:

...«Довго борсався Чіпка мовчки; ще довше ёго били — а він мовчав. Уже цурупалля різок с кровью і шматками тіла геть розліталось — його все-таки сієдлі, а він мовчав. Не зосталося й шматочка шкури на тілі, кров лялася на землю. Шмагають Чіпку по стовчаному живому м'ясу, тільки пучки міняли. Пани дивились, хижо раділи, а він все-таки мовчав; досадно

¹) Докладно як переробив Іван ці розділи дивись Плани Івана до розд. V і VII в II р.

²) Див. додаток № 12.

було панам, а далі узяв їх и острах: чи не вмер бува під дощиною. Звеліли «годі». Підвели Чипку, поставили: блідий, як смерть! Ледві на ногах стоїть, хитається з боку на бік, та без всякої мисли дивиться по сторонам, нічого не пам'ятаючи, наче допіро з неба звалився. Пани аж облизувалися, раділи, москалі розправляли пучки, ждучи чергового, переякані люди стояли, як м'ярці. Перший обізвався пан Польський: «А що, злодюго, щимить?» Неначе водою облив хто Чипку: пам'ять зразу вернулась, остаток крові кинувся в лице, налив очи. Пам'ять зразу прокинулась, як несамовитий зіркнув Чипка на пана, зціпив і підняв кулаки, — да й тільки: обесилляни руки повисли батогами, очи зразу знов потускніли, бо прокинулись мислі. А це одразу так стало соромно. Жалость підступила до серця — захтілось плакати; як-би де слово почув людське Чипка, заплакав би як дитина.

«И поплився Чипка до дому, хитаючись, як п'яний — насилу йшов. Коли це зразу різки засвистіли, хтось загомонів-закричав: хтось змінив уже Чипку. Спішить, хапається Чипка, утікає од того крику: ноги насилу несуть, от-от упаде; ніхто не йде піддержати Чипки, ніхто не проведе додому, ніхто вже й не дивиться на його. Грубе полотно ростирає живе м'ясо, огнем пече — от-от упаде Чипка. Голова хилиця на груди, в очах темніє — а ззаду хтось кричить — ляментує Чипка хоче утекти, в чоботях кров хлюпає. — Чипка не чує за тим криком-ляментом, що так і різє в уши, аж шпильками коле в покалічене тіло. Спішить Чипка, покидаючи слід кривавий. Приходить додому? и падаєть вь обморокъ ¹⁾. Очнулся и ему показалось, что его разбудилъ крикъ сѣвомыхъ. Страшная жажда — нѣтъ силъ встать и некому подать воды. Опять сонъ и бредъ. Ночь. Будто кто-то кричить у волости, Поднялся, рубаха присохла къ тѣлу. Вышелъ воды папиться. Вышелъ на дворъ. Картина ночи. Вь настроеніи Чипки нѣтъ злобы, она подавлена сознаниємъ безсилія, ничтожества. Опять сонъ и бредъ. Восходъ солнца. Нашелъ водки. Крѣпкій сонъ. Проснулся бодрѣе, — вотъ уже подваливаетъ злоба. Чипкѣ необходимо проболѣть. Крикъ сѣвомыхъ долженъ по временамъ чудиться нѣсколько дней. Не знаю, какъ тамъ у васъ дальше, а я бы подослалъ къ нему или мать, или еще лучше жену Грицька, и вотъ почему необходимо, пробудить вь читателѣ какъ можно болѣе жалости къ Чипкѣ, а это наилучше сдѣлать, выставивши жену Грицька съ ее глубокой скорбью около болящаго».

Очевидячки, цю сцену написав хтось для нашого роману в його III р. З заміток Іванових з приводу цієї сцени (див. додаток № 14) видно, що

¹⁾ Примітка Івана: «по всѣмъ правиламъ искусства».

вона відноситься до 202 стор. рукопису — і справді в III р. рукопису 1875 р. на 202 стор. (за попередньою пагінацією ця сцена знаходиться на 202 стор., за новою-ж пагінацією, це в рукопису 1875 р. — 208), ми бачимо сцену, як бив становий Чіпка. З цього уривку в рукопису 1875 р. ми бачимо тільки дві перші фрази: «Довго борсався Чіпка»... «Ще довше його били» (далі ідуть крапки на 1½ рядки і щось витерто). В друкованих виданнях «борсався» — (як у рук. 75 р.) змінено на «боровся». Очевидячи, хтось, кому Панас переслав свого рукописа III р. на розгляд, написав тут свою сцену і додав далі пораду, як продовжувати роман. З слів — «не знаю, какъ тамъ у васъ дальше», видно, що цьому порадинові було надіслано не весь роман, а тільки його частину, кінчаючи цією сценою XX розд. Крім цієї сцени, порадиник, якому Панас надіслав першу частину свого роману в III р, очевидно, поробив деякі свої помітки на полях. Іван у своїх замітках (див. додат. № 14) дуже гостро поставився як до цих заміток, так і особливо до самої сцени: всі підреслені місця в уривку він уважає за дуже невдалі що-до мови, самого порадиника зве «марателемъ» і каже, що він зробив тільки одну розумну увагу (до стор. 109 — III р.): — «Единственно вѣрное замѣчаніе марателя о Максимѣ. Онъ представленъ не любящимъ работы, а потому живымъ».

Рука, що нею писано уривка, про який ми оце казали, неначе нагадує руку І. С. Левицького. Можлива річ, Панас послав йому, як уже відомому тоді письменникові (І. С. Левицький в ці часи уже написав «Дві московки» («Правда» 1868, і окремо 1872 р.), «Гориславська ніч», «Правда» 1868, окремо 1872 р. і 1874 р.), «Причеп» («Правда» 1869 р. і окремо 1872 р.), «Запорожці» («Правда» 1873 р., і окремо того-ж року, а також 1874 р.), «Хмари» (1874 р.), «Не можна бабі Парасці вдержатись на селі» («Кієвлянинъ» 1874 і «Правда» 1874 і окремо 1874), ¹⁾ свій роман на розгляд. Сліди неначе руки І. С. Левицького залишились (див. про це нижче) і в остаточній редакції нашого роману — рукопису 1875 р. Треба дійсно погодитись з Іваном, що уривок написано дуже невдало.

Ми вже були бачили, які зміни й вставки поробили брати в остаточній редакції роману — рукопису 1875 р. Коли текст роману після вирізок і вставок було вже остаточно встановлене в рукопису 1875 р., тоді почали детально його обробляти. Це робили олівцями — чорним, блакитним і червоним (крім запереслювань цензора) і чорнилом чорним, зеленим та фіялковим. Розглядаючи ці виправки, ми можемо сказати, що перш за все частину їх або деякі помітки було зроблено чорним олівцем рукою Івана Яковлевича. Річ

¹⁾ Огоновський, Історія літератури руської, ч. III, 1 відділ 580-581.

у тім, що в первісній редакції того уступу, де описуються думки Чіпчині про те, як його бабу їстимуть гробаки в могилі, одно слово «кинули» підкреслено чорним олівцем, а далі все місце, починаючи від «...Од кого вона (смерть)?» аж до кінця чотири рази перекреслено тим-таки олівцем і на полях рукою Івана Яковлевича чорним чорнилом була зроблена помітка, якої, на жаль, не можна добре розібрати, бо її вишкреблено; а втім у ній усе-ж-таки ясно виступають слова: «Все... треб» — мабуть — «все треба переробити». І справді, у новій редакції, яку написано на папері, наліпленому на цій первісній редакції — слово «кинули» замінено «опустили», а всеньке місце, починаючи від «...Од кого вона...», — перероблено так, як у друкованому (42). Те-ж самісньке ми бачимо й у первісній редакції другого уступу, заліпленого теж папером (початок IV розділу). Перше Іван Яковлевич хтів був злегка переробити цей уступ і після «самотою» ставить + і $\sqrt{\quad}$, такий-же + поставлено і після слова «ради», слово «запарток» підкреслено чорним олівцем, над «та» поставлено ним-же — «хоч», але потім всенький цей уступ було закреслено чорним олівцем, заліплено папером, на якому й написано надруковану редакцію (30); у ній слова «запарток» немає і вирази переставлено так, як показують хрещики — себ-то фразу: «Забереться... і т. д. перенесено після «самотою». На наліпленому папері ми бачимо редакцію більш поипрену, як у первісному тексті (який відповідає I і II р.). Мабуть, ці переробки й поробив Іван Яковлевич, бо в иншому місці він тут-же в рукопису по старому тексту виробив новий. Далі на полях рукопису ми зустрічаємо ще чимало вишкреблених якихось місць, де теж, без ніякого сумніву, були помітки Івана Рудченка: хоч їх і не можна прочитати, але рука його виступає ясно: стор. 61, де можна розібрати тільки одне слово главы, стор. 105, 126, 232, 237, 239, 317 і ин. Ці помітки є як там, де перше була давня пагінація, так і там, де стоїть нова. В деяких місцях у рукопису проти цих поміток є виправки, напр., на стор. 126 — додано зеленим слово «москаль», на 258 закреслено чорним «Кров у жилах стигла, розум мутився», в деяких нема. Далі по всьому рукопису ми бачимо підкреслені чорним олівцем слова; коло них часом стоїть знак запитання ¹⁾, або знак запитання стоїть на полях рукопису, або чорним-же олівцем вставлено яке-небудь слово, або ним-же взято в дужки і підкреслено цілий вираз. Всі ці помітки такого самого характеру, що й попередні, і належать також Іванові Рудченкові. Підкреслювались такі слова, які, очевидячки, великали явесь непорозуміння у нього, напр.: чмелена (14), одсахнувся (17), ярміс (124), цвікай (208) і ин. Підкреслені

¹⁾ Такий-же знак запитання стоїть і проти початку IV розділу, що подібно до другого уступу, проти якого є помітка Івана Рудченка, що його треба переробити, був переправлений так само, як і цей останній.

слова потім рідко виправлялись, так, напр., підкреслено слово «скушно» і коло нього поставлено знак запитання, воно закреслено чорним чорнилом (329); підкреслено «те» і закреслено фіялковим (58), підкреслено «винуватого» — теж (171), закреслено чорним взяте в дужки чорним олівцем — «Оса прожогом впивається в квітку» (81), закреслено фіялковим закреслене і взяте в дужки чорним олівцем «вкупі з Понятовським» (71). Деякі з виразів, внесених чорним олівцем, було потім наведено різними чорнилами, напр.: було написано «віриш у правду» й виправлено чорним олівцем так: зверху над «віриш» написано «шукаєш», а над «у» в слові «правду» поставлено «и» (порів. раніше із помітки Івана Яковлевича — глави), потім цю виправку було наведено так — «шукаєш» наведено чорним і ним-же в слові «правду» «ду» переправлено на «ди», а и олівцем так і залишилось; було написано чорним олівцем «нове» і наведено чорним (320); «діравіє» виправлено чорним олівцем на «дірчавіє» і наведено зеленим (230), причому «ч» написано зверху олівцем — залишилось. А деякі виправки так і не наведено чорнилом, напр.: «зразу» (127); слово «запарток», підкреслене в первісній редакції початку IV розд. і зовсім викинуте в другій редакції (стор. 28), раніше зустрічається в рукопису, де хлопці називають Чіпку цим прізвиськом (21) — з приводу цього в зазначеному уступі і йде мова.

Очевидячки, деякі слова й вирази просто викликали сумнів в Івана, і він, підкреслюючи їх, залишав їх на смак братів. Панас і собі, переглядаючи рукописа, що його брат переписав уже в остаточній редакції, висловлював і свої думки: так, напр., на стор. 292 ясно Панасовою рукою було зроблено дві помітки, одну з них все-таки можна розібрати — в тексті проти другої помітки стоїть: «з моторненького, опецькуватого хлопчика зробилась якась тупиця»... На полях проти цього місця залишилось рукою Панасовою «Из б . . . а», мабуть, «із бідового хлопця», але цей вираз не внесено до тексту. В іншому-ж місці його вираз приймався. Так, на полях його рукою було написано слово «несподівано» (воно теж вишкреблено, але так, що можна прочитати), воно внесено в текст і поставлено там замість якогось витертого (246). Всі ці виправки й помітки (підкреслення і т. д.), безперечно, було пороблено доки рукописа було подано до цензури; адже в тому новому уступі, де описуються Чіпчині думки про те, як його бабу їстимуть гробаки в могилі, є фраза, яку викреслив цензор.

Деякі незначні виправки окремих слів і виразів чорним олівцем міг зробити Іван і потім (після того, як рукопис було повернуто із цензури).

Але є виправки окремих слів чорним олівцем, зроблені й іншою рукою; рука ця неначе нагадує руку І. С. Левицького. Річ у тім, що на обгортці рукопису, де перераховуються ті видання І. Я. Рудченка і взагалі ті україн-

ські книжки, які продаються в книгарнях Петербурга і Київа, є додатки, що їх, безперечно, зробив І. С. Левицький. Такою-ж рукою є скількись виправок і в рукопису. Це виправки тільки окремих слів, — напр., «робити» замість «пахати» (147); «на останку» замість «на заljučку» (71), «завсідними» замість «завждешніми» (329), «завсідні» замість «завждешні» (328). Ці виправки залишилися не наведені, — їх, мабуть, було зроблено вже як рукопис повернули з цензури, бо з такими виправками надсилати рукописа до цензури не можна було. До цих пізніших виправок належать і виправки Івана Яковлевича, не наведені чорнилом ¹⁾.

Хто саме поробив виправки чорнилом та блакитним олівцем, напевне сказати не можна, але мабуть це теж було зроблено, як рукописа було повернуто з цензури. Рідко вони торкаються виразів, а здебільша перероблюють окремі слова, а головним чином правопис. Зроблені вони не досить уважно, бо раз слово «здихнув» виправлено, а другий ні, теж «глядя» і т. д. Часом одне слово закреслено і червоним, і блакитним, напр. «до губернатора». З того, що червоним олівцем часом тільки підкреслювано слово, напр., «чутство» (197), що на полях проти підкресленого блакитним олівцем слова «пістрота» стоїть неначе рукою І. С. Левицького «ряботинь» (54), а над підкресленим (теж блакитним олівцем) «сплошним» (54) написано його-ж-таки рукою «суцільний», — можна гадати, що ці виправки або швидче взаівки робив саме він, хоч є й такі виправки цими олівцями, які нагадують руку Івана Яковлевича, напр., «чоловічках» (147) або виправки окремих літер на 225 сторінці.

Що виправки цими олівцями було зроблено до виправок зеленим та фіялковим чорнилами, видно з того, що потім деякі з них наводились різними чорнилами, напр., «А тепер» закреслено блакитним і потім зеленим (197), «здихнув» виправлено на «зітхнув» і червоним олівцем і зеленим чорнилом (132).

Що виправки зеленим та фіялковим чорнилами (а також частина олівцем — Івановою рукою) було зроблено вже, як рукописа було повернуто з цензури, довід на це ми бачимо в тому, що в уступах, закреслених цензором, цих виправок так що й нема, дарма що вони могли з'явитися, приміром, у великому уступі на 4 сторінках; до того-ж подавати до цензури попокресленого рукописа, от як, приміром, ми бачимо в рукопису чималенький-таки уступ («Недалечко від хатнього порогу»), верай перероблений фіялковим чорнилом, видима річ, не можна було. Окрім того, нашу думку

¹⁾ Ми вже були бачили, що неначе рукою І. С. Левицького була навіть написана ціла сцена для роману — сцена, як били Чіпку.

можна ствердити ще й тим, що на обгортці рукопису таким самим зеленим чорнилом виправлено й прибране імення авторів — Мирного — Білика: ці імення, написані чорним чорнилом ¹⁾, виправлено зеленим на «Панаса і Івана Рудченко». Очевидячки, автори, здобувши дозвіл від цензури, хтіли виступити уже отверто — до цього, як відомо, Панас Рудченко друкував свої твори в галицьких часописах під прибраним іменням Мирного («Лихий попутав» — «Правда» 1872 р. і «П'яниця» — там-же 1874 р.) ²⁾. Коли-ж вийшов Валуєвський наказ, то нашим письменникам, що були урядовцями (Панас в 1878 р. служив у скарбниці на Полтавщині ³⁾, а Іван від січня 1875 р. до лютого 1877 р. був за урядовця для особливих доручень у волинського губернатора, а з квітня 1878 р. був перше за керівника канцеляріїю кївського генерал-губернатора, а згодом пішов іще вище ⁴⁾, — небезпечно було підписувати свої імення під закордонним нелегальним виданням, особливо надрукованим Драгомановим в Женеві, — отож роман і вийшов під псевдонімами Мирного-Білика.

Останні виправки це були переробки, зроблені фіялковим чорнилом. Це, ми думаємо, на тій підставі, що в рукопису є такі випадки, коли виправка, зроблена зеленим чорнилом, закреслювалась, і новий варіант писався фіялковим, напр.: було написано чорним «питала вона», виправлено зеленим «запитала вона», кінець-кінцем закреслено й написано фіялковим «обізналась вона перша» (5), було написано зеленим «круглі», виправлено і написано фіялковим «чорні» (5).

Всі ці виправки мали на меті найперше удосконалити мову твору. Відомо, що в творах Панаса Рудченка ми зустрічаємо силу русизмів. Багато їх і в тій редакції, яка повернулась з цензури: так ми тут знаходимо «чувством» (195), виправлене чорним олівцем на «почуттям», і потім наведене чорним чорнилом, «чувство» (197) підкреслене червоним олівцем, і переправлене чорним на «почуття» (це слово так і залишилось невиправлене в одному уступі, що його закреслив цензор (287), хоч тут-таки в ньому ми зустрічаємо і «чуття», виправлене з якогось слова, якого не можна розібрати, але, здається, не з «чутства»), «угли» — поправлено зеленим «кутки» (197). Подібні виправки робив, очевидячки, Іван Яковлевич. Далі ці виправки мали на оці дати художніший вираз тому, що хтів висловити автор, або закреслити те,

¹⁾ Ці прибрані імення написано чорним чорнилом по вишкребленому, — очевидячки, раніше стояли якісь інші.

²⁾ Франко, Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., Л. 1910, стор. 198.

³⁾ Коваленко, П. Мирний, стор. 5.

⁴⁾ Краткія біографическія свѣдѣнія о жизни и дѣятельности Ив. Як. Рудченка, Окрема відбитка з часопису «Україна», К. 1907 р., стор. 4.

що йому здавалось зайве або невдале. Так, прим., описуючи на стор. 186, як Чіпка мимоволі йшов за своїми товаришами, автор каже: «[так ведмедь іде нехотя за циганом: опинається, а все-таки йде] ¹⁾. Хто розкаже, що той ведмідь думає, — той хай розкаже й Чіпчину думку. Може скажуть: ведмідь тим іде, що кільце в носі? А чого йде Чіпка, самохіть іде? Хто про те знає?» — Але розуміючи, що поет повинен читати в душі свого героя, уявляти собі психічні мотиви його вчинків, автор переробив це місце так: «Серце щось недобре віщує. Страх не страх: якесь темне почуття холодить серце... Холод пронизує душу... У думку закрадається питання: куди се? чого се? за ними?.. за товаришами?.. Обдурює сама себе думка — і тягне Чіпку далі та далі. Тягнеться він тихо-помалу, не маючи волі остатися, покинути братчівів, тягнеться, одурений підлеслою думкою, забиває в серці страшне почуття» ²⁾.

Часом давалась ширша, детальніша картина того, що було намальовано раніше — це ми бачимо, напр., на початку IV розділу, де описується дитинство Чіпчине, або в опису думок Чіпчиних про те, як мертву бабу їстимуть гробаки в могилі ³⁾.

Часом закреслювались такі місця, які здавались зайві або неадапти; напр., оповідається про те, як баба розказувала Чіпці казки, провадила з ним розмову про все, що його цікавило. «Йй любо було одеривати світ його очам, — утішно думати, з якою натоштанною головою виросте її онуча». І далі йде закреслене місце: «І вона переказувала все, що уміла і як уміла, з своєї старої в його молоду голову. — Баби у нас — то наші скарбівниці. У їх головах сивих, що вже в могилу двляться, позаховувалось все пережите людьми, передумане. І спасибі їм! Баби наші не все забирають з собою гробакам на поталу — вони багато дечого залишають онукам. Вони — бувальщина і джерело будучини. Яка та — така і друга!» (24), — мабуть, через те, що Іван не вважав за можливе мати звичайну забиту бабу Чіпчину за якусь ходячу історію ⁴⁾.

Дещо було закреслено, очевидно, за-для цензури, напр.: «Ішов 1848 рік. Заворушилися французи» — і далі закреслено — «і махнули свого короля геть з престолу (119). Трохи далі там-же закреслено: «Загомоніли піддані проти своїх королів»; ще далі — «Це вже нам була не первина. Ми вже ходили раз боронити Турка од його бунтовливого холопа — Білого Орапа» ⁵⁾.

¹⁾ Слова, взяті в дужки, залишилися в тексті.

²⁾ Проти цієї переробки на полях нема ніякої помітки і вона зроблена в тексті по закресленому Івановою рукою.

³⁾ Ці переробки, як ми були казали, належать Іванові Яковлевичеві.

⁴⁾ Знов на полях нема ніякої помітки проти цього місця.

⁵⁾ Всенький той уступ, де знаходяться ці вирази, на полях обведений чорним олівцем, мабуть, Іваном Яковлевичем.

На стор. 120 закреслено: «Погасили в сусіда вольнолюбиву пожежу,—тепер і самим безпешніше». — Закреслювалися иноді й такі місця, які були звернуті проти панів, і які здавались дражливими: «Панові що? Хіба пан думав про гірку працю, хіба йому слід до того свою панську увагу звертати» (153) — це закреслено зеленим чорнилом, значить, як рукопис уже було повернено з цензури: очевиднож, під гнітом тієї реакції, яка тоді (наприкінці 70 р.р.) де-далі все збільшувалась, було бажано уникнути таких місць, які могли зайво драгувати.

Деякими закресленими виразами Іван потім скористувався в іншому місці: так це було з тим уступом розділу V першої частини, де описується мінливість людського щастя; розділ цей згодом у трохи зміненій формі було внесено на початок третьої частини (друковане видання, розд. I, част. III, стор. 153, початок). На місці-ж закресленого (4 рядки) вставлено один рядок, в якому висловлено ту-ж-таки думку, тільки коротко ¹⁾.

Часом одне слово або й цілий вираз зазнавав кілька виправок. Так напр., перше було якесь слово, написане чорним чорнилом; воно було виправлено зеленим на «круглі», але й цей епітет не задовольнив, і було написано новий, фіялковим, «чорні» (5); було написано чорним — «питала вона» потім виправлено зеленим «запитала вона», нарешті, фіялковим така остаточна редакція — «обізвалась вона перша». А то ще: було перше написано чорним чорнилом якогось варіанта, який важко навести, бо дещо в ньому вишкреблено, потім він був перероблений зеленим, причому було залишено кілька слів із давнього варіанту, і новий текст мав такий вигляд: (щось вишкреблено) (починається зеленим) не (далі чорним) вспіло одно (далі зеленим) гаразд (чорним) забулися — друга приклячка приключилася й перевернула життя Чіпки, (далі було чорним) уразила (замість первісного — розкопирсала) його гаряче серце, але, нарешті, останнє речення — «й перевернула»... закреслено фіялковим, і написано «вотра обізвалась на всім останнім житті Чіпчинім» (40) ²⁾.

Що-ж, нарешті являє собою рукопис 1875 р., порівнюючи до друкованих видань? Цих видань, як відомо, три — Драгоманівське 1880 р., видання «Кіевской Старини» 1903 і «Віку» 1905 р.³⁾ Ми вже висловили свою думку,

¹⁾ Проти закресленого місця там на полях нема ніякої помітки.

²⁾ Проти цього місця були на полях якісь помітки, але від них нічого не залишилось. Детально про всі ці виправки див. Додатки та варіанти до рукопису 1875 р. Додаток № 22.

³⁾ Нам відомо ще галицьке видання цього роману Української Народньої Бібліотеки, та воно являє собою, як і зазначено на обгортці, незмінний передрук з першого видання — Драгоманова.

що Драгоманів, друкуючи цей роман, мав у руках рукопису 1875 р. Але хоча він старанно передруківував усі ясні помилки, навіть оригінальні написання слів (на в городі, по в городу—див. вище),—він вільненькотак поведивсь з нашим рукописом. До свого видання він уніс мало не всі виправки, які ми знаходимо в нашому рукопису, але чомусь не скрізь додержувався виправок фіялковим чорнилом, а брав давній варіант, написаний чорним; що-правда, він уніс в своє видання великий уступ, перероблений фіялковим чорнилом. Уступ цей починається словами ...«Недалечко від хатнього порогу»... (р. 7, Др. 9). Певно, давній варіант часом здавався йому кращим, хоча з цим не завжди можна погодитися. Так, прим., розмовляє у волості Остап Хрущ з головою і писарем про свій поворот на батьківщину (р. 10-11). Коли розмова скінчилась, то за новим варіантом фіялковим чорнилом—писар ...«разом з головою й пішли у другу хату»...—як і треба; Драгоманів-же бере давній варіант—«у волость»,—просто недогляд попередньої редакції, бо розмова відбувалась саме у волості. Але справді краще сказати, як написано чорним: «Стала нудьга виглядати його очима, журба обнімати його голову—ніж журба невимовна гнітити його душу і серце»... (12, Др. 15), ніж виправлено фіялковим; або краще: «Не вспіло одно гаразд забутися—друга приключка приключилася й перевернула життя Чіпчине», як написано чорним, ніж: «друга приключка приключилася, котра обізналася на всім останнім житті Чіпчинім»... (40), як виправлено фіялковим.

Далі, у Драгоманівському виданні часом два речення сполучуються в одне: так, прим., на 32 сторінці рукопису ми читаємо: ...«А куди, руда?—кричить Грицько на овечку, що одрізнілась од отари й прожогом почесала з шляху до зеленого обніжку.—Вівця не слухає Грицькового покриву: біжить швиденько до зеленого моріжку ухопити свіжої травиці»... і т. д. Драгоманів викидає, починаючи з «з обніжку» і вінчаючи «до зеленого», й виходить одне речення (39). Те-ж саме 261, 266.

Немає часом у Драгоманова і окремих виразів і цілих речень, що їх ми бачимо у рукопису, прим.: «Од тих переказів січова кров голосно загомонила у серці малого онука. Максим полюбив діда більше батька, більше матери» (р. 73, Др. 90). На 143 стор. рукопису випущено у Драгоманова цілого рядка з думок Чіпчиних: ...«Тут ще тільки заклунулось, та й то...» (Др. 187). Часом Драгоманів вставляє цілком нові речення. В рукопису стоїть: «Що то за любя розмова!—Тає ти покинеш? покинеш, мій голубе, таке життя? допитувалась вона (Галья) Чіпки»... (266). У Драгоманова: «Що то за любя розмова.— Чіпко, голубчику... Признавайся, любиш?—Люблю, Галочко.— А скажи: покинеш?.. покинеш таке життя (Др. 331).

Иноді Драгоманів виправляв і окремі слова, часом дуже вдатно: так, напр., замість «считає» він друкує «вважає» (22), замість «уші»—«уха» (5), замість «геряючись»—«плутаючись» (8).

Але в нього зовсім немає великого уступу про бенкет дворян з урядовцем, що за нього ми були говорили вище, немає також і чималенького уступу, де описуються почуття молодої матери, що бажає мати дитину (р. 287, Др. 354). Окрім того, в уступі про лева (цензор його теж закреслив) у Драгоманова викинуто геть усе, що могло бути за образу для царя: немає того, що за небажання ловити лева з наказу царєвого неслухняному «голова: зітнуть», що царєві немає ніякісінького діла до того, чи страшно, чи пі ловити такого звіря (Др. 70). Мабуть, усі ці пропуски було зроблено за-для цензури, щоб цей роман не був такий страшний для читачів російської України. Що-до двох інших видань цього роману — «Кієвской Старини» та «Віку», то їх, очевидячки, зроблено за Драгоманівським виданням, хоч і є в них деякі незначні відміни, що певне належать редакторові або-ж коректорові. Що ці видання були передруком з першого, це нам доводять тії помилки, що трапляються у всіх трьох виданнях, — в рукопису їх немає. На стор. 197 і 198 у Драгоманова мова мовиться за Микиту, так само, як і в рукопису (151), але далі у Драгоманова помилково замість Микити двічі надруковано Максим; це ми бачимо і в інших виданнях («К. С.» 179; «В.» 223). В обох виданнях немає тих самих виразів на один-два рядки, коли рівняти до рукопису, як це ми бачимо і у Драгоманова. Приміром: «Сонце ще не пекло, як серед літа, а приязно сяло та гріло». (р. 9, Др. 11, «К. С.» 9, «В.» 14). «Він усе хмурнішав та хмурнішав»... (р. 40, Др. 49, «К. С.» 43, «В.» 56). Трохи перероблені у Драгоманова місця повторюються слово в слово і в інших двох виданнях: див. вище наведені два речення про вівцю, яку завертає Грицько (Д. 39, «К. С.» 34, «В.» 45-46), уступ про лева (Др. 70, «К. С.» 62, «В.» 80), то-що. Але у «К. С.» немає великого уступу про те, як москалі прописували «слухний час» селянам, в «В.» він є, у тії самій, трохи змінєній формі проти рукопису, що й у Драгоманова (р. 231, Др. 293, «В.» 330).

Але в останніх двох виданнях є й одміни, порівнюючи до видання Драгоманова; вони всі полягають в заміні одних слів іншими — у Др. (6) — «манила», як і в рукопису (5), «К. С.» (4) і «В.» (9) — «вабила», у Др. «одказав» (7), як і в рукопису (поправка фіялковим — 5), «К. С.» (4) і В (9) — «одмовив», у Др. (267) — «вдосталь» (як і в рукопису виправка зеленим і чорним олівцем — 203), в інших виданнях цього слова нема, у Др. (11) «не свідомий», як і в рукопису (8), «К. С.» (8) і «В.» (13) — «невідомий», Др. (61) «обітря», як і в рукопису (49), «К. С.» (54) і «В.» (69) — «повітря» та инш.

Є різниця і між усіма трьома виданнями, або тільки одно чим-небудь візниться: так давній варіант... «Стали її сусіди обходити, а зустрівшись, сторонились», — закреслений фіялковим чорпилем (р. 16), — є у Др. (20) і «К. С.» (17), але нема його у «В.» (20 ч.); скрізь — «читала» (р. 171, Др. 223, «К. С.» 203), — «В» (252) — «вважала».

Що-ж, нарешті, являє собою друкований текст роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні», що в ньому належить якому письменникові? Докладно це можна з'ясувати тільки критично видавши цей твір, точно зазначивши всі вирази того чи іншого письменника. Ми з'ясуємо це питання тільки що-до змісту і тих мотивів, які складають цей роман, а також і що-до головніших уступів, які дають змогу охарактеризувати літературну маніру кожного письменника. І тут, ми можемо сказати, що мало не вся перша і третя частина належать Панасові; в II ч. Панасові належать розділи XI «Махамед», XII «У москалях», XIII «Максим старшим», а в IV частині усі розділи, окрім V «Новий вік» і VI «Старе та поновлене», котрі належать Іванові, що-правда, в VI є текст і Панасів. Що-ж до перших трьох розділів III ч. — «Січовик», «Піски в неволі» і «Пани Польські», то тут переплітається праця обох братів — отже вони являють собою спільний твір обох письменників, хоч більша частина тут належить Іванові. Далі, розглядаючи докладніше склад кожного розділу, ми можемо одзначити ось що: I розділ I част. належить Панасові, але Іван поробив в ньому чимало виправок в словах і виразах ¹⁾, а уступ про весну, про вид парубка (др. 1-2), про голос Галин, епізод «Мотря годує свиней» — значно переробив, користуючись з Панасового тексту ²⁾. II розділ належить Панасові, але і в ньому Іван поробив багато виправок в словах і виразах; окрім того, початок розділу — це текст Панасів у переробці Івановій і всенький уривок про почування Оришки і Мотрі після того, як викрився їхній сором (кінець 15-16 стор друкованого), либонь належить Іванові, адже його нема в II р., він новий в IV р. (нові аркуші), написав його мабуть Іван, коли остаточно складав IV редак. (принаймні в паперах братів немає вказівок на те, щоб цей уривок належав Панасові). Третій розділ належить Панасові (з чималими виправками Івановими); тільки два уривки: 1) про те, як баба розказувала казки Чіпці (друков. 24-25) і 2) про те, як вона його знайомила з світом, (з середини 26-27) — являють собою переробку тексту Панасового Іваном ³⁾;

¹⁾ Характер цих виправок див. далі «Уривки Панасові з багатьма виправками Івана і остаточно оброблення деяких Панасових уривків Іваном».

²⁾ Характер цих переробок див. далі «Зразки, як перероблював Іван текст Панасів».

³⁾ Див. 2 примітку на цій сторінці.

IV розд. текст Панасів (з чималими виправками Івана); початок його про дитячі роки Чіпки — (стор. 30) мабуть, текст Панасів, та його переробив Іван для остаточної IV редак. V розд. текст Панасів з чималими виправками Івана: уривок про смерть баби Чіпчиної, мабуть, Іван остаточно обробив для IV р. VI розділ текст Панасів з багатьма виправками Івана, двох невеличких уступів цього розділу не має ні I, ні II р. — перший уступ — це середина 53 стор. від «...Чіпка так і припадає...» до «...Неділя...», і другий — від «...Неділя...» до «...Знявся і пішов...» — вони вперше з'являються в остаточної IV ред. VII розд. — текст Панасів, Іванових виправок обмаль. I розд. II ч. — спочатку текст Іванів (стор. 71), далі текст Панасів, виправки Іванові невеликі — стор. 72 до «...Хіба тільки сусідній пан полковник...», далі текст Іванів до «...Адже, як недавно Піски настали...», далі знову текст Панасів з чималими виправками Івана (72-76 до «Кругом усе старе лицарство роставало»), потім текст Іванів, вироблений з тексту Панасового (кінець 76-77), причому тут є ціле речення, взяте з Панасового тексту, напр. «...Піднялись були за Дніпром гайдамаки, та й ті повертались у розбишаки, а не в справжніх лицарів...» (стор. 77), далі йде текст Панасів з великими виправками Івана (78 до 82), причому середина 79 стор. від «...Ставуть розказувати...» до «...Не врядитоди дивись...» — це Панасів текст, що його переробив Іван, а сцена сватання у Кабанця і кінець цього розділу «Прийшлися цікавому хлопцеві» — з'являються тільки в зошиті для «Правди» і мабуть належать Іванові. Чотири рядки II розд. текст Панасів, 12 рядків про бунт в Польщі — Іванові, про «голопузу шляхту» (кінець 82-83), — мабуть, текст Іванів, бо його немає в II р., а в зошиті для «Правди» є тільки натяк на цей уступ, вперше-ж в повному вигляді він з'являється тільки в IV р.; всенький епізод про генерала в II ред. у Панаса (кінець 83-91 друков.) розказано коротенько (немає нічого за Лейбу і за те, як генерал «охрестив» одного селянина), — Іван поширив його своїми вставками і тут у цьому епізоді уступи і фрази Панасові переїлітаються з уступами і фразами Івановими ¹⁾, адже епізод про Мирона на 85 стор. — текст Панасів з виправками Івана, а 86 стор. текст Іванів про те, як повернувся Мирон з вільною (87 стор.) текст Панасів; далі до кінця стор. 87 — Іван переробив текст Панасів; стор. 88-89 до «Правда, деякі гарячіші» — текст Іванів, далі кінець 89 — текст Панасів, та Іван трохи змінив його; далі стор. 90-91 текст Іванів, а втім тут трапляються і фрази Панасові, що їх переробив Іван ²⁾. Початок III ч. текст Іванів (10 рядків), далі 92-96 до «А і не трохи то

¹⁾ Напр., на стор. 84 в Івановому тексті Панасова фраза: «Селяни, як жуки, загули».

²⁾ Уривок — «Не погано і піщанам... до «І тини скрізь калачиком позалітани» (кінець 91 стор.).

треба» текст Панасів з різними вставками Івана ¹⁾; далі від середини 96 аж до IV розділу (112 стор.) нема в II р. — це, мабуть, текст Іванів, що з'являється вперше в зошиті для «Правди». Текст розділів IV, V і VI — II ч. належить Панасові, а Іванових виправок обмаль. А втім, є деякі його вставки — в розділі VI про бунт декабристів (120 друков.), в розд. V про сум Максимів (131 стор.), в розд. VI — про бунти за кордоном (143) і про участь Максимову в боях (144-145), про вплив старшинування на Максима (142); мабуть його-ж-таки вставки і в III р., бо в II ред. у Панаса їх немає — про перші вражіння Максимові на службі — стор. 121, про те, як прощається він з матір'ю (122), про розмову батька Максимового з жінкою, про те, як вона проведє сина в москалі (123), про чисту Максима (150). Окрім того, є місця, які подають переробку Панасового тексту: про вплив дідового оповідання на Максима — середина 115 («Січові оповістки»... до «Ось з-за села»); про парубоцькі роки Максимові (з середини 118 — і початок 119), про сварку Максимових братів (з середини 124-125); часом потрапляємо і на вставку і поодинокі фраз Іванових: напр., після «Так день у день, день у день вставлено: «І на що-ж це воно? кому воно здалося оця муштра? для чого?», думали вони, вертаючись з учення (130), «не те, що нудна щоденна муштра, котра — як думав Максим — нікого не знобить, на гріє. І він цілком оддався тій роботі» (141). В розділах III част. виправок Іванових взагалі небагато, хоч є деякі місця, які йому належать: початок I розд. III ч. — вісім рядків (153), далі уривок, починаючи з «Украсти? грізно запитав Чіпка»... до «Чіпка стояв, як зачумлений» (214-215), «Гайда, братця!» до... «У-ух» (225), «Лушня помітив, як блиснула люлька»... до «Хтокало» (218-219), початок розділу VI «Спить Чіпка» (219-220); на стор. 237 і 239 Іван вставив іменни пана і урядовців і в цих розділах є й такі місця, яких немає в II р., їх мабуть усталив Іван в остаточній редакції — про те вражіння, яке справило слово «Дін» на Мотрю, про думки Мотрині (кінець II розд. стор. 181), про те, як німець хвалив Чіпку (264); є й переробки Панасового тексту — про те, як жили Мотря і Чіпка після того, як вперше почули, що в них хочять одібрати землю (155), про розмову Чіпчину з писарем (кінець 155 — початок 156), про вбивство сторожа (в II р. Чіпка широко про це оповідав, тут передано це від автора на 2½ рядках — 225), про те, як били Чіпку (241).

Текст перших чотирьох розділів IV ч. належить Панасові, виправок обмаль, вставок так що й немає. Можемо зазначити тільки одну фразу Іванову — «Доля прикрила їх (Чіпку і Галю після одружіння) своїм затиш-

¹⁾ Напр., стор. 95 — п'ять рядків Панасових, один рядок Іванів («Доброго, кажуть, дождатись треба, а лихе само прийде» (6½ рядків Панасових, двос Іванові) «Знов велено»... до «позносили»), далі текст Панасів, кінець 95 стор. — «Де-ж пак» — текст Іванів в II р.

ним крилом» (314 стор.); V розд. належить Іванові і первісний його текст в хаотичному вигляді ми знаходимо в II ред. в розд. VI «Земці»; перший уступ цього розділу в друков. виданні — до «Самому царкові Гетьманському» — це остаточне оброблення того нового варіанту, який написав Іван до початку VI розділу в II ред. на полях; цей варіант було поширено в III ред. в розд. V «Земці» і уже остаточно оброблено в IV ред. для розділу V «Новий вік», відкіля він перейшов і в друков. видання. Другий уступ «Самому царкові Гетьманському» і третій «Перш усього загомоніли» — це початок розд. VI «Земці» в II р., відкіля в обробленому вигляді він перейшов у розд. V «Земці» III р. і остаточно в V р. «Новий вік» IV ред., а відтіля і в друков. вид. Четвертий і п'ятий уступ «Та часи тепер були...» і «А тут як на те...» (327 стор.) — це нові устули в III р., в II р. їх не було; оброблені остаточно для IV р., вони увійшли відтіля і в друков. вид. Далі аж до середини 332 стор. («Настав новий вік і для нашого Чіпки») — це первісно хаотичний текст VI розд. «Земці» II р.; потім його було оброблено для III р. і в остаточній обробці він увійшов в IV р., а відтіля і в друк. видання. Далі — аж до кінця цього розділу — це матеріал із V ч. II ред. «На громадській службі». Спершу його було оброблено для V р. III ред. «Земці» (було випущено тільки величезне оповідання про те, як Дмитренко манджував кіньми і видурих коня у Чіпки), а потім для IV р. (причому було вставлено розмову Дмитренка про Галю і з Галею — 334-335, епізод про прихід дівчини 335, про Чіпчину розмову з Галею з приводу його служби громаді — кінець 334 — початок 340 — це написано олівцем в III р.), відкіля весь цей матеріал увійшов і в друков. видання. VI розділ теж належить Іванові, хоч і не весь. Сторінки 340-343 (до середини) це оброблення того хаотичного матеріалу, що ми знаходимо в розд. VI «Земці» II р., для VI р. III ред. «Старе та поновлене»; він потім увійшов і в IV р., а відтіля і в друк. вид. З середини 343 до «Вернувся Чіпка додому» (кінець 345) — це новий варіант олівцем в II р. до розд. VI «Земці»; його потім, унісши до нього деякі мотиви давнього тексту, було оброблено для VI р. III р. «Старе та поновлене», відкіля в остаточній обробці він увійшов і в IV р., а відтіля і в друков. видання. З кінця 345 і аж до середини 346 — до «Радів Чіпка» — це оброблений текст того матеріалу, що ми бачимо в розділі VI «Земці» II р.; він увійшов в III і IV р., а відтіля в друков. вид. З середини 346 — до «Чіпка нічого того не знає»... (кінець 347) — це переробка того варіанту, що накреслив Іван (олівцем) на полях до уривку II редак. «В управі» (в цьому варіанті оповідалось про те, що зробили трус у Чіпчиного тестя і знайшли браслета жінки предводителя, через що зробили трус і в Чіпки, і, дарма що нічого не знайшли, викинули його з гласних) — для III р. цей варіант було перероблено так, як у

друкован.; в такому вигляді ми бачимо його і в IV р. рукопису 1875 р. З кінця 347 і аж до «...Упала ця вістка...» (кінець 348) — це уривок, який ми бачимо тільки в III р., в II р. його нема. Від слів «...Упала ця вістка...» (кінець 348) — аж до «...А в Гетьманському пани раділи...» (початок 353) — це текст Панасів в дописах для III р. — тільки в III р. Іван не вніс сцени Максимової смерті (тільки сказано, що він помер); ця сцена є вже в IV р., відвіля вона перейшла і в друк. видання. Далі з 353 аж до VII розд. іде текст Іванів із уривка «В управі» в II р., оброблений трохи инакше в III р. (податок у III р., як і в первісному тексті, наз. регресивним — у друкованому вид. «якийсь чудний налог з землі — в кого її більше, той платить менше, а в кого менше, з того і бери»; нападається на Чіпку за його промови про земство на Дмитренко, як у друков., і в III р., а Шавкун); відтіля він у зміненому, як зазначено, вигляді увійшов і в IV р., а далі і в друков. видання. Далі аж до кінця роману йде текст Панасів з деякими виправками і вставками Івановими. Так, наприкінці VII р. II р., де оповідалось про те, що Чіпка вдруге вигнав матір, що вона заслабла, і Галя сказала, що кине Чіпку, коли він не помириться з матір'ю — усе це Іван викинув, а вставив тільки коротеньке речення — «На другий день пішов по селу гомін...» Наприкінці 375 стор. додав, мабуть, Іван про півня, що є і в III р., також про думки Галині після того як пішло товариство на грабунки (376), чого немає у II р. і є в III р. В середині 379 стор. є вставка Іванова в II р. «Червоне зарево»; вона увійшла і в III р., а в IV тільки було додано одне речення «...а навкруги собаки валували...», як і в друков. На стор. 381 Іван зробив у II р. вставку про арештантів, як з ними прощались люди. Нарешті, наприкінці роману ми бачимо дві вставки Іванові в II р. «А недалечко од Пісок» і «А посеред села», які були внесені і в III-IV р., а останній уступ роману «Минув рік» — аж до кінця роману — це переробка Панасового тексту. Тепер, на підставі всього того, що ми досі говорили, для нас зовсім ясно, як утворивсь роман «Хіба режуть воли, як ясла повні?», і яку участь брав у ньому Іван. Панас задумав роман ще на початку 70 р. під впливом всього того, що він бачив на Україні і особливо під впливом оповідання поштаря, що віз його до Гадячу, про розбійника Гнядку. Р. 1872 він закінчив 1 ред. свого роману, що її написано дуже нерозбірно, наче чернетку, і надіслав її на розгляд свого брата. Перша редакція мала заголовок «Чіпка» і, головним чином, оповідала про його життя: тієї широкої картини суспільного і соціального життя, яку ми бачимо в остаточній редакції, тут не було. З психологічного боку останні вчинки Чіпчині, коли він, одружившись з Галею, знов повернув до розбишництва, було не мотивовано. Під впливом Іванової поради Панас у II р. звернув на це увагу і намалював постать Грицька,

як типового представника того звичайного суспільного тла, на якому різко виступали такі поодинокі протестанти, як Чіпка; а втім він усе-таки так що й не торкнувся того соціального устрою, який доводив таких одиниць до кривавого протесту. В своїй замітці до II р., яку Панас скінчив р. 1874, Іван знову звернув на це Панасову увагу і потім сам, мабуть умовившись з братом, заходивсь виконувати цей план. Внаслідок цього і з'явилися його розділи про панів польських (поширені, порівнюючи з тим, що дав Панас в II р., а головне звязані з життям героя — Чіпки) і особливо розділи про ролю панів після скасування кріпацтва (спочатку «На громаді», «Земці», а потім «Новий вік» і «Старе та поновлене»). Після того, як спільними силами братів у роман було внесено ці розділи, утворилась уже III р. Вона давала вже широкий малюнок того суспільного і соціального устрою, на тлі якого з'являлись такі постаті, як Чіпка. В остаточній IV р., яку являє собою рукопис 1875 р., це тло було тільки поширено — епізоди про Пороха і Чижика, бенкет урядовця з дворянами, а матеріял про панів польських і їхніх прибічників було значно скорочено, бо в ньому було багато не типового, а індивідуального. Таким чином, ми бачимо, що широкий соціальний зміст роману — це справа Іванова.

Окрім того, Іван добав багато праці що-до композиції самого роману, до розподілу його матеріялу на розділи, частини, ба навіть дав мало не всім розділам і частинам ті заголовки, які ми бачимо в друкованому виданні.

Та праця Іванова над романом цим не обмежилась. Він ще чимало попрацював над стилем роману, над його фразеологією, то-що. Сліди цієї праці ми вже бачили в рукопису 1875 р. Їх ще більше в попередніх редакціях, особливо в II-ій. Тут є цілі уступи, що їх написав або переробив Іван; вони потім увійшли в друковане видання, в трохи зміненому вигляді. Вище ми уже були зазначили ті уступи Іванові, що увійшли в друковане видання.

Тепер подивімось, як Іван перероблював і виправляв текст Панасів.

I. Зразки як перероблював Іван текст Панасів.

Панас.

1. «Надворі розляглась весна красна. Усе кругом розвернулося, розпустилося, розцвіло пишним квітом. Сонце ще не встигло вложити своїх палючих слідів на рослині; — зелена вона, як рута, а сонце ясне та тепле, як погляд любі дівчини».

«Хороше у такі часи на полях. Земля спосна теплими дощами, обігріта теплом ясного весняного сонця, буйно жене з себе услку рослину, — усе так з землі і

Іван.

Поробивши чимало виправок в самому тексті Панасовому II р., Іван, нарешті, утворив такий текст цього уривку: його він написав на окремому аркуші, якого наліпив перед початком роману.

«Надворі весна. Усе кругом розвернулося, розпустилося, зацвіло, зазеленіло. Сонце ще не встигло положити своїх палючих слідів на поля: зелені вони, як рута

лізе — кажуть люди. Поле безкрає море. Розіслало, розкинуло навкруги (*затерто далі одно слово*) зелений килим, такий (*затерто далі одно слово*) аж сміється у очіх. Над ним синє прозоре небо та ясне сонце хвилює золотою хвилею і обливає новим теплом та сявом. Коли не коли здійметься з-за гори невеличка хмарка і як злодій пополотнівши і витягшись у довгу й тонку мотузочку, крадеться по небоспаду, поки знов не сховається за гору, або не перерветься і не розлетиться, мов дим. Кругом (*затерто одно слово*) парно; дзвінке жайворонкове щebetання, як срібний дзвіночок, стоїть у тому пару, у тому слеву і любо дрижить - тремтить, переливається; до його з землі піднімається перепелячий крик (*затерто одно слово*); сюрчання коників у траві; тихий, таємний гомін поля, шепотіння рослини... Все те зливається до купи, до гурту, обвиває все якимсь сном, якимсь чарами. Вам там легко, любо, весело, стихають у серці недавні незгоди, заволікаються забуттям всякі муки, стихнуть, засинають. Груди глибоко вдихають в себе польові пахощі й легко вдихають їх. Ви щасливі, любите дуже і прощаєте глибше у той час.

2. «Йшов парубок. Свита на ньому доброго ягнячого сукна, не застєбнена, з-під неї виглядала біла сорочка, і чорний каламаймовий пояс, котрим підперезані були китасві матністі штани і на голові сива шапка з решетилівських смушків, на ногах добре змазані дьогтем шкапові чоботи».

а само сонце — ясне та тепле, як погляд любі дівчини.

«І гарно-ж в таку годину. Теплі дощі напоїли землю, сонце пригріло і жене земля з себе паростки. «Усе так і лізе!» кажуть люди. Поле, що безкрає море — скільки зглянеш: розіслало свій зелений килим — аж сміється у очіх. Над ним синє, прозоре небо, на небі ясне сонце; на ланах сонячних — хвиля; під хвилею хліборобська доля. Вітрець ледве дише, та й то з теплою краю. А згори на землю лине жайворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок; тремтить - дрижать, переливається, мов застигас. А з землі піднімається вгору перепелячий крик, у траві сюрчачь коники; шепочуть проміж себе биллини, тихо-таємно гомонить поле. Дивний то гомін — немов ті чари — пеленає в дрімоту. Дивишся і не дивишся; дишеш і не дишеш, слухаш і не слухаш. І гарно тобі, і легко тобі, і любо тобі, й весело. На серці стихають негоди, в душі засинають муки, на думку не лізуть клопоти. І самому хочеться жити, хочеться бути щасливим і бажав-би, щоб усім щастя сміялось — прощаються людські неправди».

Цей уривок в значно зміненому вигляді увійшов в ред. 1875 р., а відтіля без зміни в друковане видання ¹⁾. Проти того місця, де у Панаса говориться, як хмарка... крадеться по небоспаду... Іван у дурькаш поставив «Тургенев» ²⁾.

[Йшов молодий чоловік]. «Не багатого роду», казала (убрана — *закреслено*) проста свита, накинута на опашки. «Та чепурної вдачі», — додавала ¹⁾ чиста, біла ²⁾ вишивана сорочка та черволий пояс, що підперізував китайчані матністі штани. Тільки добра шапка з (своїх — *закреслено*) сивих решетилівських смушків, на правий бік перекилена, видавала хло-

¹⁾ Можна думати, що й остаточна обробка цього уривку так, як у IV р. і друков., належить Іванові, бо в своїх замітках на III р. він паше братові: «первый листъ я переписалъ наново,» — див. дод. № 12 — спочатку.

²⁾ В I р. (розд. V) цей уривок має у Панаса такий вигляд: Раз у неділю доброї весінньої пори зібравшись Чіпка пішов довідуватися на поле, як воно там пшениця, жито і другі хліба. Ішов він собі тихо і мовчки. Кругом поля зеленіли, вітерець подихав, сонечко так любо гріло, немов усміхалось з ясного неба, і у Чіпки зробилося на душі одрадно, на серці весело; воно тьохкало і тихо билося у його широких грудях, котрі то високо-високо підіймалися, то низько опускалися, удахаючи і видихаючи любу весінню прохолоду. Ось доходить він до свого поля.

3. «Літ за двадцять до крєпацької волі селом Пісками йшов собі захожий чоловік».

4. Як жайворонкове щебетання, піднімався він (*голос Галі*) високо-високо стовпом угору, довго стояв, дрижав, розливався у легкому польовому повітрі, знову піднімався і лився (*не розібрано слово*) без перестанку, без утаву якоюсь тугю плакучою, якимсь жалем невимовним.»

(Баба розказувала Чіпці казочку про горобця, доброго молодця).

5. «Хоч і дуже любив Чіпка ті казочки і з великою охотою їх слухав, але його дятячу голову більше клопотали інші речі, клопотало його життя, що (*не розібрано слово*) кругом нього, виливалося то в людській розмові, то в скотнячому реві, птичому щебетанні, то зелені рослини».

6. «І все Чіпку займало, усе зачіпало і про все він розпитував у своєї баби. Найбільше його дивувало небо з (землею—*закресл.*) ясным сонцем, блідим місяцем і блискучими зорлями. Так йому бабуся і почне усе викладати; то иноді слуха Чіпка, слуха та слухаючи і засне, а иноді й розщебететься, як той соловейко».

п'ячу натуру. Бо й справді — йшов парубок. На виду молодий ще, літ, може, до 20, та й то чи є. *Так і в друков., тільки замість* ¹⁾ одмовляла, ²⁾ після біла — на грудях вишивана сорочка, виглядаючи з-під свити. Червоний з китицями пояс теліпався до колін, а висока сива шапка з решетилівських смушків, перехилиючись набакир, натякала на парубоцьку вдачу. Йшов справді парубок. На перший погляд йому може літ до двадцяти добиралося».

«Літ за 20 («а може трохи й більше» — *закреслено*) до («того случаю» *закреслено*) крїпацької волі, а може й більше, з того самого Ромоданового шляху (у село Піски — *закресл.*), що йшов парубок, вступав (якийсь *закреслено*) у село Піски захожий («чоловік» *закреслено*) — у друков. «якийсь невідомий захожий».

Як жайворонкове щебетання, він розливався в високім просторі, опускався нижче до землі, замирав-терявся на полях розлогих, піднімався знову догори, під хмари, а відтіля лився якоюсь плакучою тугю, якимсь невимовним жалем.

В рукопису 75 р.: Голос тонкий, гнучкий, дзвінкий так і розходився на всі боки, то розлягався в високім просторі, то слався по землі, по зеленех житах (*останні 3 слова написано по вишкребленому*), то замирав (*було наче*) оддалеки на полях розлогих, то вливався в душу якимсь несвідомим щастям. *Так і в друков. 3.*

Іван замість цього написав свій варіант, який увійшов і в р. 75 рук. і в друковане видання—від слів «Чіпка слухає й дума»... до «І розказує йому баба» (стор. 27).

«Оце було літом («в суботу» — *закресл.*) як зайде вже сонце і спуститься вечір на землю, виїде баба з Чіпкою з хати, простеле рядно перед порогом, — бо в хаті душно — посідають («обос» — *закресл.*) дождати Мотрі з роботи. Оришка сяде, а Чіпка — коли сидить, а коли й ляже. І просить Чіпка, щоб баба розказала що-

7. Ті, що недавно виселились до Пісок, потягнуть руку за Мироном, почнуть лаяти Хмельницького, що, чому він не повернув їх до турка. Під турком легче-б було жити, він дальше, та й м'якше, ніж москаль.

8. Кінець роману у II. в II р.—після слів «що як те страховище, позирав з воріт на шлях своїми витрішкуватими очима (стор. 382). — Аж поки жид Лейба не купив за безцінок того міста і не завів шинка. То під вечір іноді мороз подерав по шкурі п'яного, як згадають — хто хазяйнував у тому будинку».

небудь. То баба й почне йому викладати. Слуха Чіпка, слуха, то іноді й засне слухаючи. А вроді розщечечеться, як той соловейко. Уже і ніч настала. Засвітили зорі, замиготів, заіскрилися. Задивився Чіпка на небо». Так і в друков. з деякими незначними відмінками.

Ті, що недавно виселились до Пісок, повтікавши од панських лапок, потягнуть руку за Мироном, почнуть лаяти Хмеля— «чому його перша куля не манула, що він не повернув їх до турка, а пригорнув до москаля».

В друков. цей уступ значно змінений—79 стор.

Спочатку Іван в II р. так переробив цей уступ: «А здалека з середини села увесь, як в огні, палав колись страшний палац. Тепер (закресл. — «він») чорнів страшний палац і немов посилав привіта отій пустці—своїй родичці. Однак швидко він остався сиротою і ту пустку купив за безцінок новий Лейба і завів шинок. Отже все ще й тоді іноді під темний вечір мороз подерав поза шкурою веселих п'яног, як глянуть вони на хрест, що стояв, мов старець схилився, над шляхом. Зараз згадають, хто хазяйнував тут». Потім цей уступ тут-же в II р. було наново перероблено так. як ми бачимо його і в друков. виданні— в такому-ж вигляді він був і в III р. і залишився в IV.

II) Уривки з багатьма Івановими виправками в II р.

П а п а с

Хутко-ж, Чіпка, мені корову папувати, бо ще-ж треба її колись і доїти,—вже без добору гукнула до парубка мати, увікодючи у сїни.

Чіпка не чув того гуку. Він уже випустив корову з загороди і одв'язував кобилу од ясел у стайні. Скоро по-

І в а н.

Не гайся-ж, сину, мені папувати корову, бо треба її ще колись і доїти! в'є таки з докором гукнула мати, вступаючи в сїни.

Та син не чув того докору. Він уже випустив з загороди корову і одв'язував од ясел кобилу. Швидко ж

Рук. 75.

Негайся-ж мені корову папувати, бо треба (ж) ще колись її й доїти! (усе таки) з докором гукнула з сїпешних дверей мати. Друк. трохи відмінно: нема слів, взятих в дужки, крім того: з докором гукнула мати вже з сїпешних дверей.

Син (уже) не чув¹⁾ того докору. Він випустив з загороди корову, одв'язав од ясел кобилу, — погнав до-

¹⁾ Друков. — чув.

гнав, скоро назад вернувся. Тільки все одно вона з очей не зникла. Коли клав кобилі на піч трави у ясла, то з-під трави йому здалося, що заблищали дві чорних очей.

— Та згинь, Марюко! крикнув він, кидаючи траву, — от причепилась. І позалежавши усе, скоріше пішов у хату.

погнав, швидко і назад вернувся. Позаганяв в загороду худобу. А як підкладав на піч кобилі трави у ясла, то з трави заблищали мов дві жарини — дві чорних очей.

— Та згинь, Марюко, крикнув він, кидаючи траву. От причепилась! Та швидче запер загороду і пішов в хату.

водопою. Хутко погнав, хутко й назад вернувся. Позаганяв в загороду худобу, набрав в оберемок свіжої трави. (*Далі іде новий текст по вишкрібленому*). Зелена трава нагадала йому зелену корсетку; заманячила піби знайома постать; він мерщій кинув у ясла оберемок... йому здалося, що з-під трави заблищали, мов дві углини, дві чорних очей. «Згинь ти, Марюко, скрикнув він, випростуючи руки*). «От причепилась!» Швидко**) зачинив загороду і пішов у хату. (*Так і в друк., крім слів, взятих у дужки*).

«Дівчина сиділа (собі) на обніжку, на зеленій траві, і плела вінок з (сокирок), ромену, трав'янок¹⁾ і других квіток, що росли по полю. Сиділа вона собі спиною до того місця, звідки²⁾ скрився Чіпка³⁾. Кругом неї (квітки)⁴⁾ порозкидані (лежали)⁵⁾, вона⁶⁾ [їх звязувала], сплітала до купи і стиха співала якусь [сумну] [пісеньку]⁷⁾. Вітер [тихенько] [тяг] і розносив⁸⁾ її журливі⁹⁾ співи. По сумному личку¹⁰⁾ [видно було, що вона журплась чогось, думала якусь тяжку думку, не дослухаючись до того, що співала тихо. Правда, і співала вона не пісню, а так, що Господь на душу положив, що само з серця просилося - лилося]. ***»

В рукоп. 75 р., як і в друк. тут ми бачимо значну відмінку:

Дівчина сиділа на обніжку, на зеленій траві, та плела вінок з ромену, сокирок, трав'янок і других польових квіток, що тут-же недалеко на луці розстилялись чудовим цвітним килимом, напували пахощами повітря. Вона сиділа спиною до того місця, звідки підкрився Чіпка. Кругом неї обсіпано було квітками, натрушено травою і повна хартушина того польового добра розстилялась на колінах. Дівчина знай опускала туди то одну, то другу руку, витягала квіточку по квіточці, підбирала один колір до другого, сплітала до купи, перебіваючи гнучкими петровими батогами. Одначе, робота ця забрала не всі її думки: дівчина стиха співала. Тихенький подихав вітер, ворухив (рук. 75 р. шевелив) її невеличкі чорні кучері, що повибивались на висках з товстої та довгої коси, мав червоною широкою стьожкою, заплетеною в косу, і розносив по полю журливу пісню. По сумному голосу, по задуманому личку можна було помітити, що дівчина не жила без лиха (*Друк. 54*).

*) Друк.: З трави руки. **) Друк.: Швиденько.

***) Слова взяті в дужки Іван закреслив. Вставив Іван: 1) Сокирок. 2) Звідкиля. 3) Парубок. 4) Лежали. 5) Квітки, а. 6) Вбрала квітку за квіткою. 7) Пісню. Тихенько подихав. 8) По полю. 9) Ті. 10) Можна було помітити, що й вона жила не без лиха, що й її гнітила якась невесела думка.

Як виправляв Іван текст Панасів навіть в останні часи, перед утворенням ІV редакції, ми можемо бачити із отавих прикладів:

Панас.

Чіпка, як вийшов з двору, так і наліг на свої ноги. Його лихо мчало у місто, йому хотілося перелетіти туди. Шлях лежав по-уз його землю, по-уз москалевий хутір, та не дивився Чіпка тепер ні на голу стерню землі, ні на Гудзів будинок—одно часав, похиливши голову на груди, та слухаючи того голосного гомону, який підняло його стривожене серце. Туга його давила, жаль і досада; у думці перед очима розверталася страшна утрата землі. — Що тоді? думав він, — усе пропало. Землі не стане — її не стане. Бий вас сила Божа, прокляті! промовив він у голос.

Тепер він сам проходив по-уз москалевого двору: на хвіртці стояла Галя і давно вже дивилась на його, хоч він за своєю досадою і не примічав того.

— Кого-ж хай поб'є сила Божа?—любенько обізвалась вона до його. Чіпка підвів голову і затіпався. Він не ждав її бачити у такий час; тепер бажав краще провалитися, аби її не бачити, з нею не балакати, він не міг зовсім говорити тепер. Лайка та прокльони бігали у його в думці, а слова доброго не було. Грізно, сердито зиркнув він на Галю, аж з її виду збігла весела усмішка. Вона ще ніколи не бачила його таким і злякалась того страшного погляду.

— Лихих людей, Галю, понихаючи голос, одмовив Чіпка на її питання і повернувся до хвіртки. Галя повернулася, скопилася у двір, зачинила хвіртку і чути тільки залонотіла двором.

Іван.

Чіпка, тільки вийшов з двору, так і наліг на свої ноги. Лихо його мчало у город; йому в одну минуту хотілось перелетіти туди. Шлях лежав по з його землю, мимо москалевого хутора. Оже не дивився тепер Чіпка ні на чорно-жовту стерню, ні на Гудзів білий будинок; він одно часав шляхом похнюпивши голову. Туга, жаль та досада обхопили його серце; у думці вертілося одно лихо—утрата землі. «І що я без землі? думав він.. людський понихач.. наймит. Без землі—усе пропало. Землі не стане—її не стане. О, бий вас сила Божа, прокляті! не зчувся сам, як промовив у голос, саме порівнявшись з хвірткою у москалів двір.

На хвіртці стояла Галя. Вона давно вже його нагляділа,—та він не примічав її.

— Кого то ти проклинаеш так? любенько обізвалась вона до нього. Чіпка підвів голову—і став, як вкопаний. Він не ждав її бачити у такий тяжкий час. Побачивши, зовсім змішався. Він стояв, дивився на неї—і не міг слова вимовити: його лихо одібрало у його і мову. Одна лайка та прокльони бігали у нього на думці, а слова не було. Він сердито зиркнув на Галю і неначе здув веселу усмішку з її ясного виду. Вона ще ніколи не бачила його такого грізного погля-

В р. 75 р. і друк. ми бачимо такі відмінні від тексту Івана. В друков. такий текст:

Чіпка тільки вийшов з двору, так і наліг на свої ноги. Лихо його мчало у город; йому хотілося перелетіти туди (текст Панаса). Шлях у Гетьманське лежав повз його землю, мимо московського хутора. Та не дивився тепер Чіпка ні на чорно-жовту стерню на полі, ні на білий верх, що один тільки й виглядав з-за високого паркану москалевого двору. Чіпка часав шляхом, залонотаний однією думкою—про землю. І що я без землі? вертілося в його похнюпленій голові.—Людський понихач, наймит. Без землі—немає волі. Земля тебе гуде.. хазяїном робить А без землі—усе пропало, і моя надія пропала.—Щоб ви сами пропали, прокляті! сам не зчувся, як зірвались слова з язика.—Кому то ти добра такого жичиш? любенько обізвалась Галя до його, на хвіртці стої. Вона вже давно його нагляділа, тільки він не примічав її.—Несподівана стріча як обварила Чіпку. Він підвів голову, подивився—де він, глянув на Галю—і не міг слова вимовити. Галя стояла і собі дивилась на його, ніби з усмішкою,—ніби раділа, що таке несподівано захопила Чіпку, що він змішався.—А, бач, перелякався й ти, а ще на рубок! зацокотала вона. Чіпка сер-

І вона втекла гірко вимовив сам до себе Чіпка, — не схотіла підждати. Подивився на ворота, немов хотів їх поглядом зпести, похитав головою, підняв погн і знову почесав, тільки видко шляхом.

(Дописи Панасові після утворення II ред.).

Чіпці стало шкода і Галини, страшної і божевільної Галини і Волоха, уже п'янецького. [Обох їх заїдала пужда, обом їм далася вона у знаки — *закреслено*]. Як бажав у сей час Чіпка — бути багатим, — він-би поміг їм, він-би вирядував від пужди. «Вог зна, — дума Чіпка, — може се доведо і Галину до божевільности і Волоха до винивки. Що то багатство, достатки: і тепло при йому, і затишно. Багато за його люду полягло, багато сил витрачено та ще й по-може (?) й стратиться. Господи! де ж твоя правда? Ось тепер і в мене... І розігріта думка почала перед ним свої визерунки виводити...

(Дописи на аркушах).

Світом приїхав від губернатора чиновник на слідстві по жалобі Варениченка, та розпитавшись прямо покотив на те п'яне гульбище. Увійшов у хату, привітався та й подав «списові» до рук нашір від губернатора.

ду — їй чогось страшно стало.

Лихих людей, Галю, — по-пихаючи голос, ледве одмовив Чіпка і повернув до неї. Галя собі повернулася, скочила у двір, зачипила хвіртку і тільки чутно залопотіла двором.

І вона втекла! гірко вимовив сам до себе Чіпка. Подивився він на ворота — мов би поглядом зніс їх, похитав головою; повернувся і знову почесав, тільки видко шляхом.

(Виправки Івана в Панасових дописах. В самих дописах Панаса виправок Івані немає. В р. 75 р. так як у друкованому):

Чіпці так стало шкода божевільної сестри Пороха та малх діток! «Може вопн голодні й холодні», думав він. «От, як-би багатство, — чи дійшла-б вона до сього?.. Як-би то багатство. — А то — от, останню землю одбирають». Знову повернула його думка на землю, — почала перед ним свої виводити. *(др. 164).*

В самих дописах виправок Іванових нема.

Світом задзелепів дзвінок. Див. додаток № 13, б.

дито зиркнув на неї — наче вдмухнув веселу усмішку в її веселого личка. — «Лихих людям, Галю», понижавачи голос, ледве одмовив Чіпка на перше питання, та і повернув до хвіртки.

Галя собі повернулася, скочила у двір, зачипила хвіртку і тільки чутно — залупотіла двором.

І вона втекла! — гірко вимовив Чіпка: не підждала, не побалакала. — Поглянув він на ворота, на хвіртку, мов-би поглядом зніс їх, і похитав журливо головою, повернувся — і знову почесав далі.

В р. 75 р. ми бачимо тільки незначні відмінні в словах в порівнянні з друкованим текстом.

— У 12 годип, каже, приступимо до діла, а тепер піду спочину, — та й вийшов з залі.

Як грім торахнув, як блискавка шморгнула поміж юрбою п'яного панства. Все зразу затихло, немов замерло. Як виходив чиновник з залі, його ригучі ступні чуто було серед тії тихої тишини. Ось вони вже в коридорі, сінях, ось і замерли. Задзвонів дзвінок, ірвонули коні — поїхали. Пішов тихий-тихий гомін по хаті, наче вітер повіяв поміж листвою — то прощелся щептання.

III. Остаточна обробка деяких варіантів Іваном для IV р.

Було в III р.

Посеред двору, недалечко від хати, стояла не молода вже молодиця, бідненько зодягнена, — годувала з помийниці свині. Свиня на весь ріт хламала, а коло неї крутився, не знав, з якого боку підступити, невеличкий кабанчик: йому притьмом бажалося встромити в помийницю свій гостренький писок — і він знай одпихав ним свиню від помийниці. Свиня не піддавалась. Як-же він уже геть-то обридав їй, вона поверталась і зо-зда кусала ненажеру. — «Гладкий, аря! кричала на його молодиця. — Ще не наївся. — От проклятий! ціле корито випив — ще лізе».

Кабанчик будім-би то й слухав. Одходив трохи в бік, підіймав одно ухо вгору, друге опускав униз, поглядав скося на свого ворога та жалібно гув. О же, як тільки свиня виймала з помийниці своє рило, та зажерливо рвала на землі шматки витягнутого сухаря, — кабанчик прожогом кидався до помийниці, мов три дні не їв. Тоді молодиця шукала дубця й одгонила ненаситу прожору уже прутом...

Розділ IV у III р. починаєть так:

Отак жив Чіпка, ріс, виростав в холоді та у холоді, у злидних та нестачах. І все сам собі, як палець. Другі до дітей, до гурту, а він усе самотою, самотою. Чіпка мав добру пам'ять: з неї ніколи не виходила думка, що він «виро-

Виправлено в IV (р. 75 р.) так, як у друкованому (стор. 7), тільки замість хапати — хламати, одгонила... криком-кричала на, після ненажерами нема нічого, після аж поки — стоїть — не.

Іван мабуть замінив цей текст і мабуть сам написав той, що ми бачимо у друков. — стор. 30.

док», «запарток», та не забував і бабиної ради. Забереться булоб в ур'яни, нарве квіток, назбира кузьок, та з ними й грається нишком.. А хай-би хто зайняв його! Чіпка нікого не боявся, бо Чіпка ще не бачив страшного, а тільки чув від баби про бога грізного, так-же бог страшний злому, а Чіпка бога не боїться, бо Чіпка добрий».

3. Уривок про смерть баби в III р. мав такий вигляд:

«Лежить баба на столі у хаті, хрест в руках, свічка в головах. Та-ж баба — тільки очі заплющила, рот зціпила. Прийшов піп, дяк, люди зішлися, — узяли бабу, повесили на кладовище, укинули у яму й загребли.. Мотря плаче, Чіпка не плаче. Йому тільки чогось страшно та жалко. «Нема баби», думає він. «Умерла баба. Не буде більше баби.. Смерть узяла бабу. А що-ж то за смерть? Хто її знає?.. Од кого вона?.. Кажуть: од Бога! На що ж він добрих бере? Що вони кому заподіяли?.. Невже і він живе кривдою? Ой ні! ні! Тут щось не те, щось друге. Говори, дивись, а тут — рот зціпило, язик одібрало, очі заклепило.. Кидають тебе у землю, черви точать.. Не чуєш! Ух! страшно, страшно».

Цей уривок в III р. Іван заліпив клаптиком паперу, на ньому його рукою було написано мало не такий самий варіант, який ми знаходимо і в друку виданні і який мабуть чи не він-же таки й написав, тільки в IV р., порівнюючи до друкованого після «німота» було остаточно вставлено фіялковим чорнилом «непробудна», а «нерозгадана» було виправлено на «нерозгаданий» і віднесено до «холод».

Таких прикладів, коли Іван, користуючись з Панасового тексту, витворював свій, можна навести силу-силенну — але всі їх можна встановити тільки критичним виданням роману. Але і з того, що ми говорили й наводили, видно, як багато попрацював Іван і над стилем, і над фразеологією роману.¹⁾ І коли ми порівнюватимемо мову, образність обох братів, то важко котромусь з них дати перевагу. Тут ми бачимо щасливе сполучення двох не аби-яких художніх сил, які тільки в такому випадкові й могли утворити щось певне, щось артистичне. Що-правда, з усієї роботи, яку проробив над романом Іван, видно, що думка у нього була гостріша, глибша як у брата — отже Іван був і старший, знов-таки і освіту здобув вищу, до всього мав безпосередні зносини з Драгомановим. Та художнім хистом своїм брати можна сказати, стояли на одному рівні. І велика шкода, що Іван кінець-кінцем так захопився службою, що згодом зовсім покинув літературну діяльність.

Історія, як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», окрім цікавих даних про художню діяльність наших письменників, подає чимало матеріалу що-до історії української думки на Україні²⁾ за 70 р. р. мину-

¹⁾ У своїх замітках на III р. він каже, що крячком сидить над рукописом (див. додаток № 12, стор. 3) ²⁾ цей рукопис був у нього 4 місяці (див. там-же, стор. 5).

²⁾ Цікаво, що починаючи працювати над романом, приблизно ще в 1874 р., брати захоплювались гетьманщиною, — див. додатки № 19 і 20, — а далі вже вони почали звертати свою головну увагу на соціальні питання (див. додатки

лого сторіччя, показуючи, як глибоко вона сягала в причини народнього горя і як вона розвивалась у звязку з подіями в російській державі. Задумано його в невеликих-таки розмірах (на початку 70 р.р.), як картину приватної нещасливої долі Гнидки-Чіпки, хоча й через громадську неправду (через втрату землі). Та далі роман цей, в міру того, як розвивались нові економічно-суспільні відносини, що склалися на Україні, після скасування кріпацтва, все більше й більше поширювався різними епізодами про хабарництво урядовців та сваволю панів (епізод про Пороха і Чижика, Пани Польські), а в картині бенкету дворян з урядовцем ми вже бачимо ту реакцію, яка запанувала в російській державі в середині 60 р.р., в її повному розквіті, і чуємо відгуки того руху, який зветься «хожденієм въ народъ» (початок у 1873 р.): на бенкеті мова мовиться «про напоръ безумныхъ социалистическихъ идей, котрі тепер злочинці розсївають всюди». Цю сцену написано дуже гостро (особливо в первісній редакції у Панаса) і б'є вона, т. с., не по голоблях, а по коню, показуючи, як «привилегированное сословіе», «имущіе классы» вкупі з адміністрацією дбали за народній добробут. І величезну шкоду було зроблено для розвитку українського письменства тим, що цей роман не міг з'явитися свого часу серед української публіки: він робив перелом в історії українського письменства й показував широкі обрії служіння словом інтересам народу. Автори в цьому романі справді виконали ті обов'язки письменника, що їх ставив собі Панасів герой Телепень в його оповіданні «Лихі люди» (Товариші). І цілком слушно каже Б. Лепкий, що коли славетний М. Ю. Юзефович писав у своїй записці 1871 р., що сучасне українство є «ничто иное, какъ попытка, которой маскируется чистѣйшій социализмъ», то він неначе мав на думці й оцей роман — «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

Те поширення громадської думки у наших письменників, особливо у Івана, про яке ми були казали, і яке відбувалося під впливом тієї реакції, що поширювалась у російській державі вже з середини 60 р., можна гадати (на підставі тих матеріалів, що стосуються до історії роману «Хіба ревуть воли»), робилось ще й під впливом М. П. Драгоманова. З ним, очевидно, Іван підчас утворення роману листувався, бо Панас у своїх замітках на I ред. пише, що він «согласію М. П. на предварительную критику (романа) обрадовался». Отже в утворенні цього роману є й Драгоманівська частка — коли не його безпосередні поради, що він їх міг подати, то його глибокі думки. Їх він посіяв у Івана, коли той під його проводом готувався до вступу в Київський університет. Думки ці в середині 70 р., коли остаточно сьлались погляди й самого Драгоманова, вилялись у Івана в певний громадський світогляд, який потім, в 80 р.р., на жаль, значно змінився.

ДОДАТКИ.

101111

До розділу III-го першої частини друков.: «Дитячі літа».

(II р. 16 об. — 19 об.)¹⁾.

Отак розмовляючи з бабою про всяку всячину, наслухався Чіпка про ту сторону, де сонце сходить. Що як сходе воно, то всяким цвітом грає, везуть его вогняні коні, запряжені у золоту карету. І дуже йому забажалося побачити тих вогняних коней, що з ніздрів полумя паше, і ту золоту карету, у якій сонце їде — притьмом заманулося. І от одного літнього ранку прокинувся Чіпка до зорі: почало на світ благословлятися. Устав, та прямо з хати — на поле. Біжить. Невмитий, не росчесаний, заспаний, сорочка чорна, росхрістана... Біжить, малими ногами куряву зачіпає; біжить — тільки очі, як дві жарини, горять у лобі, напрямлені на червоний край неба. Біжить Чіпка. Верстов зо три убіг, задихався, засапався.. Небо почало ще дужче червоніти; ранній легенький вітер подихає. Підтюпцем перевів Чіпка дух трохи — впять майнув. А ось почало і сонце сходити. Як діжа, червоне викочується з-за гори і горить вогняним світлом. Боляче у воці, на його дивлючись; оже Чіпка не зводить очей з його, та все біжить. Біг-біг, — десь ломава узялась під ногами, спіткнувся Чіпка, та геп! так з усіх чотирьох і брехнувся на землю... Забився тяжко; насилу підводиться; сіда на курному шляху — і зводить очі на сонце. А воно вже підбилося геть у гору. — Де ж ті коні і де ж та карета? Дума Чіпка; так само сонце світить і сяє, як і дома. А не бійсь — казали, що?!

Устає він на ноги, дивиться кругом себе: тільки поле зеленіє та блищить роса по траві, як зорі на небі темної ночі. Де ж це наша хата? дума Чіпка і повертає назад. Ішов, ішов, — хати не видно, давай підтюпцем. Біг, біг — і знову упав, упять забився. Сів серед шляху тай плаче. Поплакав трохи, підвівся, роздивляється: кругом а ні духа! Сумне і мовчазне поле зеленіє своїми ланами; блакитне і привітне небо синіє над головою; а хати не видно. Знову сів Чіпка і знову плаче, і плач його розстеляється по траві і слухають його сине небо та ясне сонце.

А дома прокинулись — нема Чіпки. Шукати-пошукати — немає. Питали-гукали — не обзивається.

¹⁾ В I р. цей епізод наведено в такому самому вигляді.

Боже ж мій! де це воно? не дай Господи, забіг куди, або завіз хто? І Мотря вдарилася в сльози. Тільки ж і утіхи, тільки й надії було; задля його жила тільки.

Вігає Мотря всюди по селу, розпитує зустрічного й поперечного: чи не бачили де? чи не йшов куди? Пішла у поле аж геть за село, кричить, гукає: «Чіпко, Чіпко!» немає, не вергає. Плаче Мотря, Оришка й собі сумна ходить, хоч і твердить Мотрі: „та не плач, дочко, не вбивайся, він найдеться, не плач! Зайшов може куди, заховався, загрався, втішає. Хіба ти не знаєш, який він у тебе старий? Підожди, схоче їсти, вернеться“.

Ждати-пождати, уже сонце підбилося геть, уже й рання обідня пора настала — немає... Голосить Мотря і на роботу не йде: засумувала і Оришка. «Треба, дочко, у волость об'явити, каже Мотрі, уже ж щось воно за знак, що його так довго немає».

Пійшли у волость. Волость заперта. Поділували в замок та з тим і назад вернулися. А в селі тільки зачули, зараз і розгвалтували, а найбільше жінки. А що? от бач, Явдохо, — гука старенька жінка через тин до своєї сусіди, — от бач; казали люде, що москаль непевний! Воно таки так і вийшло. Пропала дитина у Мотрі; як лизь його злизав! Ніхто не знає, й не бачив, нігде і сліду ніякого не має. Як би воно людське — де б йому дігись? а то і родилося, прости Господи, так і пішло, Бог його знає куди!

— Та вже ж не куди? Не те сусіда, як не до того... Туди йому і стежка, відвіля прийшло — туди й пішло!

— Господи! Мати Божа! Заступи і сохрани! Замолилася старенька жінка на таку річ, та й перехрестились обидві. — А що ж то тепереньки батюшці буде? Він якось довго і хрестити не хотів. Що ж тепер буде, уже сього угаїти не можна.

Як голосний дзвін обігла ця чутка усе село з краю в край; усіх зворушила; гвалтують, лементують люде усюди. А Мотря та Оришка самі не свої, повиходили за двір, посідали коло воріт, за сльозами світа не бачать... Так їх і вечір застав.

Сонце зовсім сіло у курі та пелу, червоно западаючи та неначе кров'ю обливаючи увесь світ. Люде верталися з поля. Тихо виступали сірі воли шляхом, тягнучи за собою важкі вози, повні чоловіків, жінок, дівчат. Видко тяжка праця не видібрала в людей веселої розмови, бо чутно раз по раз вони заливались сміхом. Де где вчувався брязк пісні: то підпавші по парі ішли, або гурт дівчат з завічаними головами. І все те ішло і їхало поуз Мотрин двір, збиваючи на шляху кептюгу; і все те в кіптязі тій за гіркими сльозами здавалось Мотрі та Оришці за якісь тіні, котрі знай снували, тяглися цілою чередою без перестанку, без угаву.

— А як люде пустилися з роботи, вимовила сумно Оришка. А ти сьогодні Мотре, й не була! А на завтра Бог зна яка година буде; глянь, як червоно сонце сідає. Мотря на це не сказала ні слова; голос задавили сльози. Вона дивилася і нічого не бачила. Тільки крик, співи та гомін людський, що перед ними проносився, одгукнувся в голові в неї, гули, як рій жуків.

Коли це: «Ого і наша хата!» Донеслося до уха Мотриного. Сльози, що застидали їй очі, як горох скотилися по сумному виду. Зза пилу видно було чоловічу постать коло пари добрих волів, запряжених в порожній віз. І їй здалося, віз той до них котився, а з воза учувся рідний їй голос, знайомий. Мотря аж на ноги скочила. Вона і зраділа і злякалась. Разом насторочила і очі і уши, та за пилем нічого не видно, а за скрипом та гуком не чути... Оже вона вже не спускала очей з чоловічої постаті, з волів та воза. А воли собі тихо йшли і тихо наближались до двору.

— Оце, оце, наша хата! донеслося до Мотрі. «Прр-у!» Воли серед шляху стали. Чоловік, одрізвившись од возу, ішов до двору. Мотря назустріч.

— Добровечір вам! промовив чоловік зійшовшись з нею.

— Добровічер. — Ідіть, візьміть дитину.. Чи не ваша бува?

Мотря, а за нею і Оришка разом кинулись до воза. Серед воза сидів Чіпка, й, усміхаючись, дивився то на Мотрю, то на бабу.

— Де ви його взяли, питає Оришка чоловіка. — На полі. — Чого ти туди зайшов, вишкварку проклятий! гримнула Мотря і вдарила Чіпку кулаком по спині.

Чіпка закричав, залився сльозами. Мотря не мняко зняла його з воза додолу. — Куди ти ходив, проклятий! Де ти був, кричала Мотря, іди у хату. Та ляпасом його, ляпасами ззаду. Біжить Чіпка до хати та кричить не своїм голосом.

А Оришка розпитує чоловіка. — Скажіть, будь ласка, де ви взяли його? де він був? — Та на моїй ниві. Кошу я собі ячмень, слухаю, немов дитина плаче. Де воно взялося, думаю, та іду на голос. Дохожу: справді дитина, прихилилося личком до землі та так плаче, так плаче. — Чого ти плачеш? питаю. Мовчить. Відкіля ти і чий? Мовчить він, плаче. Узяв я його за ручку, підвів — не пізнаю. Я одвів його до воза, нагодував. Перестав він плакати. Давай я знов його розпитувати. Так що ти у дитини випитаєш? Мовчить та дивиться. — У тебе — питаю, батько є? — Ні, нема. Був, та пішов у москалі. — А мати? Мати є і баба є. Як же твою матір звуть? — Мати. — А бабу? — Баба. От ти і знай, думаю і допитався. — А як твоя баба кличе матір? питаю. — Мотре, каже, іди сюди. — Думав я, думав: якої це Мотрі; перебірав, перебірав, Бог його знає; хіба мало і Мотрів. Може і не з Пісок, а з другого якого села. Та вже ж, думаю, він нашої волости; уже

коли що, то у волості дознаються. Ото діждав вечора та і їду до дому. Коли він і пізнав свою хату. Оттепер, думаю, і я знаю, якої Мотрі, а то Бог його знає якої!

— Так, так, — одмовила баба. Спасибі вам, що довели. А ми тут такий струс зробили. Де ж, лягали — була дитина, устаємо на ранок — немає. Шукати-шукати — немає та й немає, як у воду впало! Мотря ходе та голосе: пропала! пропала! а я думаю: куди йому таки дітись! — Еге. А він, кажу, на моїй ниві був. Прощайте ж! — Попрощався чоловік та й побіг до волів.

— Щасливо. Спасибі вам. — І Оришка пішла у хату. А з хати чутко: Мотря кричить, Чіпка репетує. — Де ти був? куди ти ходив? Через тебе, сучого сина, день угаїла, страху всякого набралась. А він? Подумай! Пішов, Бог його знає, куди й що... Де ти був, питаю тебе, гримала Мотря. Чіпка кричав і не казав нічого. Мотря починала бити: їй хотілося допитатися, куди ходив Чіпка.

— Та не бій його! каже Оришка. За що ти його б'єш? — Ще такого не бити? Як такого не бити? Та знову за своє. — Та геть к бісу! Гувнула Оришка, одпихаючи Мотрю. От заходилася коло дитини! Ти б його сперш попитала, чи їв він що, та їсти б дала, а то зараз бучу збила!

— Йому їсти, йому? та я йому, сякому, такому синові, три дні їсти не дам! Я його голодом заморю! і знов кинулась бити.

— Та піди собі к чорту... навіса! росердилась Оришка. Цить, Чіпко, цить, мій голубе! пестила вона дитину.

— Так, так! Отак ви ж його і повадили. Чорез це він і ухом нікого не веде.

— Та за що ж, скажи, бити так, ти ж мати!

— Я його уб'ю, сучого сина! Моїй душі легче буде!

— Тю-тю, навіжена... распалилася, не зна, що й каже!

Та обидві росердившись і замовкли. Чіпка уже не кричав, а тільки зхлипував.

— Цить, мій сину, моя люба дитино, умовляє Оришка, цить, не плач! Ти їв що-небудь? Їстки не хочеш?

— Не хо-чу, крізь плач ростягає Чіпка.

— Цить же, цить, мій любий! Ти спатки хочеш? Ляж спатки. Ну я простелю тобі.

Прокинула ряднину на полу, послала у голови свитку, положила Чіпку і сама коло його сіла. Скоро Чіпка після того і заснув.

На другий день уже допиталась Оришка Чіпки, де він був. Посміявся у двох з Мотрею та й годі.

Перший грабунок до розділу III ч. «Слизька дорога».

(II ред. '81 об. — 83.)¹⁾

— Тихо ж, братця, каже Лушня, та й побрався через тин зза садка.

Усі полізли за ним. Матня зачипився за кілок та й упав у рів і по-жалив вид кропивою, Як опечений засичав він і вискочив з рову.

— Нехай его сто чортів батькові! Повів такою дорогою, що трохи не за-жалився на віки!

— Ти бо, ёлопе, каже ему Лушня, у рів убрався... И внесла тебе в ёго лиха година!

— Внесла ж, як повів через рови...

Собаки, почувши гомін людський і луск , кинулися у са-
доб, забрехали...

— Леско, Барбос, Ярчук! гукнув на їх Пацюк. Собаки замовкли, заска-
вучали, кинулися цілуватися з Пацюком.

— Пішли! загував він на їх.

Собаки, задравши хвости, помчалися скілько видко садком у двір. А гурт прямишенько до комори.

— Оце, каже Пацюк, крайня комора з старою одежою, підситками, горш-
ками і другим крамом; з того боку — борошенна, а це середня — з зерном.
З якої почнемо?

Чіпка не став слухати ради, як та звірюка, кинувся він під першу.
Доліз до середини і виправив спину... Як з пушки випалила дошка, зірвав-
шись з гвіздків. Собаки кинулися на стук. Пацюк знову їх обізвав і знову
вони затихли.

Незабаром котить Чіпка з під комори повну липівку меду, далі подав
здір сала. Пацюк з Матнею поодносили все аж за садок і склали у рові.

Знову лізе Чіпка під середню комору, знову луснула дошка і знову
поніс Матня мішок якогось зерна, що подав з комори Чіпка.

— Як хочеш, Петре, каже Лушня до Пацюка, — як хочеш, а Чіпка у нас
ширий товариш! Хто б з нас поліз туди?

— Та що й казати!

¹⁾ В 1 р. цей епізод наведено в такому самому вигляді.

На цю саму пору сторож, що спав у кухні, запалив люльку і пішов оглянути двір.

Коли почули Лушня та Пацюк, що рипнули кухонні двері, то зараз і притихли, а як побачили світ у дворі од люльки, то дай Бог ноги, як вітер помчалися садком до Матні, котрий сторожив добра. Там вони ото і засіли піджидати Чіпки.

А Чіпка одно порається. Наскидав під комору щось мішків з п'ять, думаючи, що товариші підбирають.

— Буде вже, промовив сам собі, — ще чого доброго не донесемо. Почав вилазити, коли мішки як лежали, так і лежать. Злість его пройняла наскрізь.

— Чому ви, сучі сини, не берете! гукнув він з під комори.

— А ось я візьму, — каже сторож, на той час озираючи кругом комори. Подай!

— Так чого-ж ти стояв рот роззявивши? Кричить на его Чіпка, і не туди, що то сторож! та й почав витвергувати з під комори мішки. Повикидавши, сам почав вилазити. Тільки що всадив голову, а сторож обіручки як ухопить его за в'язи і пригнітив пикою до землі.

— Ага, сучій сину, піймався!

Страх обняв Чіпку на перший раз. — От тобі й на, майнуло в думці.

— Ей, почав гукати на все горло сторож, — каравул! Злодій!

— Пусти мене, чоловіче добрий, молисья Чіпка, перевівши трохи після зляку дух. Пусти! Христом Богом тобі поклянуся, що більше мене ніхто не підведе на се діло. Пусти, коли маєш душу та серце.

А сторож: пустить! Каравул! ще дужче почав теліпати. Собаки собі кругом сторожа, як не розірвуться, аж виють.

— Пусти, вже з серцем гукає Чіпка, пусти, бо гірше вийде! Сторож мініше придавив шию руками та одно кричить та кричить.

Бачить Чіпка, що не минути лихої години, що або пан, або пропав!

Як змії той розпалений, рванувся він з під комори, аж в'язи у его і пальці у сторожа залуцали і — не пройшло хвилини, як насів він сторожа, як яструб голуба. Собаки з усіх боків рвуть, кричать, виють. Не слуха Чіпка, не чує, одно мене під собою сторожа, той аж стогне... Оце тобі ей! оце тобі каравул! оце тобі злодій! приказує раз по раз, садючи кулаки то в спину, то в боки.

Сторож уже не тільки не заикнеться, а ледве дишить. Кинув его Чіпка як вітер, помчався двором... Собаки за ним. Крик, гвалт, далеко-далеко розносився по сонному селу.

Чіпка прибіг прямо до дому і ліг на полу, як огонь палкий, як змії лютий... «Нема правди на світі!.. шепче зо зла, — немає нігде! Товариші!.. Які вони товариші? Пити, гуляти, то й товариші, а як прийшлося до діла, то й хвости попідвертали, як хорти! Собаки! Стійте ж! знатимете ви мене! дамся я вам у знаки! Пам'ятатимите сю ніч!»

Та аж зубами скригоче.

Товариші ждали, ждали, не вертає Чіпка, забрали здобич на плечі і потягли до жида. Жид за мед та за зерно аж два карбованці дав, а сало назад вернув.

До самого світу качався сторож коло комори, — не встати, не крикнути, голосу не одтягне. Світом уже узяли його у хату, — ледве дух переводе, слова не вимовить.

Рецензія Іванова на I редакцію.

Всякое общественное явленіе, а въ томъ числѣ и разбойничество, имѣеть двѣ стороны: внутреннюю — процессъ нравственнаго паденія чело­вѣка — и наружную — общественную.

Такъ, по моему, эти двѣ стороны и слѣдуетъ развивать.

Рисую какую-либо типическую личность, слѣдуетъ ее отгѣнять дру­гими лицами — съ начала до конца, отгѣнять не только в тѣсномъ кругѣ дѣятельности извѣстнаго типа, но вообще въ томъ мирскомъ просторѣ, кото­рый мы называемъ общественною жизнью. Вещи познаются по сравненію. Типы — тоже. Между тѣмъ съ Чіпкой авторъ справился и отгѣняетъ его только какъ розбишаку, упустивши чело­вѣка. Такъ ты вывелъ компанію разбойниковъ, его товарищей, которые, при сравненіи съ Чіпкой, и даютъ ему тотъ героически-зверскій образъ, который ты имѣлъ ввиду. Но всѣ они разбойники. А мнѣ, напр., интересно бы знать Чіпку-чело­вѣка. Жизнь его в семьѣ ты вывелъ, (хотя и неразвиль), дѣятельность его тоже; но отноше­ній къ другимъ людямъ, кромѣ разбоя, я не вижу. Мало того: я не вижу, какъ люди относились къ разбойнику, — кого ты выставилъ въ мирной жизни, какъ прототипъ труженика, хотя и ограничен­наго гражданина? — Ты, вѣроятно, задавался мыслью: что создало в Чіпке идею — жить на чужой счетъ? Ты ее по мѣрѣ силъ разъяснялъ. — Сначала бѣдность, какъ основа зависти и недоброжелательства къ людямъ, по­томъ несправедливость сильныхъ (паны — исторія съ дідомъ); далѣе — иму­щественное горе (утрата земли, и особенно Галі); отъ несправедливости властей повело въ шинюкъ, а отъ шинка въ комору ради дружбы, еще далѣе — несправедливость власти и пановъ (крестьянскій бунтъ) — за что невиннаго Чіпку (въ этомъ, конечно, отношеніи), выпороли (личная мечь). На себѣ кара и кривда чувствительнѣе, чѣмъ на дідові. Отсюда идея о лжи передъ силою (властью и обществомъ) и идея о мести людямъ за ихъ не­правду — и мести преимущественно богатымъ.

Сначала мечь по отношенію къ имуществу — кража, грабежъ безъ убійства, а потомъ и убійство... Это внутренній процессъ, такъ сказать, пси­хическая дѣятельность умнаго, нервнаго бѣдняка — Чіпки. Но неужели

же такая психическая дѣятельность — участь всѣхъ бѣдняковъ? Неужели всѣ они становятся Чіпками. Нѣтъ, этого ты не можешь сказать; но объ этомъ ты умалчиваешь. А между тѣмъ, выведенные тобою люди, эти болячки общественныя, сидятъ же на организмѣ, который, хотя и боленъ, но все же существуетъ не средствами Чіпки. Эта то заурядная полоса жизни, это примиреніе съ нею во имя чего-бы то ни было (вѣры, нравственности, страха, наконецъ тупости головы) наконецъ, идеаль жизни людей той полосы, — все это пропущено тобою. А между тѣмъ, если ты не съ разбойничьей точки, а съ общественной, посмотришь на Чіпку и его подвиги (с вѣстной, о которой я сказала выше), то у тебя горизонтъ расширится. И жизнь цѣльпѣ выйдетъ и типы жизненнѣе, ибо они не будутъ изолированы от общества в узкую сферу своей (на этотъ разъ разбойничьей) дѣятельности. Прочти еще разъ Чіпку (странное заглавіе, перемѣни его в сколько нибудь опредѣленное, напр., Легкій хлѣб (Розбишака, что-ли, не то самъ придумай), и ты увидишь, что жизнь, выведенная в повести, ужасна. Мужики — пьяницы, дураки (бунтуютъ, не понимая за что), хотя это и дѣятельная черта ихъ, и и протестанты — разбойники. Одни бабы похожи на людей, да развѣ еще отживающій человѣкъ — дід. Но неужели теперешняя жизнь не представляетъ ничего, кромѣ пьянства, глупости, зависти, разбоя, убійства? Нѣтъ, къ жизни извѣстнаго народа можно всегда приложить древнее библейское правило, прилагавшееся прежде къ городу: если бы въ городѣ не было хоть одного святого, городъ бы исчезъ съ лица земли!

Жизнь в одно и то же время, представляетъ и темныя, и свѣтлыя стороны, и если есть грабители, то есть и живущіе трудовою жизнью, если есть грѣшники, то для познанія ихъ необходимо знать и святыхъ (я говорю, конечно, не о церковныхъ). Даже вотъ что я тебѣ скажу: не могло бы существовать общество, оно бы немедленно превратилось въ дикихъ звѣрей, если бы держалось одними грѣшниками, а напротивъ оно держится святыми, оно держится человѣческою стороною человѣка, а не звѣрскою. Звѣрская сторона — злочинства — только есть протестъ противъ сквернаго устройства человѣческой стороны. Хіба рика онагра серед паші? Хіба ревуть воли, як ясла повні? Отсюда у меня выводъ: тебѣ необходимо расширить горизонтъ и посмотрѣть на жизнь, какъ она есть, а не въ изолированномъ фокусѣ — разбойничествѣ. Авторъ долженъ не съ разбойничьего притона смотрѣть на міръ, а напрот. с міровой точки на разбойничьій притон. Ты, къ моему тоже удивленію, при мягкости характера, смотришь разбойникомъ Чіпкой. У тебя онъ даровитая натура, не выносящая гнета условій, въ которыхъ поставила его вѣками сложившаяся жизнь. Ну, ему протестъ и подобаеть! Но нужно же знать, что при тѣхъ же самыхъ

условіяхъ, подъ вліяніемъ другого міровоззрѣнія, живутъ люди и дають другимъ жить. Ты этого знать не хочешь. Сначала я думалъ, что ты это подъ конецъ оставляешь — какъ радужный свѣтъ жизни въ лужахъ крови; но конецъ ничего подобнаго не представляетъ. Какъ же помочь горю? спросишь ты. Художникъ (ты отнынѣ — онъ) — лучший судья. Наше дѣло, критика, указывать чего не достааетъ, а совѣтывать фабулу для того — дѣло трудное. Мнѣ кажется, что ты могъ бы это сдѣлать, не отправляя Грицька (підпасача и друга Чіпки) на Дін. И в самомъ дѣлѣ. Ты вывелъ Грицька очевидно не за чѣмъ другимъ, какъ только за тѣмъ, чтобы отгнѣнить глубину міровоззрѣнія и крѣпость права — мальчика — Чіпки, — вывелъ довольно веселаго шалуна, поверхностнаго мальчика, который то касается на баранѣ (мелкіе пакости его удовлетворяють), то дереть и бьетъ горобенятъ. — Но онъ, правду сказать, является у тебя темная фигурка — и ты ее скоро совершенно сводишь со сцены. Между тѣмъ какъ ты бы могъ имъ воспользоваться для показанія середины общественнаго типа, который живетъ честно, трудится упорно, но ограниченъ, поверхностенъ. Не отсылая на Дін, или отославши, возвративши, ты могъ бы сдѣлать его зауряднымъ хозяиномъ, который не попалъ въ компанію кутиль, розбишакъ, а женился на бѣдной дівчині, наплодилъ дѣтей. Забота о завтрешнемъ днѣ, о дѣтяхъ, забота посредствомъ мозольнаго труда, его смягчила, хотя и пригнітила, а не подняла въ умственномъ отношеніи. Но все-таки онъ честный, полезный труженникъ. Можно бы и на концѣ вывести его. Когда Чіпку в каторгу ведутъ — Грицько подѣзжаетъ съ возами и видитъ товарища дѣтства в кандалахъ... Такъ, мнѣ кажется, художникъ нѣсколькими штрихами долженъ отгнѣнить широкую область двухъ идей: идеи богатства на чужой счетъ и идеи труда съ мозольными руками. Чіпку повели, а люди, возвращаясь съ мѣста казни, останавливались возлѣ Грицька и, радуясь, что избавились отъ ужаснаго разбойника, заговорили объ обычныхъ хозяйственныхъ занятіяхъ, о хлѣбѣ, объ умолотѣ...

Къ Грицьку потомъ могла бы и Мотря перейти, дітей глядіти й віку доживати та оплакувати лиху долю сина.

Въ повѣсти твоей, вообще говоря, много наблюдательности и таланта, но умѣнья мало. Впрочемъ ты самъ говоришь, это только черновая тетрадь. Кромѣ чисто внѣшней отдѣлки, по моему, не лишнее бы, если признаешь нужнымъ, измѣнить нѣсколько порядковъ фабулы рассказа. Такъ сначала я бы вывелъ сцену, положимъ, съ Незнайкою, а вслѣдъ за тѣмъ другіе. Этимъ хоть съ виду и нарушенъ былъ бы естественный порядокъ событій, но за то выигрышь былъ бы въ самомъ интересѣ при чтеніи. Я впрочемъ выдаю это мнѣніе за свой личный вкусъ, споръ о кото-

ромъ долженъ быть прекращенъ. Въ подтвержденіе же — почему мнѣ кажется подобная фабула интереснѣе, — я могу представить вотъ что. Обыкновенно рассказывая чью либо жизнь, люди не говорятъ о ней — за здорово живешь, что вотъ, молъ, былъ такой то отецъ, у него такой то сынъ, — такъ то etc. А всегда вспоминаютъ жизнь чью либо и приводятъ ее в примѣръ — по поводу какихъ либо воспоминаній. Такъ и тутъ. Впрочемъ, ты самъ — тутъ лучшій судья. (Весь цей уступ було перекреслено кѣлька разів олівцем і зроблено з боку примітку: это написал, но и зачеркиваю, какъ могущее повредить цѣльности разсказа).

При описаніи крестьянскаго бунта слѣдуетъ вывести, что онъ явился какъ результатъ причины важной, притѣсненій, несправедливостей, но причина эта не была никѣмъ изъ бунтовщиковъ осознана, а люди поднялись отъ слуховъ, что тамъ то сдѣлали одни, тамъ то другіе.

Да едвали ли бы и явился бунтъ, если бы не были подогрѣты водкой. Обычная забитость крестьянъ уступила подъ вліяніемъ спирта и свободы рѣчи (водка языки развязываетъ) естественному чувству — самозащиты. При отношеніи крестьянъ нашихъ къ панамъ перешла в своеволие, в непризнаніе законовъ, отъ невѣжества, отъ грубости нравовъ. Чувство законное и благородное въ невѣжественномъ народѣ облачается в дивія формы — въ видѣ пражжа денегъ, подъ пьяную руку передъ панскимъ дворомъ, криковъ, ругани и т. д.

Изображеніе нашего сельскаго выборнаго начальства у тебя вышло тусловато. Это — такія же пъявки людські, какъ и чиновники, но еще хуже ихъ, ибо мелочнѣе, грубѣе и алчнѣе. Исторія съ землею, что отобрали у Чіпки, недостаточно выяснена: нужно бы, если не намекнуть, то дать почувствовать читателю, что племянникъ Луценкѣвъ, возвратившійся изъ Дону за худобою, былъ вовсе не племянникъ, а неизвѣстное бѣглое лицо, такой же блудяга, какъ и батько Чіпчин; но гораздо практичнѣе. Онъ, давши волостнымъ взятку, взялъ Чіпчину землю и немедленно же спустилъ ее въ третьи руки, а самъ — снова на Дін. Чіпчин батько человекъ домовитый, онъ безъ семьи жить не могъ, — человекъ труженникъ, тѣмъ только и преступный, что бродяга да двоеженецъ; а этотъ бродяга практическій, знающій, какъ можно жить на свѣтѣ.

Отношенія Чіпки къ Галѣ — нѣжность, любовь. Когда она уговариваетъ его бросить разбойничество — Чіпка уничтоженъ. Онъ чувствуетъ — на сколько она выше, неизмѣримо выше его. Отсюда нѣкоторое рабское послушаніе Галѣ, а если не послушаніе, то боязнь. Чіпка скрываетъ отъ Галѣ свои походы. Вообще боится омрачить ее свѣтлую душу своими темными дѣлами.

Словомъ, хищный волкъ Чіпкѣ передъ кроткою, но нервно энергичною Галею превращается в ягненка. Хоч в ухо бгай—вотъ его отношеніе къ Галѣ, созданное его любовью къ ней и ее честнымъ поведеніемъ.

Характеристика Чіпки.

Хотѣлъ бы я еще сказать о Чіпкѣ послѣ его женитьбы; но боюсь явиться профаномъ в художественномъ дѣлѣ. Но такъ и быть скажу, — не для указанія какъ что передѣлать, а въ видѣ мнѣнія. У тебя довольно хорошо анализирована психическая дѣятельность, доведшая Чіпку до разбойничества. Міровоззрѣніе его съ дѣтства: люди злы, люди богатые несправедливы, власть — одна неправда. Въ парубовствѣ онъ испыталъ уже это разъ — діда отняли. Жажда мести, но самой мести еще нѣтъ и быть не должно; но укрѣпляется идея, что богатые (паны) имѣютъ богатство, не благодаря собственному труду, а благодаря чужимъ рукамъ — діду и проч. Отсюда недалеко отъ заключенія: чужими руками заработанное принадлежит не тѣмъ, кто имъ владѣетъ. Разсказъ діда о Чіпчинімъ батьку создалъ идею силы, примѣняемую къ людямъ несправедливо: личная обида Чіпкѣ. Смерть бабы создаетъ идею о Божьей несправедливости. Словомъ насиліе, несправедливость, месть — вотъ тѣ грозные образы, которыми питается съ измальства Чіпка. Улыбнувшаяся надежда при встрѣчѣ съ Галею — исчезла. Выростаетъ образъ богатства, безъ котораго плохо на свѣтѣ. Доказательство несправедливости — землю отобрали. Что дѣлать Чіпкѣ? Надежда на личное счастье лопнула — лопнула вмѣстѣ съ богатствомъ (землею), которое у другихъ чужими руками надбане — чѣмъ помочь горю? — Нашъ мужикъ рѣдко ему помогаетъ, онъ не возвышается до идеи: богатство можно заработать. Онъ робить, бо не робити неможна — во 1-хъ потому, что Богъ велѣлъ робити, а во 2-хъ потому, что иначе їсти нічого. Хотя идеаль у него — честный заработокъ, но до идеала подымается рѣдко кто. При хорошихъ условіяхъ мужикъ работаетъ и богатіе, а при худыхъ — другого средства нема; онъ идетъ въ шинокъ топить свое горе. И Чіпка пошелъ въ шинокъ и встрѣтилъ компанію дворовыхъ ворышекъ. Пропивши худобу, онъ ради дружбы, подъ пьяную руку, готовъ полѣзть и въ комору до пана. Въ головѣ у него даже оправданіе своего поступка могло бы быть: панъ не самъ заробив, чому у його не взять? Первый шагъ удача. — Въ черній создалась жажда мести властямъ, которые оступаются за пановъ. На волѣ — пьянство, грабежъ изъ мести. За бунтъ, причиною котораго была панская несправедливость, а (не розіб. слово) Чіпкою людей было только поводомъ, Чіпка наказанъ. Местъ личная въ соединеніи съ общественной. Идея грабежа непра-

вильно нажитого добра. Какъ умный человѣкъ, онъ умѣетъ организовать компанію. Грабежъ пановъ и жидовъ сначала, грабежъ безъ убійства. Первый лучъ надежды на личное счастье — встрѣча Москаля въ числѣ своихъ. Тутъ уже Чіпка долженъ былъ служить дѣлу, которое дѣлало его счастливымъ. — Все это естественно. Личная месть, соединенная съ общественною изъ-за личной выгоды — подслужиться Москалю, чтобы выдалъ дочку. Но когда счастье его говорить ему: или ты оставь тѣ средства, которыми меня достичь желаешь, — или я тебя оставлю, — что тогда слѣдовало Чіпкѣ сдѣлать? Естественно, добившись того, за что сдѣлался злымъ, сдѣлаться порядочнымъ человѣкомъ. Такъ и поступилъ Чіпка сначала, женившись на Галѣ. Онъ сдѣлался промышленникомъ, прервалъ всѣ связи съ товарищами, даже тестю не видно, чтобы помогать. Жизнь въ ихъ хатѣ — рай да и только. Такъ продолжается до смерти тестя (у тебя она случайное явленіе, — тогда какъ москаль Сидір мог пойматься на воровствѣ, гдѣ ему спину перебили, такъ что едва вырвался), когда Явдоха перешла къ нимъ жить. Результатъ естественный этого перехода были, конечно, ссоры двухъ матерей, изъ которыхъ одна богачка — всегда правая, другая бѣдная — всегда виноватая. Но у тебя является и второй результатъ ее перехода къ Чіпкѣ, а именно возобновленіе стараго товариства съ Лушнею, Матнею и Пацюкомъ (у тебя это послѣднее лицо мало обрисовано — что оно?), а вмѣстѣ съ товариствомъ и возобновленіе промысловъ, убійства и т. д. По моему, такая метаморфоза съ Чіпкой неестественна. Изъ-за чего жъ онъ теперь могъ заниматься разбоями, когда онъ былъ человѣкъ промышленный (полотенщикъ)? Развѣ вліяніе Явдохи или товарищей могло на него подѣйствовать? Но Чіпка не изъ тѣхъ, чтобы передъ кѣмъ-нибудь пассивно склонять голову; напротивъ, онъ натура крутая, съ сильною волею, натура, подчиняющая себѣ другихъ. Что же, какой психическій мотивъ заставилъ его взяться за ножъ? Развѣ привычка? Развѣ кара — неимѣніе дѣтей? Словомъ, для меня неясно и непонятно: какъ изъ героически-порядочнаго Чіпки, даже при несчастьи, вдругъ сдѣлался ужасный злодей, достигши всего, изъ-за чего грѣшилъ. По моему, гораздо большій трагизмъ былъ бы не въ ужасной сценѣ рѣзни на хуторѣ, а въ томъ, какъ порядочнаго человѣка, раскаявшагося подъ вліяніемъ женитьбы, исторгаютъ изъ его семьи, заковываютъ въ кандалы, засылаютъ въ ваторгу изъ-за того, что 5 лѣтъ назадъ, подъ вліяніемъ несчастья, созданнаго сквернымъ общественнымъ строемъ, былъ преступникомъ? Въ этомъ, топ шер, трагизмъ истинный! Если бы ты на это посмотрѣлъ не съ разбойничьей, а съ общественной точки зрѣнія, тогда тебѣ и не пришлось бы жаловаться, что Чіпка у тебя вышелъ не тотъ, какимъ ты его желалъ изобразить. Ты думалъ его преступность вывести изъ бѣдности и несправедли-

вості, какъ протестъ, а у тебя Чіпка вышель героическій звѣрь, жадный до рѣзни, во имя чего, ты не объяснилъ. Послѣднія двѣ главы у тебя вышли не общественно-гуманными, а разбойничьи. Рѣжетъ, льетъ кровь прежде порядочный человѣкъ — изъ-за наживанія на чужой счетъ, несмотря на то, что самъ возставалъ противъ подобнаго наживанія. По моему ты не справился только подъ конецъ съ Чіпкой. И опять таки потому не справился, что рисовалъ его в узкой сферѣ разбойничьей, а не посмотрѣлъ общественнымъ окомъ. У тебя Чіпка подъ конецъ становится омерзительнень, а не симпатичнымъ, что я думаю ты имѣлъ въ виду. Если ты звѣрскою сценою убійства хотѣлъ показать — что дѣлаетъ съ обществомъ болячка на его организмѣ, до чего доводитъ скверное устройство общества — то этого ты вовсе не доказалъ. У тебя звѣрски корыстная сцена и больше ничего, дѣйствующія въ ней лица — злодѣи. А между тѣмъ нашъ народъ смотритъ на преступниковъ скорѣе, какъ на людей несчастныхъ: онъ имъ во многомъ сочувствуетъ. Что же за причина тому? Причина одна: онъ инстинктивно, бессознательно понимаетъ, что преступники люди протеста противъ извѣстныхъ порядковъ, часто вредныхъ и для мирныхъ громадянъ, и гуманизмъ народа часто снисходительно относится къ преступности. Онъ караетъ преступниковъ, какъ и законъ, но онъ гораздо шире закона понимаетъ тѣ причины, которыя создаютъ преступника. В этомъ и вопросъ преступности: что одному можно, то другому — зась. Такъ пану награть чужими руками можно; водостнымъ (начальству) обирать народъ можно, а Чіпкѣ съ товарищами — нельзя. Но что же дѣлать Чіпкѣ при невѣжествѣ его, по геніальности въ затхлои сферѣ?

Какъ же передѣлать? спросишь навѣрно ты, — чтобы изъ Чіпки-звѣря сдѣлать Чіпку-человѣка, достойнаго сожалѣнія, — чтобы кара его преступности наводила на мысль о причинахъ ее — о скверномъ общественномъ устройствѣ, а не вызывала бы какъ теперь фразу: «такъ ему и нужно»!. Устранить подобный безотрадный приговоръ можно только тѣмъ, что подъ конецъ вывести ¹⁾ женившася Чіпку порядочнымъ человѣкомъ, сторонящимся своихъ товарищей, которыхъ (вотъ тутъ соль) крѣпостничество и солдатчина сдѣлали для жизни в обществѣ неспособными. Тутъ умѣстна будетъ и биографія Лушні, котораго еще мать учила врать.

¹⁾ Еще лучше вывести, что Чіпкѣ, при его геніальности, при его умѣ дѣлать было нечего общественно, а личное счастье не было полно — дѣтей не было. Да едвали бы онъ удовлетворился однимъ личнымъ счастьемъ. Это удѣлъ Грицька и т. п.

Тутъ в примѣтці е ще така добавка Івана: Чувствую, что если ты такъ передѣлаешь, то много соли пропадетъ (далі не можна розібрати), наше село для геніальныхъ личностей не представляетъ другого дѣла общественнаго, кромѣ преступности.

Можно вывести, что окончательно съ товарищами Чіпка отношеній прервать не могъ — они заходили къ нему и требовали водки и попрекали его за то, что онъ отсталъ отъ ихъ дѣла (тутъ и разсказъ ихъ о походахъ). Когда они удалялися, Мотря напускалась на сына: зачѣмъ онъ водится съ такими, а Явдоха, наприм., упрекала его въ бездѣльничествѣ и напускалась на Мотрю. Сцены двухъ матерей у тебя хорошо выведены. Чіпка между двухъ огней: съ одной стороны мать и Галя, съ другой — Явдоха и товарищи. Смерть Явдохи немного развязала руки Чіпкѣ. Онъ могъ при упорствѣ порвать съ товарищами всякія связи. Разъ товарищи ночью ворвались къ Чіпкѣ съ посторонними москалями и приглашали ѣхать на ловлю. Чіпка отказывался. Москаль загрызся съ Чіпкой, Чіпка в шею вытолкалъ. Преступность возбу* доражилась: всѣ товарищи поссорились съ Чіпкой, упрекали его за прошлое, — тепер, як став богатырь, так ми й сякі, й такі, поклялись отомстить. Выѣхали отъ Чіпки. Куда идти? Поѣхали на хуторъ. А Чіпка — дома, не спить. Борьба начал: чувства нравственности и порядочности съ чувствомъ преступной дружбы, которую тепер прервалъ. Горечь отъ упрековъ матери и жены, которыя совѣтывали и уговаривали давно порвать эту дружбу. (Насмѣшки товарищей надъ матерью усиливали горечь Мотри, которая то и дѣло выбивала сыну очі этою дружбою). Чіпка истомился, заснулъ, одна Мотря не спала. Загуркотило під вікном — дѣвочка. — Чего? — Всѣхъ перерѣзали. Хто? — Люде. Злоба Мотри не выдержала, — она отправилась вмѣстѣ съ дѣвочкой у волость. Волосні бросились къ Гершку, гдѣ, по слухамъ, былъ главный притонъ всего — и застали всѣхъ разбойниковъ, въ крови, умывались, палили одежду, даже пили за здоровье Гершка. Забрали всѣхъ и Гершка. Привезли. Всѣ признались и москаль указалъ на Чіпку, что онъ убилъ три года назадъ кацапа вмѣстѣ съ ними, у него и гаманъ отъ грошей. Пацюкъ подтвердилъ. — Чіпка тільки що вийшов з хати, а за ним волосні. Арестовали і Чіпку, отыскали гаманъ. Галя съ ума сошла и повѣсилась. Мать плакала, посивѣла, зісохла. Молилась Богу, щоб її Бог простив, що вона донесла на свого сина. Через півроку всіх на каторгу, одного Гершка випустили. Всі прощались, плакали, — один Чіпка хмурий був і хвалявся, что такъ какъ ему на землѣ нѣтъ больше дѣла, то онъ скоро порѣшить съ собою.

Когда вели Чіпку на каторгу, люди выбѣгли и жаль имъ было и страшно. А Грицько въ то время привезъ ко двору возъ жита съ поля. Покивалъ головою. Люди остановились и пошли обычные разговоры о трудѣ, объ урожаѣ и т. д. (представители труда). Мотря покинула будинокъ и переехала до Грицька віку доживати. Отаке то скоїлось у Пісках etc.

Но весьма можетъ быть, что я несправедливъ къ твоему концу. Изъ твоего конца вовсе не видно, чтобы Чіпка наполнилъ свою жизнь счастьемъ. Галя личность оказалась не сильная, — она на него не имѣла вліянія, дѣтей у нихъ не было. Значитъ, личное счастье удовлетворено не было. Да едва ли такая натура, какъ Чіпка, и могъ удовлетвориться однимъ личнымъ счастьемъ. Но гдѣ онъ и какую дѣятельность могъ найти общественную? (Впрочемъ, у тебя Чіпка при счастьи всетаки страшнымъ эгоистомъ является: ты даже нигдѣ не обмолвился словомъ, чтобы Чіпка кому-нибудь изъ бѣдняковъ помогъ хоть чѣмъ-нибудь). Такой дѣятельности мирной не было. Чіпка, очевидно, могъ костенѣть в своемъ звѣрствѣ, но у тебя то именно и не выведено — какія причины этого костенѣнія. Я понимаю, что для такихъ натуръ нѣтъ еще дѣятельности у насъ въ селѣ, но нужно это и вывести. А то они явятся, подобно Чіпкѣ, закоренѣлыми злодѣями, не понимающими, за что они льютъ кровь. Положимъ, сами они, по невѣжеству, могли бы и не сознавать, но дѣло художника освѣтить, раскрыть эту причину. Вѣдь у Чіпки два главныхъ момента в жизни. Первый, когда онъ первый разъ полѣзъ въ комору, а второй, когда онъ не удовлетворился личнымъ счастьемъ (не розібр.) Первый у тебя вышелъ порядочно, второй, по моему, вовсе не выясненъ. Сего для я и обращаю преимущественно твое художественное вниманіе на это объясненіе. (У тебя совершенно не видно, какія отношенія Чіпки къ Галѣ-женѣ, и напротивъ, удачно, по моему, отношеніе къ Галѣ-дѣвчинѣ). Вообще конецъ дѣло вѣнчается, а у тебя конецъ, очевидно, писался на скорую руку.

Вообще говоря, повѣсть твоя въ малор. литературѣ явленіе необыкновенное. Ты, довготелеса гитаро, серьезно талаптливо бречашь, и мотивы, самые существенные, схватываешь вѣрно, хотя у тебя не выработаны: 1) группировка, а 2) и преимущественно техника. Впрочемъ, это вѣдь черновая, да еще такая, за которую я тебя не разъ, читая и неразбирая, предавалъ проклятіямъ. Отсюда слѣдуетъ: 1) группировку фактовъ (вродѣ, напр., бунта и т. п.) обдумать хорошенько и размѣстить в соответствующихъ мѣстахъ, такъ чтобы фактъ каждый не торчалъ самъ по себѣ, а служилъ бы необходимою связью событій; 2) избѣгать повтореній однихъ и тѣхъ же фактовъ, сопровождаемыхъ одними и тѣми же обстоятельствами, а если ихъ избѣгнуть нельзя, то разнообразить (вродѣ вторичнаго изгнанія матери изъ дому). 3) Событія рисовать такимъ образомъ, чтобы они являлись достаточно ясными, со всѣми мотивами, ихъ произведшими. Но ненужно и передавать кути меду, т. е. не нужно размазывать и безъ того ясныхъ фактовъ, а

напротивъ изображать ихъ живо, рельефно, но безъ утрировки, какъ, напр., у тебя ужасная сцена рѣзни. Помни, таинственность привлекаетъ вниманіе, а вниманіе читателя — это твоя награда. 4) У тебя часто образы общіе — небо ясне, голубе, зорі блискучі и т. п. Картины слѣдуетъ, по моему, рисовать широкою кистью (тоже безъ утрировки и растянутости, свойственной даже Тургеневу), но такъ, чтобы и картина имѣла значеніе и отношеніе къ событію. (Связь природы внѣшней и вліяніе ея на внутреннее состояніе человѣка). 5) Вообще говоря, у тебя плавность разсказа не обдѣлана; онъ у тебя помимо иногда неправильной группировки, весь чего-то коштрубатьи. Я говорю о языкѣ. Языкъ у художника непременно долженъ быть образный, и образы должно употреблять не въ одномъ только родѣ — сравненіи, какъ почти вездѣ у тебя, а во всѣхъ формахъ и проч. (Если ты читалъ «Вешнія воды» Тургенева, то ты вѣроятно помнишь, какъ онъ рисуетъ сцену страсти героини и Санина. Они ѣхали верхомъ, у нея кобыла, у него жеребець; жеребець бѣсился, ярился, а ѣздоки не замѣчали этого, хотя авторъ даетъ почувствовать — и сами ярились, ибо раскраснѣлись... Тонко и политично!).

Кромѣ этихъ трехъ листовъ, набросанныхъ мною, какъ видишь, въ ужасномъ безпорядкѣ, за одинъ присестъ, — ты найдешь много замѣчаній и в серединѣ повѣсти. Тѣ я дѣлалъ по мѣрѣ чтенія, а потому не удивляйся — если гдѣ встрѣтишь и противорѣчія: чоловік не дослухався кінця, а давай дѣлать замѣчанія. Но много и изъ тѣхъ замѣчаній прими къ свѣдѣнію. А когда это писаніе разберешь, свяжи воедино замѣчаніе и приложи ихъ къ передѣлкѣ Чіпки. Но заглинаю — не будь Плюшкинымъ — и пиши на бѣлой бумагѣ. А когда перепишишь снова (ты только не вздумай сызнова все передѣлывать — убьешь все дѣло), пришли. А тѣмъ временемъ вступи въ объясненія и переписку со мной по поводу моихъ замѣчаній. Что-нибудь да выяснится же при этомъ, если не для тебя, какъ художника, то для меня, какъ для критика, а можетъ и наоборотъ.

Ты часто путаешь имена дѣйствующихъ лицъ. Такъ у тебя Пацюкъ и Петро, и Грицько, а на концѣ уже Притика.

Москаль Махмед — Сидір и Сидір и Максим. Это недосмотры важные. Вотъ списокъ дѣйствующихъ лицъ по мѣрѣ появленія ихъ на сценѣ. Остапъ Хрущъ — онъ же Иванъ Вареникъ — отецъ Чіпки. Бѣглый на Донъ крестьянинъ, впоследствии москаль Притика.

Мотря — мати Чіпчина — замужня вдова. Оришка — баба Чіпчина. Чіпка — москальчук-розбишака. Дід Улас — чабан. Грицько — підпасич, товарищ Чіпчин. Галя — дочь москалева, Гудзя. Сидір Гудзь — москаль (Махмед

Сидір в юности). Явдоха — жінка его, московка, не наша. Лушня (байстриюк панський). Матня — Яким и Пацюк Петро — товариші — крѣпостные. Москаль Максим, что Галя была засватана. Оріся Кнурівна — дівчина. Баба повітуха — въ которой жила Мотря.

Перебери не только поступки — слова каждого дѣйствующаго лица — тогда можетъ быть ты увидишь, гдѣ что слѣдуетъ подправить. Каждое лицо, помни, живеть собственною жизнью и жизнью обстоятельствъ. Слѣдуетъ, чтобы каждое было и себѣ вѣрно и гармонировало со всѣмъ строемъ повѣсти.

А когда мы твоего Чіпку такимъ образомъ проштудирuemъ вдвоемъ, да пошлемъ еще в Италію для той же цѣли, тогда можно будетъ, поблагословивши, пустить его и в люди. Раз — та горазд! Ты, повторяю, в малорусской литературѣ явленіе новое не по приемамъ, а по мотивамъ. У тебя соціальныя мотивы, которыхъ дондеже мы не хотѣли и не умѣли изображать. Пильчиковъ не ошибается — У тебя вкусъ французскій. Тѣ тоже любятъ криминальные сюжеты облекать в романы. У насъ тоже есть такой романистъ — Достоевскій.

N. S. Я хотѣлъ провѣрити хронологію событій и сдѣлалъ это тутъ же. Може сдасця:

Розбишака. I) Замужня вдова. Літ за 20 до крѣпацької волі — 1840 г. весною появленіе въ Пісках Остапа Хруща. 1841. годъ — женился на Мотрѣ. Жилъ 2 года (1841-1842), а потомъ ушелъ. Въ 1843 г. открылась история о его происхожденіи. Огдача в солдаты. Въ 1844 г. на масляной (февраль, мартъ) родился Чіпка.

II. Дитячі годи (1844-1856).

III. Підпасач въ 1856 году (12 лѣтъ).

IV. Свій хлѣб — 15 лѣтъ. Въ 1859 году баба умерла.

Волю объявили в 1861 году — 17 лѣтъ Чіпкѣ. Чіпка предлагаетъ услуги в 1862 г. (18 лѣтъ) пасти овцы. Хозийнує съ 1862 года (весны).

V. Незнайка. Встрѣча лѣтомъ 1863 года — 19 лѣтъ.

VI. Нема землі — осенью 1863 г. — почти 20 лѣтъ, поздняя осень 1863 г. — изгнаніе матери изъ дому.

VII. З шинку до комори. Первое нравственное паденіе осенью 1863 г. (20 лѣтъ).

VIII. У чорній — осень 1863.

IX. На волі — осень 1863 г. Різдво перед 1864 годомъ. Пьянство. Бунтъ. Высѣкли въ 1864 г. въ январѣ.

X. Нишком та тишком 1864 г. (20 лѣтъ Чіпкѣ) съ весны до осени.

XI. Невзначай свої — осенью 1864 г.

XII. Спізнались — осень 1864 г., 20 л. Чіпкѣ.

XIII. Умова — осень 1864 г.

XIV. На своїм добрі — осінь 1864 г. Женился 1865 — построил буди-
нов, 1866 — снова товарищи.

XV. Душі залізли — 1864 зима.

Да не молодымъ ли ты очень изображаешь Чіпкѣ розбишаку? Всего
вѣдь 23 - 24 года!

Замітки Іванові на 1 р. на її полях.

1. Стор. 1, розд. I. Панас каже, що старий Окунь виряжав свого 12-літнього небожа на Дін — Іван запитує — Для чого такого малого? — виправку зроблено тільки в IV р., де не сказано, якого віку небіж Окунів, як і в друкованому.

2. Стор. 3, розд. 1 — у Панаса — взяв у його паспорт — Іван пише: не лучше ли — взялъ по тихоньку, какъ вещь всѣми забытую. Панас в II р. оповідає про те, як Вареник служив у того вупця, у якого служив і Хрущ, подобався купцеві, розказав йому свою пригоду, а той і віддав йому паспорт Хруща, який у нього завалвся. В р. 75 р. і друков. про історію паспорта нічого нема (дід просто каже, що батько Чіпки роздобув десь паспорт — 47 друк.).

3. Стор. 3, розд. I. У Панаса було — І родився не так, як другі діти родяться — униз головою, а в гору ногами. Іван пише: — Лучше по моему глухо сказать, что родила его 2 - 3 дня, что насилу дитина на світ родилася, что болѣла. Все это могло породить и, конечно, породило безконечные толки. Панас під впливом цієї замітки змінив це місце мало не так, як воно стоїть у друкованому.

4. Стор. 4, розд. II. У Панаса було: — Зараз почнуть (діти) глузувати, иноді й поб'ють і проженуть (Чіпку). Іван радить — не худо бы коротенькій разговоръ дѣтей — ихъ насмѣшки и попреки надъ Чіпкою. Панас послухався паради і уже в I р. на полях написав сцену, як діти глузували з Чіпки з приводу його батька і розмову Чіпчину з бабою про батька, як в друкованому (кінець 22 - 23, кінець 25 і початок 26).

5. Стор. 4, розд. II. Найбільше дивувало його небо з ясним сонцем, блідим місяцем і блискучими зорями. Іван пише: Переходъ рѣзкій. Прежде слѣдовало бы сказать что-либо о томъ, что Чіпкѣ баба повѣдывала изъ природы. Панас на полях I р. написав про те, як баба розказувала Чіпці казки, про рослини, звірів, що увійшло і в II р., а потім в переробленому Іваном виді в II р. і в рук. 75 р. і в друк. видання.

6. Стор. 5 об., розд. II. У Панаса було: Пішли у волость (Мотря і Оришка з приводу пропажі Чіпки). З волості порозсилали у різні сторони відшукувати. Бігали ті, шукали, питали, розпитували — нема, як у воду впав. Іван пише: Чи шукали лиш волосні? Аджеж всі цурались Мотрі — то й прогнали, певне її. Але разом з своєю поміткою Іван написав тут в I р. і свій варіант: Пійшли у волость. Так волость на замок замкнута: ні голови, ні писаря, ні десятника. Літом сам Бог селом править, а начальство спочиває. В II р. Панас подав тут свій варіант: «Пійшли у волость. Волость заперта. Поцідували в замок та й назад вернулись». Іван погодився з цим варіантом — тільки вставив — (та) с тим и (назад вернулись). В рук. 75 р. і друк. вид. цього нема, бо всього епізода потім за порадою Івановою було викинуто.

7. Стор. 6, розд. II. Щасливо, — віта (прощаючись). Іван пише — вітати — привітствовать можно только зустрічаючись, а не прощаючись — виправу було прийнято.

8. Стор. 6 об., розд. II. І взявши подушку послала Чіпці. Іван запитує — А не раднину прокинула? — виправу було прийнято.

9. Стор. 13, розд. IV. Проти місця, де описується, який був сумний Чіпка, Іван запитує: — А мати не питала чого? Він не признавався? і потім проти слів — Чіпка мовчав, Мотря християчись плакала. — Іван пише: хорошо бы вывести борьбу Чіпки о необходимости мести, вывести понятие о карающемъ зло Богѣ: бог наказує злих і люди повинні злих карати. Панас з приводу цих поміток Іванових написав на полях I р. сцену про думки Чіпчині за свого батька і про бога, який не карає злих, а покарає їх рука сина безталанного батька. Цей епізод увійшов і в II р., і в рук. 75 р., і друк. видання, тільки в р. 75 і друк. виданні нема кінця думок Чіпчиних, де говориться, що кара злим буде від рук Чіпки.

10. Стор. 13, розд. IV — проти місця, де описується бунт селян, Іван робить помітку: перенести, по-моему, на обор. стор. 35 (до розд. IX — див. нижче).

11. Стор. 14, розд. IV — Після того, як Чіпку вибили — Устав і тільки страшно очима цовів на станового та й побіг — Іван пише: Вот тут Чіпка скрылся на гору. Молитва, раскаяніе, а вмѣстѣ и злость — жажда мести. Лушняя подливаєт масла в огонь. Идея о грабежѣ (см. 35 стр. об.) — див. нижче розд. IX. З приводу обох цих заміток Панас весь епізод про бунт селян і про настрої Чіпчин переніс в II р. до другого розділу — VI-III ч., детальніше обмалювавши настрої Чіпчин після того, як його вибито.

12. 14 стор. об., розд. IV. Проти слів — слушає це все Чіпка, щось про себе думаючи, і у ночі сонний і почне викрикувати. — Іван пише: Снова доказательство нервности. А первые люди обыкновенно живые, порывистые, а

не нешвидкі, неповоротні (стор. 7). По моему, Чіпка слѣдувало бы съ самага дѣтства, съ рожденія нервнымъ выдати: въ то время, когда мать вынашивала его въ себѣ, она испытывала горе, муку, узнавши о двоєженствѣ мужа. Это всегда предрасполагаєть дѣтей къ нервности. Да Чіпка и въ самому дѣлѣ нервень, епизодъ съ екскурсією за солнцемъ, епизодъ съ бабою умершею и т. д. — всѣ доказательства нервного темперамента. Панас послухався цієї поради і написав спочатку на полях I р., а потім вніс і в II р. той епизод про думки Чіпчині і про його нервовість, про який ми були казали вище — див. замітку 9.

13. Стор. 15. розд. IV. А Грицько потяг на заробітки та й не вернувся більше. Іван пише: нѣтъ, пусть онъ возвратится, женится, наплодитъ кучу дѣтей и станетъ представителемъ честнаго труда, хотя онъ человекъ заурядный. Панас послухався цієї поради і утворив образ Грицька за дозрілих літ — хазаїна в II р.

14. Стор. 15, розд. V (початок). Іван пише, що «сравненія во многихъ мѣстахъ однообразны». Тут підкреслено ним — зеленіє, як рута.

15. Стор. 15 обор., розд. V. Цей розділ починавсь у Панаса тим, що Чіпка повеселішав і узивсь за хліборобську працю (це стор. 15). На дальш. стор. обор. 15 цей розд. продовжується оповіданнямъ коротенькимъ про батька Галиного — Тут Іван робить таку помітку: Не правильнѣ ли главу V начинать отсюда (цеб-то з оповідання про батька Галиного, і він тут і поставив число V і заголовок «Незнайка»), отнесся къ IV предыдущее? Разумѣется, начало нужно немножечко переменить — слѣдуетъ, напр., установить время, когда Сидір був Махамедом, когда возвратился съ малою дочкою и когда эта дочка встрѣтилась съ Чіпкою. А то время до того спутано здѣсь, что мала дочка черезъ страницу уже любезничаєть съ Чіпкою. А еще лучше начинать главу V съ 16 стр. (з другої зустрічі Чіпчиної з Галею), а послѣ свиданія объяснить, кто такова Незнайка и кто ее родители, и какъ они жили, — словом, нѣсколько передѣлавши все означенное синимъ карандашомъ. Такъ сохранится художественная цѣльность и колоритъ таинственности удвоить интересъ. Впрочемъ, додає він, ты самъ лучший судья в художественномъ дѣлѣ. Далі, проти того місця, де оповідається, якъ батько Галин жив, крамарував, по ярмаркахъ їздив, — Іван пише: Юшку витерли? Треба хоч словомъ пом'янути про це, а то був лихий — став добрий. З приводу цих замітокъ Панас в II р. написав цілий новий розділ про рід Галин — Москаль Гудзь.

16. Проти виразу (16 об.) — Кіньми обзавівся — Іван пише: А вище трохи по ярмаркахъ їздив? — Чим? Помилку було виправлено.

17. Стор. 17, розд. V. Проти місця: Довго стояв Чіпка, витріщивши баньки у синє небо (після того, як зчезла Галя), Іван пише: Я думаю, онь всматривался в ту сторону, куда исчезла дівчина, а не на небо смотрѣль. Панас виправив тут свою помилку.

18. 18 стор. об., розділ V. Проти місця, де описується, як Чіпка схопив в обійми Галю, Іван пише: Можна бы в разговорахъ остроты прибавить, воскресить умираюцій юморъ народа, але тут ніяких добавок не зроблено.

19. 19 стор., розд. V. У Панаса Галя називає Чіпку дурнем — Іван з приводу цього каже: Не очень ли вульгарные разговоры для перваго знакомства? але тут ніяких виправок не зроблено.

20. 21 об., розд. VI. Проти місця, де Чіпка каже: Свитка, шапка... У-у-у... завив страшно, мотнувши головою і повів по хаті очима, Іван пише: Плаче? По моему, плачъ тутъ явленіе естественное.

21. 22 стор., розд. VI — де говориться про товариство Чіпчине, Іван пише: По моему Лущня долженъ быть отродокъ панскій, — байстрюкъ панскій. Панскій обликъ, панскій темпераментъ и панская испорченность съ развитыми нервами (не розібрано одне слово), паничъ — братъ родной, розгами поренъ. Другой малый могъ бы быть сынъ москаля, бывшій кантонистъ. Характерный типецъ могъ бы выйти — москальчукъ. А третій — взятий во дворъ крестьянскій сынъ, существо мизерное, забитое, туповатое, но жадное, испорченое и крайне грубое. По сердцу не злое и даже чувствительное, пѣсни у насъ (не розібране слово) отъ плебеевъ. Испорченность, какъ послѣдствіе крѣпостничества и невѣжества да нищеты, але дочитавши до кінця роман, Іван побачив, що Панас так і обмалював цих хлопців, тільки Матня і Пацюк обидва були звичайні селянські хлопці — першого було узато до двору од плуга, другого від овець (стор. 182).

22. Розд. IV, 22 стор. об. — вибили Лущню та й настановили кучером. Іван пише: Крещеніе кучером?

23. Розд. IV, стор. 25. Проти місця — І Чіпка ухопився руками в свою нечесану голову, прохватив зубати свої губи, що аж кров виступила. — Іван каже, що «нужно показать, что его пекло біля сердца, як п'яницю на похмілля». Поправку було зроблено.

24. Розд. VIII. Тут від слів. — На другий день голосила чутка по селу, що прошлої ночі якісь виходці з того світу... звязали старшину у його хаті... Іван почав новий розділ IX. Спочатку він дав йому заголовка «На волі», як він назвав попередю IX розділ цієї редакції, а потім закреслив цей заголовок і назвав «Суди та пересуди» — а на полях проти цього місця написав: «Заглавіе могло бы означать двѣ однородныя, хотя и разнообразныя вещи: на волі — Чіпка с товарищами, грабежи, пьянство, на волі — Крепаки, пьянство».

тоже, а подь его вліяніемъ бунтъ и т. д.». Тут-же і друга помітка: «Главу слѣдуетъ начинать съ этого эпизода, а не съ пьянства, послѣдствія грабежа». Тут Иван подає і план розділа IX (назвавши його «На волі»): 1) грабежъ старшини и писаря. 2) Бенкет Чіпка задає на награбленное праздниками — Різдво. Люде напились — вологнеча. 3) Бунтъ крестьянскій (изъ IV главы), подогрѣтый водкою. Усмирѣніе. Въ числѣ высѣченныхъ оказался и Чіпка. Ушелъ къ себѣ, а товарищи разбѣжались. 4) Лежитъ на печи, злость и месть кипить на властей и пановъ, а вмѣстѣ нѣкоторое раскаяніе. Товарищи тоже подлецы, второй разъ оставили его бѣднаго, а сами убѣжали. Нѣтъ правды на свѣтѣ. 5) Стыдъ, что высѣкли его Чіпку. Раскаяніе и месть. Борьба нравственная. Въ это время постучался въ окно Лушня. 6) Жажда отплатить товарищу за измѣну. Чуть не убилъ Лушни. Тотъ Лазаря поетъ, говоритъ, что оставилъ его не потому, что измѣнилъ, а потому, что ихъ въ черной снова держали. 7) Смягченіе Чіпки. Провлятіе богатымъ, панамъ, властямъ. Поддакиваетъ Лушня. Потребность въ дружескомъ изліяніи. 8) Ночлеги у Чіпки. Разговоръ о дівчині. Затронута неизжившая рана Чіпчина. Власть лишила его счастья личного, власть помогаетъ богатымъ, панамъ, власть его сѣбла напрасно (потому, что онъ бунта не производилъ). Жажда мести, подь вліяніемъ воспоминаній и незажившихъ ранъ, проснулася въ Чіпкѣ и воплотилась въ теорію грабежа неправдою нажитого добра. Вотъ тебѣ фабула главы IX. Такъ по моему будетъ естественнѣе переходъ отъ раскаянія къ грабежу. И думаю, попойки его, для отвода глазъ, слѣдовало бы перенести въ другое село — близко лежащее. А не то спустить (?) мѣсяць — и на праздникахъ бенкетъ устроить, а то вѣдь волостные могли же спросить, за что пьютъ?

25. Стор. 33. Отаку то завдав Чіпка на radoщахъ кашу. — Иванъ пише: Та як-би тим пропойствомъ та гуляннямъ кінчилось — сількись. А то піднялось таке, що й світа божого не видно. Сказано горілка до добра не доводить — не доведе вона й Піски до добра. Приходив останній час громоту вводити. Приїхав мировий. Ні? до слухного часу. Ні землі не хочемо, ні платити, ні робити — ми вільні. (Прежде выведи, какъ подь вліяніемъ водки пошли до пана править за два роки гроші — росчот давай!). А тутъ введеніе грамоты подлило въ огонь масла. Усмиреніе. Чіпку випоролі.

26. Стор. 35. Чим їмъ жить? Иван пише: мнѣ кажется, что переходъ отъ полнаго, со слезами раскаянія до идеи грабежа очень быстрый и непонятный. Какая психическая дѣятельность сразу могла оправдать такой скачекъ? Вотъ тутъ бы, по моему, у мѣста было бы крестьянское возстаніе, описываемое выше (стр. 13 - 14). Чіпка мог бы быть обвиненъ за него: он, распившій село, произвелъ нравственную порчу (подь пьяную руку крестьяне

и заартачилися платити подати или отрабатувати пану). Поймали невинного вь этом дѣлѣ Чіпку и давай пороть. Мысль о напрасномъ наказаніи за правое дѣло естественно могла навести Чіпку на мысль: не дають по праву, ласкою — возьмемъ силою. Идея разбойника-грабителя вышла бы справедлива, а безъ этого — она поражаетъ своею внезапностью. Неужели же такую сильную натуру, какъ Чіпка, могъ убѣдить пьяница Лушня? Перенесеніе еще сюда эпизода о возстаніи и несправедливость наказаній за это Чіпкѣ тѣмъ болѣе умѣстно, что тамъ оно приведено не къ стати — какъ второй примѣръ зарождающейся мести, между тѣмъ достаточно и одного — діда взяли у двір (сословная несправедливость), А здѣсь бунтъ крестьянъ (несправедливость власти), Чіпку даромъ висекли, онъ на своей шкурѣ испыталъ неправду. — Панас послухавсь поради, яку висловив Иван в останніх трьох замітках (24 - 26) і епізод про бунт селян переніс до другого розділу, поширивши його такъ, якъ пропонував йому Иван, про що він сам каже в своїх замітках на II р.

27. Стор. 36. Я собі зараз, каже Лушня... (Тут Лушня каже про те, що він собі купить, коли стане на роботу і приймється порядним чоловіком). Иван робить помітку: Дѣтскія желанія, выраженныя дѣтскимъ языкомъ. Лучше сказать в общих фразах. — Панас послухавсь цієї поради (друж. 225).

28. Стор. 37. «Нишком тишком». Иван пише: «организаторская способность Чіпки. Онъ не могъ приступити къ грабежу безъ компаніи», але в романі організаторські здібності Чіпки не виявлено: грабунки провадяться такъ, якось самі собою, хоч Чіпка і називається атаманом.

29. Стор. 37. А Чіпка, як орел, високого росту. — З приводу цього Иван пише: «Помоему, нервной натурѣ Чіпки гораздо больше приличествовало бы быть средняго роста, мов з заліза скованимъ, дужимъ и сильнымъ энергією, экстазомъ, который всегда неразлученъ съ нервностью. Нервность, экстазъ, богатый умъ, упрямство, или лучше, сила воли вѣ незавидной по росту фигурѣ — вотъ вь чемъ сила Чіпки» — в романі остаточно Чіпка обмальований, як красень, широкоплечий, волос, як галка чорний, очі карі, ясні, блискучі (277).

30. Стор. 37. За что не брался Чіпка — дѣло горѣло вь рукахъ. Этому, конечно, способствовала сила воли, подогрѣтая экстазомъ. Умъ при силѣ воли подчиняетъ окружающихъ, умъ подогрѣтый экстазомъ (отъ нервности) былъ стимуломъ самодѣтельности Чіпки. Розумієш? *La nature n'agit jamais par saut* — природа никогда не дѣйствуетъ скачками, все имѣетъ свою причину. Это одинаково приложимо какъ къ виѣшней дѣятельности человека, такъ и къ его внутреннему я.

31. Стор. 39. А тут знову чутва йде... — Мнѣ кажется, пише Іван, что власти, паны и попы найболѣ страдали, а обыкновенные смертные (біднота) при случаѣ. Первые разбойничьи походы, вѣроятно, были нѣсколько мягче: сначала крали, погомъ грабили безъ убійствъ, а уже потомъ — сначала защищались, а далѣе и наладая — рѣзали. Рѣзали, вѣроятно, пьяные.

32. Стор. 40. Уже пятеро овечат... Овечат — Чіпка долженъ любить преимущественно — воспоминаія дѣтства всякому любі.

33. Стор. 42. Він мене поганий цілував (каже Галя батькові, просячи його, щоб він віддав її за Чіпку). Іван пише: Едва ли подобная откровенность мыслима между отцомъ и дочерью. Панас це викинув.

34. Стор. 48. Москаль Сидір zostався у нас. — Та Сидір, пише Іван, се ж батько. (См. Мухамед Сидір стр. 15 - 16).

35. Стор. 50. Як казав Максим москаль. — Да вѣдь онъ при появленіи въ повѣсти былъ Сидір? пише Іван.

36. Стор. 50. З приводу одружіння Чіпки Іван каже: А мати Чіпчина? Ей, я думаю, интересно бы знать мнѣніе и впечатлѣніе о женитьбѣ сына. — З приводу цієї поради Панас утворив цілий розділ в II р. — «Сын і мати». Далі тут же Іван запитує: Весілля развѣ грали у Чіпки? а не въ москаля, тестя, какъ вездѣ у насъ водиться? — З приводу цього Панас написав сцену оглядин і потім підкреслив, що весілля відбулось спочатку у тестя, а потім перекотилось і до Чіпки.

37. Стор. 52. Сварка матерів і її вплив на Чіпку. — З приводу цього Іван запитує: Неужели домашнія ссоры матерей могли довести Чіпку до разбойчества! — Потім сам Іван уже в II р. накреслив ті розділи V і VI, де показав, як громадська неправда знов довела Чіпку до розбишацтва.

38. Стор. 53. Пішли знову другі порядки (після переїзду Явдошиного до Чіпки). — Іван з приводу цього пише: Изъ этой второй части могла бы выйти особая глава XV — «Знов за своє» — что ли. — Панас послухавсь і цієї поради Іванової і в II р. зробив з цього місця новий XIII розділ з заголовком «Знов за своє» (друк. з 359 стор. аж до кінця розділу).

39. Стор. 53. У матері через рік родилась дитина. — Видишь, ты самъ пришелъ къ тому, что я совѣтывалъ, не дочитавши выше. Дѣйствительно, Лушня долженъ быть панскій байстрюкъ. Эго нужно было сказать при первой встрѣчѣ съ нимъ. — Це й було зроблено.

40. Стор. 54, обор. Бесіда товариства. — Іван на полях пише: Знову Чіпка співає про неправду людську, бідує з кріпаками, що вони одурені, гуляє з ними, допомагає грошима і часом кричить, що треба покарати панів. — Сцена оскорбленія (Грицька). Чіпка дарує 100 р. Грицькові — все це увійшло в II р.

41. Стор. 56. Що-до другого вигнання матери Іван запитує: «А Галя, развѣ ничего и не сказала? Вообщє отношеніє єя кѣ мужу не выяснено. При первой встрѣчѣ она оказалась натурою веселою, нервною, живою, а тутъ, какъ вышла замуж, совершенно стушевалась. Обробатывая єе, помни, что она многимъ должна отличатся отъ Мотрі— не выведи изъ нее Мотрі, телько молодчої літами». Підо впливомъ цього Панас ще на полях І р. зробив вставку, як Галя умовляла Чіпку покинути поганє життя (друк. 381), а потім у ІІ р. вставив епізод про те, як Галя казала Чіпці, що кине його, коли він не помириться з матір'ю.

42. Стор. 57. Яким Притика. А прежде назывался Пацюк? пише Іван— було виправлено.

43. Стор. 58-58 об. Вбивство на хуторі. За цю сцену Іван пише: «Нѣтъ, друже, подобныя сцены ужасны! На нихъ набросивши покровъ, все-таки ужаснешься. Человѣкъ началъ изъ-за личного и общественнаго горя, а перешелъ въ общественнаго дѣявола! По-моему, всю эту сцену возможно и должно выпустить. Художникъ не долженъ переступать за черту художественныхъ образовъ, и не долженъ оскорблять чувства гуманности въ читателяхъ. Между тѣмъ эта звѣриная сцена возбуждаетъ чувство омерзения, а кѣ дѣйствующимъ лицамъ чувство мести... Довольно и одного пересказа дѣвочки о случившемся». Панас послушавсь цієї поради і опустив цю сцену в ІІ р.

44. Проти того місця, де оповідається, що Галя повісилась, Іван пише: «Сцена у Грицька. Рада о деньгахъ (сотня карб., що Чіпка подарував Грицькові). Подвидываніє». Панас цю пораду Іванову в ІІ р. так виконав, що Грицько відніс гроші до слідчого.

45. Наприкінці роману 59 об. Іван зробив помітку — «Картина запустѣнія», але Панас цю пораду в ІІ р. не виконав — не дав широкого малюнку того запустіння, яке сталось після того, як засудили Чіпку — це зробив сам Іван в ІІ р.

План роману, що його намалював Іван, переглянувши I ред.

Легкій хлібъ.

(Запреслено) Розбишака.

I.

Замужня вдова.

Отець — блудяга съ Дону, бѣглый крестянинъ, по чужому паспорту двоєженецъ. Кончаєть тѣмъ, що женившись на бѣдной сиротѣ Мотрѣ, соскучился за прежней женой — и бѣжалъ снова, на Донъ. Тамъ его поймали, препроводили въ Піски и отдали въ москалі.

Мать — бідна, некрасива дівчина, що жила собі у сусідах з старою матір'ю. — Тупое рѣшеніє отъ бѣдности: «Чи йти, то йти — и такъ натерпілась всѣго!»

Рожденіє [неестественное — слѣдст. — Мотря не вмерла. Толки: родила к уцого. Никто в кумы не хочеть. Москаль за горілку окрестилъ. Возня съ попомъ за мотокъ пряді.

II.

Дитячі годи.

Бѣдность. Мать трудилась день и ночь, всѣ ихъ чуждались, гдѣ они жили, мѣсто было залято. Одна зимняя одежда для всѣхъ. Бабуся Оришка з Чіпкою. Бѣдность.

Чіпка дитина. Красивый, но мрачный и неповоротливый. Мотря за це била его, Оришка жалувала. Баба воспитываетъ ненависть къ людямъ. Разказы о природѣ, о Богѣ, батькѣ, о людяхъ — они должны трудиться. Согрешили — и должны. Экскурсія поглядѣть на солнце. Струсъ по селу, гдѣ? Привель съ поля чоловік. Мотря била Чіпку. Война з Бозею. Очі по-виколював, щоб не дивилась. Мотря била часто. Онъ привыкъ и злився. Подросъ — уходилъ.

III.

Підпасач.

Чіпка у наймахъ — пасти воли. Вибили — трохи хазяїна не спалив.

Найми у діда Власа, — отару пасти. Товариши — Грицько, бѣднякъ. Утро. Сборъ отары. Гонять въ поле. Чіпка смутний ніби, а ему добре: подобалось життя чабанське!

Разговоръ съ дідомъ — что на небѣ. Дідъ говорить о грѣшности этого міра. Чіпка прикладываетъ эту мѣрку ко всѣмъ и говоритъ: грѣшны всі і прокляти душі.

Грицько главунъ, горобенятъ надравъ. Чіпка предлагаетъ не бить, а головки поскручивать (жестокость)! Дід на сопільці вівчарика грає. Вертаються додому у вечері.

IV.

Свій хліб.

Чіпка заробляє — вибилися изъ нищеты. Баба умерла. Чіпка задумался: де люде діваютьця? Первые припадки. (До сих поръ не видно было чтобы былъ нервный мальчикъ).

Чіпці 17, як волю об'явили. Разговоръ съ дідомъ. Діда беруть у двір. Дід розказує Чіпці про его батька. Первый зародышъ мести (Хорошо бы вывести это изъ людськихъ понятій о карающемъ зло богѣ. Богъ наказує. злих: и люде злих повинні наказувати).

(У шинку. Разсужденіе о панахъ и о своихъ попахъ, которые панамъ помогаютъ. Бунтъ крестьянъ. Чіпку высѣлъ становой, а Чіпка спаливъ за це станъ) у гл. IX перенести.

Діда у двір взяли. Чіпка предлагає громаді услуги пасти овецъ, громада одказала. *Nolens-volens* Чіпка долженъ принятися за хлѣбопашество. Чіпка хазяїнує.

V.

Незнайка.

1) Встрѣча съ дівчиною на полѣ. Кто такова? — Незнайка, русалка. Вторая встрѣча — любезности. Первый поцѣлуй. Кто такая? Не сказала.

2) Открылась. Біографія роду. Отець — Махмедъ, москаль, хозяїнъ и крмарь. Откуда богатство?

VI.

Нема землі!

Чіпка повеселѣлъ, питаєть надежду на семейную жизнь.

Осень. Возвращается съ Дону Луценковъ небіжъ. Землю у Чіпки отобрали. Нема землі — нема й її. Личное горе приводитъ до преступленія, до нравственнаго паденія. Чіпка у шинку. Пропивъ для первого дебюта свиту.

Кабакьяя компанія. Маты усовѣщиваєть — ничего.

Товариши: Лушня, Матня и Пацюкъл.

Лущня — красивый. Воспитаніе и рожденіе в панскомъ дворѣ. Били. Матня и Пацюкъ, — взятые во дворъ крестьянскіе мальчики. Ночное побоище съ хатою. (?) Чіпка едва матери не побилъ. Взялъ свиту и въ шинокъ.

Мать перешла къ сосѣдямъ. Онъ вольный пьяница.

VII.

З шинку до коморы.

Чіпка пьянствуетъ, опустился, пропиваетъ послѣднюю худобу. Матеру бабы живеть — убивается.

Опамятовался — воспоминаніе прошлаго, стыдъ, злость давить Чіпку. Товарищи пришли и водки принесли. Выпили вечеромъ. Приглашаютъ пойти у гости до пана. По дорогѣ къ жиду зашли, который угостилъ водкою и предложилъ свои услуги — принять украденное.

Чіпка первый полѣзъ в комору. Накрали много. Сторожъ спугнулъ — товарищи ушли, а Чіпка продолжаетъ работу. Вылазитъ, — сторожъ поймавъ его. Чіпка вырвался и прибилъ сторожа. Злой на товарищѣй возвратился домой.

VIII.

У чорній.

Пришли товарищи къ Чіпкѣ и принесли сало. Чіпка чуть ихъ не побилъ.

Старшина — струсь. Чіпка едва не билъ старшину за то, что тотъ приказываетъ связать.

У чорній. Смѣются. Юмористика. Становой. Судебное слѣдствіе — ничего нѣтъ.

Мотря приходила узнать, — не пустили.

Выпустили. Товарищи общаются старшину и писаря проучить.

Замаскированные — обобрали и старшину и писаря.

IX.

На волі.

Чіпка на волі и крепаки на волі.

Кутежъ на все село — «все село п'яно». Бунтъ между жінками: чоловіки дома не сидятъ, а по шинкамъ тягаюцца. Нѣкоторые и бабы помогаютъ.

Чіпка пропьянствовавши три дня исчезъ, заліз на гору і спал три дні. Размышленіе о пакостяхъ. Слѣзъ съ горы. Молитва — раскаяніе, слёзы.

Лушня засталь и подняль хохоть. Чіпка озлился, хотѣль убить Лушню, а потомъ пошли въ избу. Пріятельскіе разговоры. Чіпка раскаивается, а потомъ вдругъ заговориль о разбойничествѣ, грабительствѣ.

(Непонятный переход). NB. Лучше изъ гл. IV перенести возстажіе, естественное слѣдствіе притесненій пановъ и начальства. (Сознаніе права подъ пьяную руку).

Чіпку высѣбли. Идея мести за несправедливость пановъ и власти, испытывается на собственной шкурѣ. Это посильнѣе мести за діда. (Сознаніе, что власть сильна), въ тюрьму засадили, но несправедливо.

Отсюда выводъ:— можно провести: пойти в службу, а грабежомъ заниматься. Условія и надежды на гроші.

X.

Нишком - тишком.

Видимое обращеніе на путь истинный. Чіпка молотить, зарабатяе. Хвалять люди Чіпку.

Миръ съ матерью. Докоры ея. Примиряется и переходитъ жить въ свою хату.

Чутка про разбой; лана обікрадена, чоловіка (не слѣдуетъ) зарізаноченца, черницю. Кто?— неизвѣстно. Жидъ принимаетъ. Ссора крестьянина съ казакомъ изъ-за земли.

Чіпка худобу зарабатяе—уже и овчята, и свині,—та все не радуе Чіпку: сумный, невеселій ходе.

XI.

Невзначай свої.

Осінья ніч. Чіпка пошелъ въ поле, свистить—отозвались. Незнакомі. Пішли до Лейби. Постаронні люде—Чіпка їх не знае. Ограбили, пріѣхали къ москалю. Оказалось, что это москаль товстеньвій, съ дочкою котораго на полі розмовляв. Появилась и Галя, жарти. Радость.

XII.

Спізнались. (Закреслено—на хуторі стрілись).

Полягли спать. Чіпка не спав. Вийшов покуритъ. Галя передъ нимъ. Обняв, пригорнув. Ушла. Завтракъ. Галя вышла. Всѣ уходятъ. Чіпка забувкесеть. Галя заворотила—и вложила въ его другой, вышитый.

XIII.

У м о в а. (Закресл.—Удвох).

Доц цілу неділю. Чіпка дома. Разговоръ съ матерью: она совѣтуесть ему жениться, а онъ—не найду подходящей дівчини.

Пошелъ ніби в Омельник на ярмарок, а на самомъ дѣлѣ — до москаля на хутор. Галя одна дома. Пустила.

Она перемѣнилась. Отчего? — Сумна чогось. Объясненіе въ любви. — Чѣ підешь замуж? — Тогда пойду, когда бросишь розбѣшакувати. Чому раньше не сказав: теперъ посватав москаль Сидоръ? (ошибка — Сидоръ батько ее). Плачь Галі о своей долѣ, — она дочь разбойника; все, что на ней, ограблено. Снова урезониваетъ «покинъ». — Чіпка представляеть въ оправданіе, что онъ атаманъ. «Покинъ».

Чіпка домой пошелъ тихо, сумно — пѣлъ «зеленый дубочку, на яр похилився».

XIV.

На своїм добрі.

Побралися. Весілля бучно справили. Галя перейшла до Чіпки. Жили хорошо. Мотря радіе, діти їй служатъ на старість. Чіпка разрушилъ старую хату, построилъ будинокъ и сталъ заниматься торговлею — полотенщикомъ сдѣлался — скупалъ и перепродувавъ полотно. Все шло хорошо.

Москаль умеръ, а жінка его, Явдоха, Галина мати, перейшла до Чіпки. Пошла буча: Явдоха докоряла Чіпчину матъ, а матъ плачетъ; на Мотрѣ все вымѣщается.

Новые порядки съ старымъ товариствомъ — Лушнею, Матнею, Пацюком. Снова за свой промыселъ принялся Чіпка.

Гульня у него въ домѣ. Радость Лушні о томъ, какъ его матъ учила воровать. Его біографія: матъ крестьянка, а онъ байстрюкъ панскій. Какъ старый панъ попалъ въ руки къ сыну и его женѣ, панъ запилъ — панская неволя. Лушня кучеръ и т. д.

Внезапная смерть Явдохи. Похороны. Мотря искренно ее пожалѣла. А Чіпка въ тотъ же вечеръ нагробилъ чужого добра. Мотря докоряеть товарищей. Лушня побилъ Мотрю, а она пошла жаловаться, но дѣло кончилось тѣмъ, что волосні попились у Чіпки, а Мотря изгнана изъ дому.

Состояніе Галі. Она розбѣшацька дочка и розбѣшацька жінка. Уговариваетъ Чіпку оставить. Мотря снова у сусідах — у бабы. Заболѣла, едва не умерла. Чіпка перевезъ больную домой къ себѣ. Выздоровѣла.

Плачуть вмѣстѣ съ Галею.

XV.

Душі залізли. Чужа кров. (Закресл.: Кров плаче — Бог баче).

Зіма лютая. Всѣ дома. Сумно. Чіпка лежав, Галя з Мотрею прями. «Чого ты, сыну, сумуєш? Що дітей Бог не дає?» Мотря поняла грустную

думу дѣтей. Загуркотало — компанія. Пацюкъ началъ насмѣхаться надъ Мотрею. Та плакать начала. Пошла компанія у свѣтлицю, а потомъ и уѣхала.

Грабежъ и убійство на хуторѣ у Кнура. Страшная сцена убійства, гдѣ самое главное дѣйствующее лицо является москаль. Всѣхъ перерѣзали, — дѣвочка только 10 лѣтъ спряталась подъ печку.

Возвратились. Мотря не спала. Вошелъ сынъ — давай умываться. Она начала упрекать, а онъ ее — отравила, молъ, сама Явдоху. Вошли и другіе разбойники — в крови, начали умываться, жечь одежду. Мотря перепугалась. Молитва Мотри о томъ, чтобы дожить до свѣту. Крикъ подъ окномъ. Дѣвочка босая, чуть не голая прибѣжала въ крови. Мотря отворила и перепугалась. Это я, сыну (?) Зацитькала и пошла въ волость донести на сына. Зрелась.

Повязали всѣхъ. Галя съ ума сошла и повѣсилась. Осудили всѣхъ въ каторгу. Всѣ раскаялись. Один Чіпка хвалился прійти съ каторги, зарѣзать мать.

Замітки Панасові на II ред.

1 часть.

1 глава при теперешней перестановкѣ утратила свою силу и вообще то вліяніе на читателя, какое она имѣла въ первой редакціи. Вообще же какъ-то скучна, монотонна. 2 глава осталась безъ исправленія и не развита. 3 глава безпорядочна, хотя и лучше первыхъ. 4 глава и вѣрна дѣйствительности и не лишена прелести въ очеркахъ дѣтскаго міровоззрѣнія. 5 глава, исключая ночного мечтанія Чіпки, которое отгонитъ чѣмъ-то неестественнымъ, ничего себѣ. Не лучше ли оставить этотъ гнѣвный порывъ только до мѣста, гдѣ поставленъ крестикъ карандашемъ, т. е. закончить: «Ні, ти їх не скараеш»...

2 часть.

1 глава болѣе ученое этнографическое изслѣдованіе, нежели художественное произведеніе. Неправда ли?

2 глава, исключая нѣкоторыхъ картинъ, тоже отгонитъ изслѣдованіемъ.

3 глава слишкомъ прозаична и скучна.

4 глава. Не знаю, передалъ ли я вѣрно хоть тѣнь того солдатскаго строю, который необходимъ мнѣ для оправданія извращеній Максима и вооще проглядываетъ ли дѣйствительная жизнь въ разговорахъ, въ рисовкѣ?

5 глава. Правда небрежно отдѣлана? Этимъ, впрочемъ, страдаетъ вся 2-я часть.

3 часть.

1 глава. Сначала какая-то неловкая спайка частей чувствуется.

2 глава — и вѣрна дѣйствительности, и болѣе цѣльна, чѣмъ 1-я.

3 глава — эта глава новое издѣліе. Удовлетворителенъ ли Грицько, — чесная посредственность?

4 глава — оставлена почти безъ измѣненій и какъ нѣсколько разъ уже я перечитывалъ и передѣлывалъ, то это мнѣ надоѣло до омерзѣнія.

5 глава. Нѣкоторыя неловкости чувствуются при переходѣ отъ одного положенія къ другому — отъ Чіпки до Мотрі, отъ Мотрі до Грицька и Христі. Правда? Что, Грицько удовлетворяетъ тебя, какъ честная посредственность?

6 глава передѣлана по тому плану, который ты начертилъ. Не слишкомъ ли идеализированъ Чіпка? Какъ по твоему отдѣлана эта глава? Я считаю ее лучшею изъ предыдущихъ. Не пахнутъ ли обчеркнутые слова на оборотѣ 93 стр. нѣкоторымъ барскимъ недовольствомъ, — хотя я думаю, тутъ наиболѣе правду высказалъ. Дѣйствительно крестьяне такъ дѣлали. Если признаешь смягчить выраженія, то смягчи. Теперь, что скажешь о снѣ Чіпки?

7 глава. Я думаю послѣднія главы, какъ передѣлка полная, значительно лучше и по самому языку выше. Или это еще по новизнѣ они мнѣ не пріѣлись?

8 глава осталась безъ измѣненія.

9 глава тоже.

10 глава. Все это какъ и въ 9 слишкомъ кажись идеализировано.

11 глава — Не лишнее ли похождение Чіпки къ Сидору? Я долю думалъ оставить его или выбросить? Оставилъ на твое благоусмотрѣніе.

12 глава. Не лишни ли те болѣе ученныя разсужденія, которыми, такъ сказать, обрисовываются отношенія Христі къ Чіпці и Галі? Какъ Галя жила? Правда, у нихъ много есть сходнаго съ Христею, но у Галі чувствительнѣе организація, она глубже чувствуетъ и шире смотритъ.

13 глава. Я все напираю на то, не слишкомъ ли идеализирована Галя? Какъ Грицько? Вѣренъ ли онъ почину? Не лишнее ли объясненіе на об. 147 и на 148 стр. душевного положенія Галі? Оно какъ то не гармонируетъ съ общимъ строемъ повѣсти своимъ болѣе возвышеннымъ языкомъ.

О 14-й главѣ и ничего не скажу — она сама за себя говорить.

Не лишнее ли прибавленіе въ концѣ о крестѣ?

И, такъ, другъ любезный, Чіпка оконченъ и лежитъ передо мной перечитанный и гдѣ кое-что исправлено, такъ же набросалъ я и свои замѣтки о каждой отдѣльной главѣ. Все это предназначается завтра къ отсылкѣ тебѣ. Но вотъ я пока нахожусь въ нерѣшительности. Меня мой трудъ, когда я его вотъ перечиталъ всего, и такъ сказать, сгруппировалъ в своей головѣ, поражаетъ своею неряшливостью въ отдѣлкѣ, неумѣніемъ въ постановкахъ, въ связываніи одного факта съ другимъ. Кстати, говоря о внѣшней сторонѣ, я спрошу тебя: какъ ты смотришь на дѣленіе повѣсти на части? Въ первой я обри-

соваль дѣтство Чіпки до любви, во второй, совѣмъ иной строй солдатскій; занялся Максимомъ. Нужна ли эта вторая часть въ такомъ видѣ, какъ я ее смастерилъ? Не лучше ли въ общихъ чертахъ обрисовать Максима, — вѣдь онъ такъ мало фигурируетъ въ 3 части, что я не мало не сомнѣваюсь въ напрасномъ трудѣ, потраченномъ на эту часть. Исключивши ее, тогда устранится самое дѣленіе на части ¹⁾ и выйдетъ одна. Какъ ты думаешь? Безъ нее только мало понятно будетъ то внутреннее побужденіе, которое заставило Максима итти на путь грабежа. Мнѣ не хотѣлось очертить этого в общихъ чертахъ, но хотѣлось развить, показать мерзость строю.

Теперь перейду къ внутреннимъ мотивамъ, заставлявшимъ такъ или иначе поступать, дѣйствовать моихъ созданий. Достаточно ли выяснены они въ Чіпкѣ? Мнѣ кажется, что я слишкомъ мало далъ мѣста общественной дѣятельности и вообще строю жизни общественной, который такъ повліялъ на направленіе Чіпки. Въ особенности это чувствуется при дальнѣйшемъ развитіи въ Чіпкѣ наклонности къ грабежу ²⁾. Христа, которую я заставилъ говорить за себя, слишкомъ блѣдно обрисовываетъ строй этотъ, да при томъ касается лишь одной стороны — сиротства. А вотъ дѣятельность волостныхъ, исключая мистическаго сна Чіпки, въ которомъ привидѣніе Гали шепчетъ ему о п'явкахъ — ничемъ себя въ моемъ трудѣ не заявила... Я готовъ волосы на себѣ рвать, видя такія капитальные ошибки и страшные прорехи в построеніи главнаго типа. Что скажу о другихъ? о Галѣ, напр.? Вѣдь ее положеніе въ домѣ отца вовсе не выяснено; о внутреннемъ процессѣ, заставившемъ ее отшатнуться отъ грабежа и его прибылей — ни слова! Развѣ это не грѣхъ мой?

Перехожу къ Мотрѣ. Жизнь ее — рядъ лишеній и страданій. Но подъ этою грубою кожею бьется человѣческое сердце, свѣтится искра Божія. Мотря уже отживаетъ свой вѣкъ — она продуктъ патриархальнаго строя жизни, съ его суевѣріями и съ его чувствомъ къ чему то доброму. Баба повитуха — та же Мотря, пользующаяся популярностью (не розібране слово) и шептухи. Кстати: нужна ли Христа, внука бабы? Я оставилъ эту сценку, какъ картинку наивности дѣвической, скрытаго желанія попѣть и повеселиться. Ясенъ ли Максимъ и его половина? Естественно ли подобное превращеніе съ Явдохой, послѣ ее розгульной дѣвической жизни? Согласно съ

¹⁾ Тут після цих слів зроблено виноску і написано рукою Івана: И ты и я дѣлали сизифову работу. Оба мы много потрудились надъ этой проклятой частью, а между тѣмъ она дѣйствительно кажется лишняя: она разрываетъ цѣлое, служа только декорацией. Далі не можна розібрати. Далі в дужках стоить 1 ноября 1874 г.

²⁾ Тут знов виноска Івана. «Имѣя это ввиду, я и задумалъ Новый вѣкъ и Старе та поновлене. Какъ выполнилъ — суди самъ». Далі не можна розібрати. Далі — «особенно первое передѣлать въ началѣ». Далі стоить в дужках 1 ноября 1874 г.

ее біографіей, она, кажись, должна вийти еще хуже, чѣмъ у меня выведена. О Лушнѣ, Матне и Пацюкѣ я не скажу ничего. Они, какъ второстепенные личности, оставлены мною безъ исправленія. Ты ихъ видѣлъ и знакомъ по первой редакціи.

Я забываю о Грицькѣ и Христі. Что они? Я поставилъ немного выше Христю по сердцу, но не по уму. Въ умственномъ отношеніи они равносильны, и Христя ничего не можетъ сказать на]рѣшимость Грицька, вызванную суевѣрнымъ страхомъ, отдать подарованные Чіпкою 100 рублей. Я думаю, эта послѣдняя картина довольно рельефно очертила ихъ мировоззрѣніе.

Я прошу тебя перечитать Чіпку, прочитавъ эти бѣглые замѣтки и прислать мнѣ отвѣты на нихъ. Этимъ, видишь ли, мы приїдемъ въ соглашеніе при исправленіи.

Согласію М. П. на предварительную критику я обрадован. Пусть онъ расчинитъ моего Чіпку своимъ критическимъ ножомъ и понюхаетъ — не слышно ли гдѣ гнили? Я думаю, трудъ мой его отчасти удовлетворитъ, мною дсбавленъ въ этотъ нюхательный табачокъ (вѣдь Чіпка мой — табакъ, который, если понюхать, произведетъ не мало чиханья въ романтическихъ носсахъ) романтическаго попелу. Попель этотъ проявляляетъ себя въ мечтаніяхъ, въ снѣ Чіпки. Ну, уже тамъ будь, что будь! Маршъ въ дорогу! На сегодня — спокойной ночи, а на завтра — добраго утра!

Согласно твоему желанію я шлю и старую редакцію. Оставляю только отдѣльные черновыя тетради, въ которыхъ набросаны дополненія. Они, я думаю, тебѣ пенужны. Нужны твои собственные замѣтки — ихъ ты найдешь всѣ въ старой редакціи.

Пришли, голубчикъ, 'Правду и (не розібрано) 3 № у тебя Правды или 2? Если два, то одинъ тутъ гдѣ-то зачитали. Не получалъ ли ты 16 №? Что за причина, что его мнѣ не прислано?

Разберешь ли ты эти замѣтки. Извини, что такъ написалъ скверно. Я по этой части неисправимый грѣшникъ. Письма отдѣльно не пишу — утомленъ. Обнимаю тебя и твоихъ.

А. Рудченко.

В управі (Частина розд. «Земці»).¹⁾

(II р. 157-168).

Минуло щось тижнів зо два, чи зо три, поки то гласних та членів стверджено. От саме перед першою Причистою: треба б у Княжу Луку на ярморок їхати, а тут в управу членів скликають. Чіпка не поїхав на ярморок, а поїхав в Гетьманське в управу. Поки доїхав, сонце вже геть підбилося — запізнився трохи. В Управі він застав трьох своїх товаришів: Совинського, Пармена Саєнка і Шавкуна. Суддя, засідатель, предводительський письменник і Чіпка. Оце вам і Управа. За голову вибрали суддю. «Щоб добре розсужував», завважив шуткуючи Пармен. А за непримінного члена і за скарбника Шавкуна, бо жив завжди у городі і всім заправляв — всі порядки знає».

Совинський і Шавкун прийняли Чіпку з висока і перший навіть і не глянув, а Шавкун подивився — і тільки похитав головою. Один Пармен обізвався до Чіпки з шуткою: А що, козак, заснав? — Та од нас не бличний світ, каже Чіпка, — і сміливо лізе за стіл. Шавкун усміхнувся: такий сіряк, а за столом з панами! От вам і всесловність: вранці кізяки в загороді чистив, а тепер в Управі член!

Совинський уткнув свої банькати очі в «земское положеніє»; сидів і мовчав. Шавкун перечитув якби получились в Управі бумаги — і одписував їх. Пармен непосидько здавна — не всидів і тут: то він виходив кудись, то знову приходив увесь червоний, як рак, то оддыхавши трохи, знову виходив і вже не вертався.

Чіпка сидів тумою в Управі — не знав що робити, з чого і як почати. Він сидів і думав: «Ну, от мене й вибрали? Що ж? Темний чоловік сврізь темний. От як би я письменний. О, тоді б вони мною так не гордували, носів в гору не задирали! Я б їм їх понатягував. Та лихо моє. І як то погано чоловіку на світі Божому темним... І чому не навчать усіх людей гра-

¹⁾ Написав Іван на вставних аркушах II р. В друковане видання так що й нічого не увійшло.

моти. Тоді б, мабуть, зовсім інші порядки позаводились. А тепер що? Всяк хто хоч трохи помазався тією грамотою — кожен нас дурить. Кажуть: плати стільки. Що ж? Хіба ти знаєш — чи стільки треба платити, чи ні? Платиш... Кажуть: роби те! робиш. А може того й робить не слід. Сказано — неграмотний все одно — що сліпий. Завезуть його видюці в яри, іде, а того й не знає, що там йому й капут! І чому такі всіх людей не навчено грамоти? Отже москалів учать муштрі всякій, пани своїх дітей учать (тим вони і сильні), а нашого брата — простоту нічому не навчено. А от тепер і сиди тут, як дурний, нудись світом. Он, вони і читають, і пишуть, а ти сиди... Тим вони мабуть і кріпаків позаводили, що підвели так машинерію. Певно царь би не наробив з людей яремних волів, а то все вони... А будь народ грамотний... Ого! Аби позаторік, торік? Бери землю, плати скільки скажуть... А не хоч — москалів наведуть, переберуть кожного. Москалеві що? Москалеві все одно — кого не перебирають, то перебирають, його на те й навчено! Скажуть: стріляй на батька! — і на рідного батька стрілятиме... І мій батько, мабуть, стріляв... Думка в Чіпка повернула на інший шлях; давній спомин запалив його кров, аж почервонів Чіпка... І жаль його проняв і стид. Він сумно дивився і не знав, що з собою робити? «Легше б мені було загороду своїми руками чистити, з косою ходити, ніж отак нічим туюю сидіти отут за червоним столом і незнати з чого річ зняти (?). Чи я такий дурний? Чи зо мною що сталося. На громаді, між людьми, який сміливий. А тепер дивись: між оцими німими паперами, мов, сам занімів, як язик у мене одібрало, аж розум мутиться, аж голова болить»...

Шавкун на той час підійшов до Совинського — і став радитись про якусь «сміту». Чіпка слухав і не второпав. Ще більший сум узяв його. Оце думає, піймався: вони балакають, а я, мов чуженець який, — не знаю й що.

Сонце вже геть повернуло з полудня, уже й їсти хотілося. Чіпка не видержав, набрався духу і промовив до Шавкуна: «Що ж тут робити? Скажіть Бога ради: чого нас сюди ззивано?»

— Як чого? А засіданьє Управи.

— Та вже ми сидимо тут, мовчки, відколи. Чом же ми не радимось про що?

— Яка там рада, шавкунув Шавкун: коли б уміли, підписали б ось оці бумажки, а то...

— То треба ж їх прочитати, каже Чіпка.

— То читайте, коли хочете...

Чіпку узяла злість, а про те сам баче: ніхто йому не повинен читати.

Він повісив голову — і дожидав, що ще далі буде? Совинський усе мовчав. А це встав, витягся, узяв картуз, подав Шавкунові назад себе рыву, не

дивлячись на його — той обома схопив своїми, — і вийшов. Остався Шавкун удвох з Чіпкою

— То це вже й кінчили засідати? каже Чіпка.

— А бачите ж...

— То й до дому тепер їхати?

— Про мене, хоч ви тут і ночуйте...

Шавкун став збиратись. Чіпка взяв шапку і собі вийшов мовчки, злий, аж мурир од злости. Сів на коня, поїхав.

Через місяць земська рада і зборище — ствердити сміту. Це саме було перед Симоном Зилотом. На полі хліб у снопах стоїть... пріє, бо дощі, як затялися, що дня та й що дня, а тут на зборище земське їхати!

Понаїздилося од панства 11 гласних, прийшли і 3 городові члени, а сельських всього тільки 6, а 7 справляли возовицю... Тепер вони поприїздили не до «предводительського синка», а в Управу.

Повіздились. Повходили в хату, де посеред хати стояв стіл, засланий червоним сукном; за столом на покуті сидів «предводительський синок», по праву руку його Совинський, по ліву Шавкун. «Предвод. синок» завжди обертася до Шавкуна. Кругом столу сиділи пани гласні, між ними сидів і благочинний о. Дмитро і Лейба Обрамович — городові гласні. Заліз і Чіпка за стіл і сів поруч з Парменом. А останні гласні стояли під стінкою.

Для селян не знайшлося ні одного стільця, не поставили навіть ослона, щоб було хоч де трохи спочити. Так люде на ногах цілий день і простояли.

Раду одкрив предводительський синок, сказавши, що гласних зібрали сюди за для того, щоб ствердити сміту, «яку управа составила».

Чіпка сидів і дивувався: коли? яву? А про те мовчав: побачимо, мов, що там за сміта така!

— Прочитайте, Артамон Сидорович! обізвася Совинський до Шавкуна. Шавкун устав і давай читати. Перша річ шла про налоги. — Так і є, подумали люде.

Шавкун уже від себе пояснив, що тим воно і земством зветься цей уряд, що всі датки, усі одбучі одбувають тепер земляне, хто тільки має землю, той і одбуває. Тим з землі тепер і налоги беруться.

Наша управа поставила: у нас в повіті увести «прогрессивний налог».

— Що то за налог такий, здивувалися панки, ніколи зроду не чувши, що то за налог! Вони звикли до подушного, до земельних, а про прогрессивний налог ніколи не чули.

Мужики слухали, як слухають иноді, коли німці говорять. Щось кажуть, слова вилітають з уст, а ніхто не второпа.

— Та ви нам кажіть, обізвався Чіпка, не так, що б ми нічого не второпали, а так, як слід..

— Ну так управа рішила установити прогрессивний налог на земство, не вважаючи на увагу Чіпки, удруге каже Шавкун.

— Та що ж то воно за налог такий, добродію, обізвався чийсь голос з-під стіни.

— А ось слухайте, то почувте, а не перебивайте, одрізав Шавкун. Хто більше має землі, той більше й платить. От, наприклад, Петр Іванович мають 1000 десятин, а козак який там (він глянув на тих, що плечами підпирали стіну) — 10 десятин. Коли взяти з десятини по 10 копійок, то їм (показав на предводительського сина) прийдеться заплатити 100 карб., а козакові тільки 1 карб.

— Так! разом промовило дуп вілька гласних.

— Чи була б же це правда. Багатчий би тоді платив у сто раз більше від бідного. От розумні люде й видумали прогрессивний налог: хто більше має, той і платить більше, через те з його треба брати менше; а в кого землі менше — з того більше.

— Як це так? аж скочив Чіпка. З біднішого більше?

— Та не більше... Слухайте: воли з 1000 десятин положимо по 2 копійці, то він заплатить 20 карб., а коли з того, що має 10 десят. по 10 коп. візьмемо, то всього тільки 1 карб.

— То це так добре? скрикнув Чіпка. А кому більше треба: багатчому, чи біднішому земська управа? Хто більше возить хліба по шляху: той, хто має 1000 десят., чи той, хто тільки 10? Га? хто?

— Та за те ж багатий і платить удвадцятро більше, ніж бідніший.

— А має у сотеро, у тисячу раз більше! скрикнув Чіпка.

— Та чого ж ви кричите на мене? Хто вас злякався? каже Шавкун. Чом же ви в Управі нічого не казали, як сміту робили?

— Ви самі мені нічого не сказали, чи ви робили ту сміту, чи ні!

— А я ж вам давав читати... Чому ж ви не читали?

Чіпка не знав, що йому відмовити на це. Він справді памятав, що Шавкун казав йому, коли хоче читать, хай читає. І ще його більше злість розібрала.

— То секретареве діло читати, а не моє! — насилу вимовив Чіпка і засвітив на всю хату очима.

— Секретарь бумагу пише, а читає той, хто підписує, — завважив Совинський.

— Та в нас же, Мих. Іванович, обізвався Пармен, ще й секретаря нема. Аргамон Сидорович і член, і скарбник, і секретарь.

Совинський тільки глянув зідлоба на Пармена і нічого не сказав.

— Ну, так згода? питає уже предводитель.

— Коли б мене на шибеницю вели, завважив Чіпка, то я б і тоді не згодився на таке здирство. Що це справді? Де б з убогшого менше драти, а вони хочуть з його і шкуру.

— Так згода, панове дворяне? не зважаючи на Чіпчині слова предводитель.

— Тут немає дворян, — увернув Чіпка, — тут всі рівні... тут всі гласні, всі однакові!

— Так згода, питає втретє предводитель.

— Ні, Петро Васильович, обізався Пармен. Не по правді то буде, коли ми з бідного більше візьмемо, що б тільки багатому було легче.

— Бач, каже Шавкун, а чому ж ви, Пармен Петрович, в управі цього не сказали? Вам би тепер не слід і пари з уст пускати: адже ж ви підписали нашу сміту?

— Та підписав же, бо відсунули... Я кажу: на що це я позавчора вам здався в управі. Аж воно — он що?

Поки Пармен змагався з Шавкуном, Чіпка устав зза столу, підступив до селян і став їм розказувати, що то за прогрессивний налог.

Пани тим часом самі між собою щось балакали нишком. По хаті голос, гармедир... Предсідатель продзвонив у дзвінок. Затихло трохи... Пармен тільки стояв коло Шавкуна і весь червоний щось йому так вичитував, так вичитував... той тільки, як гусак на морозі, перемінював ногу на ногу, та слухав... Як затихло трохи, предводитель нахилився до Совинського, щось йому сказав нишком, той махнув головою; тоді він повернувся до Шавкуна, взяв його за плече, повернув до себе і шепнув щось йому на ухо. І Шавкун щось йому шепнув.

— Я пускаю на голоси прогрессивний налог! каже предсідатель.

— На голоси! На голоси! Загукали гласні, що обсідали кругом столу.

— Не треба нам такого налогу... Це не налог, це кара Божа! — кажуть з під стіни.

— Це розбой! це здирство панське! Зіпає Чіпка і розмахує руками.

Пармен дивиться на всіх і сміється.

— На голоси! знову гукнули сидячі.

Пустили на голоси і ствердили регрессивний, а не прогрессивний налог 13 голосами проти 7.

— Оце так! Буде ж тепер од громади, — чухали потилиці селяне, їдучи з управи.

Як його й хвалитись!

— Скажіть, що панське здиство настало, каже Чіпка. Та не таке, як колись було... Ні, тепер здиратимуть шкіру вашими руками.

— Таї тоді вони здирали нашими, бо їх тендітні до сього діла.

— Тоді було не те... Тоді вони сильні були, тоді вони над вами були поставлені, а тепер ви сами над собою.

— Оце так, оце так! гомоніли селяне.

— Ото, щоб знали, як усе собі, та собі, каже сердито Чіпка. Чому ваші не поприїздили? Га, чому? Возовиця? Ну, тепер знатимете возовицю? А як би всі зібрались: тоді б одних наших було 14 голосів та Пармен Петрович. Тоді б наша взяла. А тепер на три годи платіть на здоровя за панів грошки на земство.

— Та що правда, то правда, кажуть селяне, чухаючись.

— Та ще вам трохи... Нехай з вас шкіру здирають, нехай печінки видеруть. Тоді, може, ви оханитесь, що чуже лихо — своє лихо. А то ви всі такі, всі! Тим вам і є.

— Чого це ти, козаче, так кричиш, кров нівечиш? каже, усміхаючись, Пармен, виходячи з управи.

— А ви вже й забули — чого? сердито одказав Чіпка.

— Та хіба ж тобі не все одно: адже в тебе землі своєї нема?

— То що, що нема? То нехай з людей і шкіру поздирають? Їм що? Аби їм тепло, аби їм добре. А там, хай мужик робить, як не перерветься, та оплачує і подушне, і земське за всіх. Йому тільки, як воліві, треба їсти давати: аби не здох. Ще трохи сліз та кривавого поту поточили? Ще трохи? А тепер дурного мужика якимись кумедними словами лякають. Якийсь прогрессивний налог видумали... Щоб вам не діждати його одбрати!

— Плюнь ти, козаче, на їх з їх налогами! Плюнь і на мужика! Мужик — свиня, дурак!..

— А як та плюватина позаливає нас, назад вернувшись річкою крові. Що тоді буде? га?

— Нічого не буде... Поюртуються, виб'ють їх добре, то й заплатять.

— Ще трохи били... Не діждуть! гримнув Чіпка.

— А про мене байдуже! каже Пармен, усміхаючись, а сам маю 10 десятин поля, незаставленого, ну й заплачу... Кат їх бери! Обідати час та пропустити чарочку, бо аж коло пупа нудно, так і пече...

Пармен пішов, Чіпка сів на коні — і поторохтів до дому.

Одні тільки великі пани зраділи та кріпше давили, зустрівшись, один одному руки.

— Чули? — Чув! чув! — Синок не уступить батькові... — Та хіба то він? То все Шавкун... Голова, а не чоловік!

Мілкопомістні дворяне, невеличкі панки, полупанки згвалтували, закричали.

— Оце самоуправа! Хай Бог боронить од такої. Ще цього не було, щоб не сором'ячись прилюдно прямо в вічі казали: хто має десять р., з того бери руб., а хто тисячу — з того копійку. А тепер, при самоуправі, діждали!

— Нашим салом та по нашій шкурі, завважив хтось.

— Ні, не салом, одмовив якийсь старенький панок, видно з воєних. Колись у нас у полку так було. Як треба кого вибити, ростягнути його, як kota; два на голову, два на ноги, а два дубасять. А тепер не так: нові, кажуть, порядки... тепер крепаки все одно, що пани, нікого бити не можна. Що ж? Хіба думаєш тепер краще? не б'ють?

— Де воно тепер краще. Все пішло шиворот навиворот.

— Еге ж. Тоді хоч одних хлопів били, а тепер усіх. Тільки й то, що тоді прутом, а тепер рублем. А хто скаже, що більше дошкуля.

— Так, так, то було здеруть шкуру, та вона знов наросте. А тепер печінки витягнуть поборами...

— Та я й кажу ж: тоді били одних крепаків, а тепер всіх... Та ще кажу, й по-новому. Тепер так: роздягайся! роздягся. Піди прута принеси. Пішов. Бери прут! узяв. — Бий себе! Хоч не хоч, треба бити. От вам і земство. Своїми руками сами себе дубасимо. Хто ж командує, тому бач і нічого, а нашому брату дошкуля, до живого доходить! З чого його. То було хоч які там не в три своїх робітники. А тепер? Що ти з 25 десятинами зробиш? Та ще треба ж наняти їх зорати, зосіяти, вижати. Ох!

Селяне ж вели таку річ про те саме.

— Бач, не казав, мовить крепацький староста, оце вони земське вигадали, щоб полатати себе. Царь одібрав людей; царь волю дав. Як же їх так і випустити? Коли не роблять, так хай же хоч платять! Оце вам і земське.

— Так, так. Окружний було дере з нас, дере — обізвався казак, а тепер оце управа.

— Це справді управа: вона наші кістки повиправляє — не то що! Це ще тільки цвіт, а ягід і ніт... Що ще далі буде?..

— Тай далі те саме буде, або ще й гірше, увернув Чіпка. Поки сами себе не глядітимете, — поки один за одного не будете стояти. А то, скажіть люде добрі, чи воно так годиться? Вапа ж старшина, як ішлося до вибору, підточувала: своїх, своїх... А вибрали, — на перший раз тільки поїхали в управу, мов на вумедію дивитись. А як прийшлося до діла, так всяк пошкодував робочого дня угаїти. Чи то воно по-громадській так роблять? За

те ж вам таке і е! Коли ви сами не шануєте, сами не стережете себе, то нікто вас не пошанує! Ото вам ваша старшина! Дурисвіти, а не громадські люде! А піймався їм свій чоловік у руки, кишки вимотають, живьем вимотають... Ну, а тим і на руку ковінька. Їм що? Хай дурний мужик за всіх робить, як той від, хай за всіх платить, одбучі одбуває... Вони своє панське діло знають, небійсь, добре! Оце й й тепер здирщину установили. Та так і піде вичитувати. Люде стоять похмурившись, слухають і тільки, чухаючи потилицю, де-хто промовить:

— Так, так! Правда, правда!

Дійшла чутка про гарячі Чіпчині речі і до управи. Шавкун не втерпів. Завернув якось Чіпка в управу,— він до його:

— Що це ви робите? — Як що? — Та деж? Скрізь по повіту тільки й речі, що про вас... Ви, кажуть, всюди по ярмарках їздите та гудите Управу, лаєте прогрессивний налог, що сама ж земська рада установила?

— Підвели, та й установила. — То ви людей підводите, а не ми! Ой, постережіться! Ви знаєте, що за бунт людей буває? — То ви їх бунтуєте, а не я!

— Я вас остерігаю, як доброго... Ось подивіться — каторга!

— А за те, що людей піддурюють, — що там написано? обізвався Чіпка і глянув гостро прямо Шавкунові в вічі. За те, що темноту зобіжає... Га? Що тим є?

— Купаються собі, як вареники в маслі, каже усміхаючись Пармен.

— Добре, коли б тільки їх не викупали в чому инчому.

Перезімували. Настала весна. Тають сніги, біжать річки, розносять греблі, містки. А тут чутка — губернатор буде! Справник в управу: лагодьте містки, гатіть греблі, рівняйте дороги! Сам приїхав до Совинського, побалакали удвох, написав бумагу: чотири, мов, містки зовсім рознесло, а три зруйновано. Лагодьте швидче, бо через місяць, або два буде губернатор! Скликали управу. Шавкун і Совинський рають оддати підряд жидові Лейбі Обрамовичу, пана Польського арендаторові. Чіпка з Парменом опіраються — кажуть: як таки його оддати підряд, не бачивши, що там і як там треба лагодити. Пішла перепалка! Оже на сей раз Чіпчине зверху. Сказано одложити підряд, а спершу обдивитись, що лагодити.

Хто ж поїде дивитись? У нас і під суху путь дороги де-где такі, що хиба тільки пройти, а проїхати і не думай! А тут весна, розпустило, росквасило, розмісило. Сказано: не проїхати, не пройти! Кому ж його? Хто при такий дорозі прийме на себе муку?

— Та вже не хто, як наші козаки, каже Шавкун Совинському. Вони бунтувались проти підряду, хай самі й їдуть. До того ж вони призвичаїлись: один знай по ярмарках їздить, під лихою годиною кисне, а другий у козаках (Пармен у козаках служив), призвичаївся до того... Нехай, каже, хочуть, їдуть...

— Так ви їм напишіть «порученіє».

Шавкун написав, Совинський підписав — і «два козаки» поїхали. Обдивились, аж всього тільки один місток зовсім рознесло, а три поруйновано. Щоб полагодити, оцінували всю роботу у половину менше, ніж брався зробити підрядчик. Вернулись, доложили управі. Совинський як рак став червоний, Шавкун тільки плечима здвигнув, а предводительський орандар, Лейба Абрамович, аж бороду почесав.

— Нехай же вони самі і строять! — каже, показуючи на Пармена та Чіпку.

Нігде дітись, — треба строїти. Чіпка повинув і по ярмарках їздити (бо весною які вже там і ярмарки), накупив дерева, наняв сільських майстрів, і через місяць скрізь містки — хоч гармати коті!

Після того Чіпка наняв тих самих майстрів у себе комори строїти. Як дознались про те в Гетьманському — так і заговорили: Чули? Он чому він не хотів підрядом строїти! Самому краще... Одні майстри й комори йому строять — певно на земські гроші.

Чіпці раз натякнув про це й Шавкун. Оже, мов, і те кажуть про вас.

Так Чіпка, як опечений, скочив:

— Собака бреше, вітер несе! скрикнув він і глянув на Шавкуна так, мов, по щоді увірвав. Той аж очі опустив в землю.

Містки полагодили, а за шляхи — одєлали. Поті одєладали, пови справник запишавшись прискочив в управу: через тиждень губернатор буде! Що його робити?

— Позгоньте, каже Совинський, мужичьє, хай рівняє.

— Та більше тепер нічого не остається, завважив справник, і поїхав.

На другий день скрізь по повіту од станових приказ: шляхи рівняти!

Давай одривати людей од гарячої весняної роботи та згонити земську одбувати.

Чіпка нічого цього не знає, тоді тільки довідався, як уже всі дороги порівняли одні селяне, мужики, а пани і пальцем не кивнули. Чіпка в управу:

— Що це за земство? Хиба одні мужики по дорогах їздять? А пани ні, що одні мужики дорожню одбули?! Як це так! То заплатіть хоч за те!

— Коли у вас багато грошей, то й платіть їм! — А земські гроші на що?

— Знайдемо їм місце! — Скажіть ви мені на милость: що це ви робите? витягшись в струнку, підвівши голову, питає Чіпка. — Де ж та правда на світі! Скажіть мені, де вона?

— Чого ви до мене пристаєте, огризнувся Шавкун. За вами нам життя немає. Там за містечки баталію збили, тепер за шляхами. Що б ми не зробили, — ви все нам на перешкоді. Тільки народ бунтуєте. Доведеться писати губернаторові. — Це за вами життя немає!..

— Пишіть хоч самому цареві! Так і пишіть: є, мов, у нас член в управі Варениченко, котрий не дає нам над земськими грошима руки гріти, та за убогих людей оступається, не дає їх на поталу. Пишіть, важу! Хіба мені страшно!

Перелігували. Чіпка зробився похмурий, злий, знай усе чогось сердився, юртувався, лаяв земство, лаяв громаду, лаяв усіх. Тільки й жалувал одну Галю, та матір грошки.

— І охота тобі, брате Чіпко, каже Грицько, — з ними лаятись!

— Не можна ж утерпіти, одмовляє Чіпка, ніяк не можна!

— Та ти плюнь на них! Хай їх з їх управою, з їх земством!

— А громада на що мене вибрала?

— Тай на громаду плюнь, своє діло лежить, а він за чуже клопочеться!

— Не можна, Грицьку! Гірше буде. Тепер вони всетаки хоч трохи нас з Парменом Петровичем побоюються, а тоді їм лахва буде, як нас не стане!

— Дивуюсь я, Чіпко, чого вона до тебе так пристала — громадська послуга. Адже тобі ніхто не служить...

— Нічого ти не тямиш, Грицьку, як я бачу! каже розсердившись Чіпка Громада у нас темна, з нею, що хотять, те і зроблять оті дуки. Хто ж за неї оступиться? Сважи мені, хто?

— Та хай хто хоче! чого ж це тобі випало?

— Того, що я громаді присягав... Того, що вона мене вибрала, щоб я служив їй, не вона мені.

— І охота ж чоловікові, дивувався Грицько. Колись тобі ота громада ввіриться... Знатимеш її..

— Ні, Грицьку, громада великий чоловік.

— Та великий же. Та й пани, бач, великі, а неправдою живуть!

— Громада ніколи не живе неправдою, Грицьку!

— Побачиш!

Незабаром справдилися пророкування Грицькові. Чіпка побачив і громадську неправду.

Чіпка був на ярмарку. Приїздить до дому, таке і таке, кажуть! Ліс горить уже другий день, а ніхто й не думає тушити. Чіпка попрохав сусіду, дав свого коня і послав в управу — сказати. А сам зібрав людей, обіцяв, що

ім заплатити за ті дні, що вони прогають, з земської казни. Люди послу- хали. Тушили ліс щось чоловіка, може, до сотні, чотири дні і чотири ночі. І Чіпка за все це время може спав всього тільки чотири години, а то все порядкував між людьми. Ліс потушили. Чіпка поторгувавсь з людьми за ро- боту, виторгував з 500 до 300 карбованців, через тиждень обіцяв заплатити, поїхав у Гетьманське в управу. Розказує тим, яке лихо скоїлось, а разом просить, щоб 300 керб. заплатили людям за труди.

— З якої речі, питає Шавкун, — Як, з якої? За людські труди, що сотня душ чотири дні і чотири ночі не спочивали, одежину попали, руки понекли. — Платити, коли маєте з чого, а земство не заплатити.

— Як не заплатити? Чому? — А тому: чому ви спершу не спитали управи — чи згодиться управа заплатити, чи ні?

— Чи ви в своїй сорочці? горячився Чіпка. — Ліс горить, уже з десятину вивотило: займалось все далі і далі. Коли ж тут було ще розпитуватись? Спа- сибі людям, що послушали, а то біди б наробило такої, що й у 100 тисяч не одбуло б...

— Кажу вам: управа не розрешала, — я вам не видам!¹⁾

— Як би нам того бузувіра з Пісок виперти, то все б, горазд було! каже Шавкун. А то все через його, то все він! Там така запекла душа. А ви, Петро Іванович, ще його нам порадили.

— Та хто ж його знав? чи я знав, що він такий лущипер! виправлявся Дмитренко.

— А нам тепер життя з ним немає. Який неотеса, який сіряк, а от і Пар- мена Петровича підручує... Та вдвох нам тільки всякі шводи роблять... Я вже не знаю, що воно далі буде!

— Стійте, каже справник, ми його настрахаємо. Скажемо: як не подасться в одставку, то донесемо, що народ бунтує — тоді піде на каторгу.

— Та там така запекла душа, що йому й каторга не страшна! Та він таки її не втече.

— То я завтра ж напишу губернаторові.

— Напишіть, та не прописуйтеся, бо кажу вам, що він такий запеклий, що до самого царя полізе!

— Та вже я скажу Хведору Андреевичу: він сам напише...

¹⁾ II р. кінець 165 стор.

— Хай чэрнетку до мене пришле.

— Добре.

Увечері пізно вже вернувся Чіпка до дому. Таке й таке лихо!

— От дурні! свривнув Чіпка... Ні, ще їх мало били, ще їх мало карали. Та швидче до Максима на хутір. Тільки й того, що застав ще попрощатись. Як прокричали перші півні, у глуху ніч, старий москаль і Богу душу оддав.

Вранці Чіпка вернувся у Піски попорядкувати і аж зблід: перед його двором стояла громада і гомоніла. Ще він не доїздить до дому, а вже крешаки закричали:

— Стой, стой! і хотіли коней спинити. — Чого ви? Я й не тікати! каже Чіпка, злязючи з повозки.

— Як це воно так, Никихвор Іванович, обізвався улеслево передній. То це ми так пекли-пекли свої руки, нівечили одежинку, та дурно? Те, що обіщене, так обіщанням й засталося?

— Та ви ж знаєте, люде добрі, що управа ще не розрішила.

— Що нам управа. Ми управи не знаємо! Нам ось управа: уже двічі конокрад був, кричав, даявся, що не платимо вивупних, земських... Казав, що як сьогодні не заплатимо, то буде коровки продавати... А з чого нам платити? Сами знаєте з чого?!

— То може я переговорю з ним... — Та якої тут розмови: подавай податки, та й годі. — Та хіба він не знає. Я йому скажу: ось люде получают з управи, — годі й оддадуть.

— Та кажемо ж, що нам нема ніякого діла до тієї управи. Може вона й вас дурить.

— Хай той здуріє, хто вас дурить!

— Та дай, Господи! А все таки ви нам, що слід, заплатіть.

— Постоїте ж, хоч до завтрього: поки тестя поховаю.

— Та що нам до тестя? Сами наймали, сами і платіть! Ми вже так і наважили: не одійдемо і од двору, поки не заплатите. Ми вже знаємо і яке те завтра! з нас деруть і ми свого не попустимо.

— Шкода — чом вони з вас шкур не поздирають!

— Та ти бо, Чіпко, не дуже, обізвався хтось із середини. Памятаєш, як тобі відрали... Гарно воно було?

Чіпці стало якось ніяково слухати про ті давні тяжкі пригоди: він почервонів, поблід, засвітив очима, виняв 300 р. з кишені і дав.

Громада узяла гроші — і понесла у волость, а сама рада та весела пішла по шинках.

Поки це робилося, приїздить од губернатора чиновник, а коло його брат, чи що, питає: чого крепаки бунт підняли? Призиває і Чіпку. Чіпка розказав, як і що було, доточив до того усе про управу. Чиновник поїхав. А через тиждень-два усі Гетьманські пани, ціле сонмище ляло і Чіпку, і чиновника. Чіпку за те, що розказав про всякі порядки, а чиновника за те, що приїздив з якимся братом, а той про все те описав десь у газетах.. Ну, та що з того! Полаяли так, полаяли, та зажили знову по старому, по давньому.

А Чіпка, поховавши Максима, перевозив тим часом усе його добро до себе в Піски, а за тим добром і тещу. Хатні клопоти трохи одірвали його од земства. Одначе, пристроївши усе, як слід, Чіпка поїхав в управу. Тут на його мокрим рядном напустилися: Шавкун звав його «ябедником», за що Чіпка оддячив назвою «блюдоліза». Вернувся до дому аж ввечері, голодний, ні ріски в роті за цілий день не було, аж помарнів.

Галя зустріла його на порозі і злякалась.

— Чого ти такий? питає вона. Ти не здужаєш? Чіпко?

— Нічого, одказав Чіпка. Їсти хочу.

Дала йому їсти.

(Далі розмова між Чіпкою й жінкою та матір'ю, як на стор. 441, рядок 23 по рядок 12 стор. 442 (друк. вид.).

— Чого ж ти його не повинеш? крізь сльози одмовляє Галя. Чи воно тобі не обридло? Он трохи голодранці хати не перекинули. Матір перелякали. Як би не Грицько, то може і живої не оставили, а то побоялись чоловіка.

— Одного тебе прошу, сину, каже боязно, несміливо Мотря: покинй ти земство! Бач, до чого воно доводить!

— Та покинй, Чіпко, покинй! Хіба воно легко сказати: 300 карбованчиків,—завважує Явдоха. Адже пропали.

— То що пропали, то пропали, каже вже м'якший Чіпка.

— А коло хазяйства скільки пішло так. Скільки втервав через те, що не одного діла глядиш? знову Явдоха.

— Мені уже страшно стає, каже, плачучи, Галя, як я гляну на його. Який був, а який став через те земство.

Чіпка нічого не одказав і вишов з хати, покурити в сіни люльки.

Довго він там стояв, курив і все думав. Перелетіла його думка з малку до сьогодні, заглянула, назирнула усяку значну пригуду життя його.

«Скрізь неправда, скрізь!» шептав він. І пани такі і мужики не кращі. І що його робити, що його казати? Нема правди, та й годі. Що ти подієш сам, один, коли коло тебе і кругом тебе кривда та й кривда!? Як би можна—виполонив би увесь цей світ, а виростив би новий. От тоді б, може, і правда настала.

Увійшов у хату, полягали спати. Галя ще раз плакала і просила по-
кинути земство, бо він її зовсім за ним забуде!

— Добре, покину, каже Чіпка.

І на другий таки день поїхав у город і подав прозьбу увольнити.

Вся управа зраділа, тільки Пармен пожалів.

— Не буде тепер мені, козаче, товариша! каже Чіпці на прощання.

— Парвою волів хліба не доробишся! одказав Чіпка і, поцілувавшись з
Парменом, поїхав додому.

Вставка Іванова до останнього розділу II ред.

(до друкован. стор. 382) (II р. 184 обор.).

З того великого, а разом безталанного для Мотрі дня, коли вона одреклася сина, — усе для неї було загублене. Поховавши Галю, нікого рідного не зосталось. Грицько узяв стару догодувати до смерті. Як та тінь, згорблена, суха, жовта, аж чорнувата — костяк замість тіла — ходила вона сумніша суму. Минав иноді день, вона ні до кого й слова не промовить, і їсти не попросить. Усе тільки молилася, щоб Господь швидче прийняв до себе. Не забаром молитва її справдилась. Злягла Мотря перед Пилипівчаним пущенням, та більше й не вставала. Христя раїла знахарку покликати; Мотря не хотіла слухати про знахарку, просила, щоб не кликали. На саме пущення стало їй зовсім погано: не їсть, не спить, тіло типавється, як в лихоманці, очі горять, як перед смертю. Зведе їх Мотря, гляне на зажурену Христю, що не одходила від неї, як від рідної матері, і сльози застелють старі, мов ті білковини. Вії опустяться, очі закриються, а з під вій по мученому виду скотяться сльоза, як горошина.

Так було зранку. А под вечір лежала Мотря уся ув огні, без памяти, жахалася, скрикувала попаленими смагою губами.

За цілу ніч Христя не заснула й на макове зерно, так тяжко Мотря мучилась. На другий день не полегчало. Христя з сил вибивалася. На ніч покликали бабу повитуху, давню хазяйку Мотрину. На третій день ще гірше. Кидається Мотря, шукає чогось, вскрикує, тужить. Тільки над вечір трохи утишилась. Христя знемоглася, прилягла на полу, та не чулася, як і заснула. Баба доглядала болящої, що аж ні стогне, ні охає, тільки важко дихе. У хаті тихо, сумно... А це як схопиться Мотря: «Ой, ой, ратуйте..., ріже мене ра...» голос обірвався, голова впала на подушку, Мотря зіхнула — і тільки легенький димок вилетів з розкритих уст.

Від криву прокинулась Христя. Глянула на Мотрю, затрусилась та сама не стамилась, як підвела руку і закрила страшні мертві очі. — Прийми, Господи, мучену душу, прошептала вона крізь сльози, що в три ручії текли по її змарнілому личку.

Яке гірке життя було, — така й смерть тяжка! проказала баба, та й перехрестилася.

Уривок з кінця роману за II ред.¹⁾.

(II ред. 184 об. і 185).

Минуло ще п'ять років. Багато за той час води утекло, багато де чого на світі перевернулося. Аж ось, у 25 № «Недѣли» за 1874 рік читаємо таку вістку:

«З 21 по 31 квітня, пише хтось, у Катеринославі, окружний суд розбирав дуже цікаве діло. Судилося аж 30 чоловіка, а свідками покликано на суд більше 300 душ. В тім будинку, де суд завжди розбирає, не знайшлося місця для всіх людей, — прийшлося судити в покинутій миловарні, котра потім того була взята під охорону. Страшенне, старе, покинуте, чорне, не чепурне житво московське прийшлося переробити на суд, де судилося ось яке діло:

З початку 1870 року, в с. Веселі Терни звідкілясь приїхав Зельман Коган і завів собі, звичайно, як жид, шинок. Незабаром десь узвся не знать що за чоловік середніх літ, оселився і собі в шинку. Стали туди часто заходити якісь невідомі п'яниці та волоцюги, пили та гуляли по цілих ночах. Пристав до них дехто і з терновських гультяїв п'яниць. Незабаром стала провидатися де-де вкрадіжка; далі почали гомонити про грабунки; а там уже хутко у пана і душі — (не розібрано)... Ще раніш дехто з п'яних очей похвалявся, що вони живуть кошом, що отаман у них страшний чоловік, котрий нікого не боїться і ріже людей, «як баранців». Терновці знали про розбишак, а про те боялись виказувати. А «страшний чоловік» скрізь порядкував навкруги: в Катеринославським повіті і в Дніпровським, і в Олександровським... Тиняючись всюди, «кіш» знай ширився та й ширився, вербував собі нових братчиків. Приймаючи кого до гурту, кіш справляв незвичайні приєми. На землі чертили хрест і перше на перше заставляли приймака на ньому присягнути, що він ніколи товариша не видасть, а потім того давали прогинути грудочку землі з середини хреста. Приймак стояв по середині коло хреста, а навкруги товариство, хто з залізним шворнем,

¹⁾ Вставка Іванова.

хто з сокирою, той з оглоблею, а то хоч із влючкою... Хто не хотів присягати, нахвалявались смертю.

Тяглося це діло цілих десять день. Присяжним прийшлося обговорити й одмовити аж на 104 питання. Вони радились чотирі години — та вже ранком вийшли з одмовою. Світ заглянув у вікна, з одного боку, своїми червоними очима, і червонив хату і все, що було в ній, а з другого боку ледве блимав тусклий світ з не погашених ламп. Суворі, бліді, аж страшні були разбишаки; зморені, з червоними очима, з наче мармуровим видом, сиділи у мундирах судді; сонні, бліді, аж зелені дожидали слухачі останнього слова... Присяжні цілу годину читали одмову... Шайку признали, разбой признали, душогубство признали. Судді пішли у свою хату і незабаром у шостій годині прочитали рішенець. Повинувати аж 18 душ і засудили кого на 1½ року, кого на 4 в арештанські, а ватажка Нечипора Довбню — присудили на 6 років в каторжну... Як почув це Довбня, хижо засвітив очима, грізно глянув на суддів, перевів страшний погляд на присяжних, далі на цікавих людей, що стояли і дивилися прямо на ёго... Тут ёго погляд упав на сонну малу дитину, що держала на руках у себе якась цікава мати. Як пришиблений, опустився «страшний чоловік на свій ослінчик — і завів не своїм голосом. Гучно, важко роздалися по хаті страшні заводи того плачу-реву, подрали кожного морозом по за спиною, забігали по виду мишкою і підняли геть волосся в гору. То заревів уже не голодний віл: то страшний колись своєю дужою міццю хижий лев спускав на прощанне з світом останній свій дух»...

Чи ви бува не пізнаєте, панове добродійство, хто той Нечипір Довбня?

А мення того, хто хазяїнував там, не відкидається з людської пам'яті, не забувається ще й досі, та чи коли й забудеться! Для письменних стало воно загадкою, «притчею во язицях». Для простоти живим свідком тої лихої години, яку пережили Піски...

Чіпчине мення перейшло і в печать. Один дивувався: як такий мирний, пахарський побит, з ёго поетичним почуттям, з его людськістю, викинув з себе такого злющого зарізяку, котрому нічого проткнути ножем горло маленької дитини, як воно почало в колисці кричати, коли він давив матір; котрий нахвалявся на рідну матір руку підняти; котрого організаторські сили були такі, що зумів за невеликий час згромадити цілу ватагу усякого люду, і за півроку вирізати з нею до двадцятка душ у чотирёх повітах?! Другий допитувався: які почуття водили руками сёго разбишаки, коли він мив їх у гарячій крові людській, так щиро кохаючи свою жінку? Рік назад ось що писав у часописі той самий хлопець (тепер уже парубок), котрий ішов з паном батьком за гробом старого Колодязя. «На мій погляд — пише

він, Чіпка дитина свого віку, скалічений виводок свого побиту, пригніченого усяким панством, зубоженого жидовою, — де все живе стало і стоїть нерухомо на однім місці; стояло, поки зачало гнити у самому корені. Де одно загнива, там починає заражатись друге; гніє і заражає третє; де при вонючій духоті, яку розносить гниль, тяжко стає жити народженому, нічим дихати, ніяк утекти і нікуди, щоб самому не зогнити.. І от починає воно боротьбу за своє місце, за своє право — на життя; почина розшувувати шляху. Деж ти знайдеш ёго без освіти; де ти знайдеш ёго у тому непроглядному мороці, який сповива усе й усіх? А тут устає таке питання: не я задавлю, мене задавлять! І видається чоловік, як звіряка хижий, на все; купається у крові людській — і знаходить у тому свою утіху, пораду для свого горячого серця. Коли що кохає, то кохає усією силою своєї мочі, — як Чіпка жінку; що зненавидить — як вітер змете з свого шляху, й дивує людей своїми божевільними вчинками.

І справді, Чіпка здивував собою усю Полтавщину; сполохнув тихе пахарське життя од корня до самої верховини. Мення ёго стало переходити од села до села, од міста до міста; а переходячи, почало нарощувати собі таку славу, якої Чіпці може і не снилося. Так одні розказують, що Чіпка ще змалечку, як був підпасачем, привчав себе до свого ремесла... Пійма, бувало, агня, обдере живцем з нього шкуру, — тай давай батіжком підганяти... Другі, що як він з своєї матері знущався, поставить на гарячу сковороду босими ногами, тай пече, щоб пікому нічого не розказувала... Третій, як він свою жінку кохав, що їй тільки й зможе розказувати свої перешкоди, а сам рясно, рясно плаче.

Так народна фантазія почина обвивати, хоч грізним, а все-ж поетичним, словом, свого лютого ворога. І хто знає, хто поручиться, що років через 20-30, розбішака Чіпка не займе місце поруч з яким небудь Кармелюком, Гаркушею, Засореним і инчими розбішаками після гайдамацької пори, котрі уславились по всій Україні, яко боронителі убогих і безталанних від задрости та пригніту багатих — і щасливих? Народ глибоко чує... Він вибачає усім усе, — не вибачає тільки своїм давнім ворогам, що гнітять та роззорюють ёго беззахистне життя». ¹⁾

¹⁾ Це уривок із статті Панаса Рудченка надрукованої в «Правді» за 1874 р., стор. 544-547, пор. в розвідці стор. 8-9. З слів Івана: «Рік назад ось що писав у часописі той самий хлопець (тепер уже парубок), котрий ішов з паном батьком за гробом старого Колодязя», — видно, що в II і III редак. в тому, що писав Іван про панів Польських, було досить матеріалу й з родинного життя Рудченків, — батько Рудченків, очевидно, мав якісь стосунки з тими людьми, що робили опозицію сваволі панів Польських — див. далі додатки № 10 і 11. Деяко з цього матеріалу, очевидно, залишилось в остаточній редакції.

Додаток до другої редакції «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». .
(Написано рукою Білика).

(На початку роману).

В 300 номері «С.-Петербурзьких Вѣдомостей», у раздѣлѣ внутрєннихъ извѣстіяхъ напечатано:

«В Гетьмансьвм повіті, недалеко од села Пісок, на хуторі одного заможного козака скоїлось страшєнне диво. Велика козака сімья — старий батько з матірью, два жєнатих сина з двома невістками, меньшій син парубок, двоє дітей — онуків: хлопчик дванадцяти літ, і дівчинка — по восьмому року та ще до того піврочне дитиньчатко — знайдені в хаті постреляні, побиті порізані... Якимсь чудом спаслась одним одна десятилітня дівчинка. Збігаються люде з околиць дивитись на ту страшєнну рїзанину. Кругом по селах, по хуторах піднявся струс, біганина, селяне, памьятаючи старі судові порядки, не сподіваються, щоб душоубцїв піймали. Нема віри ні поліції, ні слідователеві, таї не диво! В останні часи, поблизу Пісок, окрім крадіжки, скоїлось шість чї сім душоубств: там ограблено і задавлено кїльки душ; там зарізано. Усе це нагнало такого страху та жаху на людеї, особливо на хуторян, що дехто видає свої далєкі селидьби і переходить до сусід — гуртом жити».

Частина розділу «Пани Польські», що написав Іван¹⁾.

Дивуються пісчане: чого це кучер Шамрай попер так через Піски на Побиванку? То було, як заверне в рідне село, то зараз до братів та до дядьків — погуляють добре.... А то — став коло дядькової хати, постукав у віконце, сказав дядькові кілька слів, не злязачи з коня, — тай на Побиванку — повіз листи. Чи не родився хто? чи може хто переставився з панів або з дітей? Думають пісчане. Роспитали Шамраєвого дядька, — не знає. Потягли до Лейбиного сина, Лейби, трактувати. Питали у Лейби, — не знає й той... Тільки плечима здвигує... — Якась уже знову новина!.. натякають, підпивши, пісчане. — Чи не мулить їх уже, бува, й свята неділя, — верне Омелько. — А може й замулило... Та то вони з братами радитесь... — Еге-ж... Неділя не неділя, а щось уже є? каже Кирило. — Хведір Кнур був у Котолупівці на ярмарку, — так чув, що, мабуть, і козаки швидко не втечуть їх рує....

— Коли б таки, увернув Омелько, а то вони справді розпаніли. Он, дивись: які Шрамченко коморі будує? У нас того й гляди, хати попровалюються в бісу. а вони — як роскошуют!

— Та так, так — каже Кирило. — Час і на них налигача, щоб не дуже драли голову...

— Еге з, еге, — вмішався Лейба — Ви люде робочі, а вони з музиків панують... Хоц би їм шинки позапечатували: через них ніяк не можна шинка вдержати.

— Та кий біс, не вони торгують... Ми всі до Лейби. Нам иноді Лейба й лишню чарку піднесе.

— А що з? я вас добре знаю; ви мене знаєте...

— Так, так... А давай лиш ще півкварти. — Чуєш, Сурко: півкварти сип!

Сурка усипала раз, усипала й два, і третій раз усипала... Беседа потягла до дому. Годі козаків лаяти, годі думати й про те — чому кучер Шамрай не зайшов до дядька у хату.

¹⁾ Цю частину остаточно обробив Іван в III р., але потім вирізав відтіля (стор. 95-100). Перша оброблена редакція цього уривку є в главі «Мекка» із зошитку для «Правди».

А Шамрай тому не зайшов, що сёгодні була субота, а завтра буде неділя, а в неділю у Василя Семеновича має бути велике зборище усёго роду панів Польських. Чого? за чим? Шамрай кучер не знав. А тільки добре знав те, що сёгодні треба розвести аж десять листів — по різних селах. Тому він не загаївся і в Пісках: було уже нерано, а ще zostалася половина дороги.

Настала й неділя. День був хмурий; сонця не видно; а душно так — аж парко. Так буває тільки перед дощем з грозою. Красногірці прокинулись ще зарані. Усі чогось дожидали не аби-якого. Ніхто не знав — чого. Кухарям сам Василь Семенович загадав великий обід — аж на сорок душ. Чуть стало на світ благословитись, у кухні піднявся стук, писк. Рубали м'ясо і терли в макітрах сир, сметану і збивали білки у піну... Була робота кухарям, була й лакеям! Ще пани спали, а вже лакеї у пустих хатах натирали воском помісти — шарували щітками. Сказано: великий буде зїзд!

Коли так — після раннього обіду, стали зїждатись родичі. Були там пани, й дівчата. Понаїздило їх не 40 душ, а чи вбереш і у півсотні: Поназлітались, мов те гайвороння... А Василь Семенович — як журавель між ними. Цибатий, огрядний (розкабанів на хазайстві), підняв у гору кустрату голову, витяг довгу шию, — ходить, тільки очима світить. Де пройде, — розступаються; з ким заговорить, — той радіє... Сказано: голова в роді та ще й не аби яка!

Посідали обідати. Василь Семенович сів на самім покуті. Чогось усі дожидали, сами не знали чого. Коли так — між першою й другою стравою — Василь Семенович провів рукою по своїй кув'дї від лоба аж до потилиці і, наче сам до себе, промовив:

— Швидко й вибори...

За столами заворушилися, — притихли. Настала така тиша в хаті, що чутно було, як муха дзичала. Кожен насторожив уші, притаїв дух, — боявся повернутися... Одні тільки лакеї брязчали тарілками та ножами.

— Я зібрав вас, — веде далі річ Василь Семенович, — щоб зарані порадитись... Шведовим годі повітом верховодити! Когось треба другого... Ми й досі мовчали... Час і нам своє слово сказати... Щоб наша взяла. — За столом знову заворушилися; на де-яких хижіших обличчях засвітилась радість... Василь Семенович повернув голову до свого брата, що сидів на праву руку від ёго, і сказав, поглядаючи ёму в вічі:

— Ну, Степане! Кажі ти: кого нам у предводителі?

— Та кому-ж більше, як не тобі! — одказав той.

— Василя Семеновича! Василя Семеновича! Закричали родичі з усіх боків і цопідводились. — Василь Семенович у нас голова в роді!... Ви наш заступ-

ник... ви наш і предводитель! Василь Семенович тільки облизувався, як хто ёго медом по губах мазав.

— Ну, а кого в судді? питає він далі — Хто буде справником?

— Кого ж у судді?.. Родичі зглянулись. — Кого вгодно, Василь Семенович! Ми усі на вас здаємося... Кого скажете, того й виберемо. — Хіба Гаврила Йвановича?.. повернув голову на лівий бік. (Гаврило Йванович почервонів, потупився). — Ну, так Гаврило Йванович буде у пас суддею! А справником буде... (подумав трохи) Семен Василёвич! (І той потупився).

— Треба ж тепер подумати й про менчу братію...

Лакеї подали нову страву. Думати було ніколи — треба їсти, щоб не захололо. Василь Семенович принявся їсти. За ним і другі. Незабаром лакеї знову тарілки переменяли, а Василь Семенович зняв річ про менчу братію.

— Непремінним у нижнім суді — хто буде? викрикнув він, оближуючись. — Не кому ж ёго, як не Саві Кириловичу Митілю, — обізвався несміливо Семен Василёвич — будущій справник. — А далі додав: Митіль змалечу в суді, своє діло знає...

— Чи Митіля, то й Митіля, — згожувався Василь Семенович. — А в повітовий же кого?

Родичі ззиралися, наче один в одного запитували: кого ж ёго у повітовий? Василь Семенович мовчав; їв свою страву... І всі мовчали: кожен наче боявся перший річ завести. Василь Семенович доїв — і виручив: А некого, каже він, — заправлятиме Макуха.

Макусі й слід! увернув Гаврило Йванович Совинський, зять Василя Семеновича — кандидат у судді. — Макуха в суді був столоначальником шість год, без малого.

— А ще кого? допитувався Василь Семенович.

— Любов Семеновна, каже Совинський, просила за Карпа Петровича... Ёго б де пристроїти.

— Та коли ж він не сидить в суді! Він тільки те й робить, що по городу біга, та вісілля, та христини справляє...

Карпо Саєнко — син «мазепи», середнього росту чоловік, станкий, з довгими, чорними лисвучими вучерями, з карими веселими очима, з румянцем на всю щоку, — підвівся, пригладив хороші, униз по-возацькій опущені уси і сказав: — Як би не було, Василь Семенович, христин та весілля, то й люде б не плодилися! А то — я погуляю, а цілому повіту — прибиль! — Ха, ха, ха! повотився регіт на весь будинок. Де-хто з панночок почервонів.

— Карпо Петрович що не скаже, то як гвіздком приб'є, — обізвалась жінка Василя Семеновича, усміхаючись.

— Ну, коли вже він так дбає за повіт, — каже той, — то ми ёго у повітовий.

— Ёго, ёго! Карпа Петровича.

— Одне тільки тобі скажу, Карпо! — каже ёму Василь Семенович — Не загрижайся ти з Чижиком... не зачіпай ёго!.. Він ділець, роботаї добрячий... За ним як у Бога за дверима, сидітимете — та підписуватимете.

— Так, так... Чижика не займайте... Все ж таки — секретарь, голова в суді.

— Та кий ёго біс зачіпа! — одказав Карпо. — Хіба иноді над горбом пошутуєш...

— З шутков усе лихо встає! — гримнув Василь Семенович. — Ти своїми шутками колись собі паробиш... Та й не одному собі... Шведови зараз скажуть: от, яких вибирають! От, які родичі!.. Весело таке нам (Василь Семенович додавив на цьому слові) слухати! Не забувай: треба стерегти честь роду... нашого славного роду!

— Та хто ж забуде рід Саєнків?.. каже Карпо — чи нарощно, чи, може гаразд не второпавши.

— Саєнків? Яких Саєнків?! Хто такі Саєнки?.. Такий твій батько був такий і ти... Яблучко від яблуньки не далеко одкотиться. Ой, пошануйся, Карпо! Ой, пошануйся!!

— Покаюся, — одмовив Карпо не то з усмішкою, не то навспражки. — Обід кінчався. Лакеї одтикали затички у шампанського. — Бач! і забув... похопивсь Василь Семенович. — Третім засідателем буде Гаєцький, Миколай Миколаєвич.

У Степана Семеновича аж усміх пробіг по виду. Гаєцький був жонатий на ёго середній дочці.

Лакеї розносили високі, кришталеві, чарки з пінистим, шипучим вином. Гості позабирали чарки. Перший підвівся, як хазяїн, Василь Семенович. За ним повставали усі.

— Дай же, Боже, — привітався хазяїн, — щоб наші надії справдились! Щоб наші виборні піддержали честь древнього славного роду... Щоб вони служили царю на славу, нам — на користь, а нашим ворогам Шведовим — на зависть!

— Ура, Василь Семенович!.. ура! у-рра-а!!!

Наче на одгук, — блиснула блискавка, гурьнув грім... Здається, само небо салютувало... Дощ полив, як з відра. Гості повставали зза-столу, подякували хазяїнам, і розкотились по великому будинку. Хто сів в карти грати; хто вийшов на ганок прохолодитися. — Незабаром дощ перестав; виглянуло ясне сонечко, мов викупалося у хмарі... З садка потягло в хату пахощі. Ціла низка панієк з панночками висипала на ганок. Кодо панночок вер-

тівся й Карпо Саєнко, як те шило. Точив їм баляси, смішив; сам реготався і пританцьовував нищечком, щоб не побачив «дядюшка» і затяг був: «Ой вряче, вряче та чорненький ворін»... Та на останньому слові й запнувся: саме на той час витгнувся з хати Василь Семенович.

Глянув він на Карпа, похитав головою, як кобила в спасівку, махнув рукою, — та, не сказавши ні слова, й пішов назад у горниці.

— Страшно! — каже Карпо якійсь хорошій панпочці, котра справляла з ним реготи. — Боюся, моя голубочко!

— Леа я вам голубочка?

— А така... що сидить на вишні, а я — на дубочку.

— Хиба ви голуб? ¹⁾

— Та ще й волохатий... го-го-го!

Зареготався Карпо з своєї вигадки. Зареготалась і панночка, та обоє разом спустилися з рундука й пішли у сад. Уже вечеріло. Сонце сідало за хмару і посилало на прощання з землею пароси ясного світу... Де хто й з гостей став прощатися. Опівночі Василь Семенович, лягаючи, стомлений денними клопатами, у ліжку, весело усміхався.

Через ²⁾ тиждень були вибори. Вибрали суддею Гаврила Йвановича Совинського; підсуддами чи засідателями: Макуху, Гаєцького й Карпа Саєнка, справником став Семен Василевич Кривинський, а неперемінним в нижнім — Митіль. Усі свої, усіх кого треба, — кого пораїв Василь Семенович. А самого ёго, як не стояли рожном Шведови, провели таки у предводителі. Через місяць — бенкет у нового предводителя. Поназ'їздилися нові виборні, понаходили чиновники з Гетьманського, станові з цілого повіту. На сей раз тільки жінок не було. Розмістили гостей на двох столах обідати. — На одному столі — Василь Семенович з своїм родом; на другому — чиновники, станові. Напитків та заїдків ще більше, ніж тоді! Василь Семенович любив і сам посмакувати; любив, щоб не вставали голодні й гості зза столу.

На кінці обіду знову лакеї обносили кришталеві чарки з шипучим вином; Василь Семенович знову пив за здоров'я славного роду панів Польських; пани Польські (бо найбільше там було родичів) знову кричали «ура», аж вічна бряжчали. Не встигло те «ура» затихнути, як коло другого столу, де сиділи станові, заворушилися, завтовпились.

— Тихше! тихше! гукав Карпо Саєнко на всю хату. Гомін трохи стих. Усі стояли, дивилися на Карпа. А той усе, ще не своїм голосом, викрику-

¹⁾ 99 стор. ²⁾ Продовження 99 стор.

вав: «тихше!» і махав рукою то на одно крило столу, то на друге... От і утихло.. До столу, де сидів Василь Семенович, підступив становий Ларченко — високий, одутловатий. Праву руку він держав назад себе, як де-які шклярі в шволі, коли їх питає урок учитель, а в лівій — шматочок писаного папірцю. Ставши в кінці столу, як раз насупроти Василя Семеновича, Ларченко завів тоненьким тенорком вірші... Усі на ёго витріщились, далі, мов чого засоромились, потупили очі. Сам Василь Семенович стояв з опущеними у низ очима... У одного Саєнка искрили очі — не то від радості, не то від сміху. Він кивав головою у такт віршам.

Поки там Ларченко вихваляв «сословіє родное» та «благородного родителя» — Василя Семеновича (хоч родителя того ніхто з гостей не тільки не знав, а й не бачив), — у хаті все замерло... Як же сказав, нагадуючи панування скупеньких Шведових:

Эти годи миновали...
Предводители у нас
И францвейном угощали
Губернатора под час...

по хаті прошумів якийсь шелест... Василь Семенович усміхнувся. Так ёму любо було слухати, як Ларченко стёбнув, мов батогом, Шведових — ворогів. А Карпо Саєнко, як почув це, нахилився до сусіди і шептав на ухо: «А що, добре я зробив, що переставив бутилеку з того кінця столу на сей... А то б і нам з тобою довелось угощатись францвейном!» Далі Ларченко, як тому й слід, зачав вихваляти самого вже Василя Семеновича — який він: і сякий, і такий, і немазаний... А на заклочку становий — поет, підсолодивши голос, трохи не крізь слёзи, пропищав і чолобитну, щоб Василь Семенович був «въ бѣдахъ оградой, нашей гордостью, отградой»...

— Урр-а-а! закричав Саєнко, й зареготався.

— Ур-р-а-а-а... а...!! розкотилося по будинку. Василь Семенович обняв Ларченка.

На другий місяць становий — поет уже правив станом у багатій Котолупівці».

Зо всього цього уступу в друков., як і в IV р., залишилась тільки загальна картина того, як правили пани Польські повітом (частина III розділу II ч. друк. з 108 стор. до IV розділу Махамед — кінець 112), та в розділі VII-III ч. друк., де ще в II ред. Іван повставляв прізвища урядовців, які приїхали на бунт піщан, а деякі відгукми з цього уступу — Кривинський, що колись за виборів був справником, Котолуповський становий Ларченко, що колись на обіді вихваляв, як поет, Василя Семеновича віршами (239 друков.).

Кінчається цей уступ на вирізаних листах на 100 стор.; далі на тій же сторінці йде уступ, який знаходиться і в рук. 1875 р., і в друкованих виданнях «Заверховодили пани Польські у Гетьманському, як у себе на царстві» і кінчається на стор. 101, словами: На Різдво иноді таке меге... тут ще й дощ, як звезда лє. Далі на тій же 101 стор. вирізаних листів іде другий уступ із цієї-ж-таки глави, який починається словами: «Минало три роки» (стор. 101-103)— див. далі додаток № 11, і нарешті третій, який починається словами «Через вілька день» (стор. 104-105), — цих уступів теж нема в друкованих виданнях і в рукопису 1875 р.

Частина розділу «Пани польські», що написав Іван ¹⁾

Минало три роки. Нові вибори. Знову своїми позативкали уряд. Тільки й переміни, що Семен Василевич з справника став суддею, а Гаврило Йванович з судді справником! Пішло усе по старому, по давньому. Через три роки знов вибори і тепер — те ж саме! Сказано захопили пани польські повіт у свої лапки!

А всі кругом мовчали, терпіли, слухали й робили на великий рід панів Польських, та ще нижче клапались голові його Василю Семеновичу... Такого він холоду нагнав на гетьманців. Тільки всього раз наклюнулась громадська зрада.

Жив у Гетьманському небагатий панок Петро Колодязь. То був чоловік високого росту, тонкий, сухий, мов засушений, з рівною, як дощечка, удавленою в середину грудиною, з блискучими чахоточними очима, з зачісаним до гори чубиком, як у голуба. Учився він десь, кажуть, у Москві; служив у Петербурзі, — та покинув службу, приїхав на батьківщину, одружився на хорошій панночці, та й зажив собі тихо та гарно, одно читаючи, одно щось пишучи. Між сусідами Колодязь славився, як чоловік дуже розумний, з дуже гострим язиком, а до того ще й масон. Кажуть, що його й рід масонський був. Через це усяк масона наче чогось стерігся, може болчись, щоб самим не помасонитись. Одначе він успів заробити собі й шану, й повагу. Підобрав собі невеличкий кружок товариства — з полупанків, як сам. А між ними найприятнішими до його: Петро Озерський та Петро Степанидею. З ними, бувало, Колодязь і водиться, бо й вони десь трохи науки понюхали.

Сидять якось наші приятелі у Колодязя за чаєм; гуторять про се, про те. Зайшла річ і про панів Польських. — Те «сонмище» швидко у розбій пуститься, — заговорив перший.

— Еге ж, піддавнув Озерський.

— Сказано — шайка! Свій суддя, свій справник, свої засідателі, станові...

¹⁾ Цю частину остаточно обробив Іван в зшитку Ш р. стор. 101-105. Перша оброблена редакція цього уривку в главі «Мекка» знаходиться в зшитку для «Правди».

— І опекуни свої, — додав Озерський. — Ти не повіриш, Петро Данилович де тільки zostалися мастки багатих сиріт, — усі в свої руки захопили!

— А на мені за Ліщини опека нацїтала, обїзався Степанидко — Не дав хапука Магусі, — узав, та трицять карбованців і нацїтав... Шутка? трицять карбованців, як одна копійка!

— Що ж ви? питає, затиґаючись люлькою, Колодязь.

— Заплатив... не що.

— Чом же ви не жалїлися?

— Куди нам, Петро Данилович, жалїтися... Він із губернатором за панїбрата; ёго скрїзь по губернії знають.

— То що, що знають? І добре, що знають, більше сорому!

— Бодай ёго не позиватися, — сказав Степанидко і замовк.

— Тим вам так і є, що ви мовчите...

— А то ось що, — зачинає Озерський. — Живе коло Хатупів, коли знаєте, мїй далекий родич Щавельський, рядом з Митїлями: ліси з лісами сходяться. От цієї таки осени, Митїль узав та й звелїв Щавельського ліса рубати. І вирубали, — може, з десятину вирубали... чистого тобї дуба. Щавельський до Митїля: «І що це ви, добродїю, мїй ліс вирубали? — Який вап? Митїль ёму. «Мїй» каже Щавельський, — «з дїда-прадїда мїй». — Чи ви в своїй сорочці? Ідїть собі геть з двору за доброї години! каже Митїль, та й дверї розчинив. — А коли-ж так — дума Щавельський: знатимеш ж ти мене! Плкнув та на конї, та до Ларченка. Таке й таке! — «Не мое дїло, пропищав той, жалїйтеся в суд». — Що ж ви думаєте? Оце позавчора рїшили: так як Щавельського ліс не одведений канавою од ліса Митїля (а в того — чорт батька зна, який чагарник! Ще за Василя Семеновича ліс на винницю вирубали...) Тає, коли, — рїшили, не окопав, а «по показанїю сусїд (їй же богу, нікого не питали й не думали питать), — ліс той здавна Василя Семеновича (чуєте, куди вернуть?) — і достався Митїлю за жїнкою, то Щавельському «искь» одказать, а за проїсти й воловити взискать з ёго сто рублів?

— Шкода — трохи! уставив, усміхнувшись, Колодязь.

— Сказано: ворон ворону ока не виклює, закїнчив Озерський.

— Так треба не одного ворона, а всїх перестрїляти, загорачився Колодязь.

— Кому-ж ёго? Такого стрїльця не знаїдем.

— Нам треба.

— Щоб уже ёго з дужчим не биться, а з сильним не позивать, увернув Степанидко.

— А ви їм покажїть, що, й вас є сила! що й ви дужий! А не ховаєтесь у себе в Степанидївці...

— Де у нас сила? Яка у нас сила?

— Де?.. Отут! Колодязь показав пальцем на лоба.

— І, вже!..

— За силою журитесь? От ваша сила: пишть і пишть, та ще пишть! лякайте їх хоч тим, щоб про них усе знали.

— Так, так, каже Озерський.

Степанидко мовчав, тільки раз-по-раз затаввся.

Колодязь і собі вибив люльку, наложив тютюном, запалив, потяг раз, у друге і, присмоктуючи, зачав.

— От недавно були вибори. Що то за вибори? — То шахер-махер. Де-ж? Уже третє трехліття своїх вибирають. Їм тільки того й треба! Не так їм жаловання, як те, що свої на місцях. Свій за свого завжди руку тягне. Один одного виручає... Чому їм не робити, що хотять! Вони сильні, бо їх сила! А ви — що? Кожен сам собі... Аби мені затишно, а там хай хоч цілий повіт виріжуть!

— Та щож нам робити? Їх сила — їх і правда! каже Степанидко.

— Брехня, а не правда! Кажу вам: жалійтиса, пишть, от що! Підпишите жалобу, я сам напишу?

— Та воно й страшно... Все-таки Василь Семенович великий чоловік.

— Наплюйте ёму на голову! горячився Колодязь.

— Як би то достати!..

— Так згода?

— Та вже, як ти, Петро Данилович, підпишеш, то й ми від тебе не одстанемо, каже Озерський.

— Глядїть же, казав у вечорі Колодязь, виражаючи своїх однодумців.

— Не поломайте сою за трех Петрів. (Кінець стор. 103).

(104—105 стор.).

Через кілька день везла пошта з Гетьманського «жалобу» на скривджені вибори. І оциркнував же в ній Колодязь панів Польських! Та що з того? Так та жалоба й згинула, мов її й не було ніколи. Тільки місяців через два, Василь Семенович вкликнув до себе в канцелярію Степанидкі і Озерського. На першого, важуть, гримав дуже, сердився — і вийшов Степанидко з кабінету червоний — червоний, як той рак — витягнений з юшки. З Озерським після того була тихіша розмова: ніхто не чув і не бачив, що там між ними було.

Швидко після того Степанидко з Озерським були в Гетьманському. Оже ні один, ні другий не заходив до свого давнього приятеля Петра Колодязя. Скоро Колодязь почув, що Озерського зробили опікуном над великим доб-

ром сиріт Мочарських. А Степанидко, де не бував, скрізь хвалився, як Колодязь підбив «жалобу» підписати.

Так і минулася громадська зрада, задушена сильними руками ще в сповитку.

Зостався Петро Колодязь на весь повіт — один супротивник, сам собі, як гілка одірвана від дерева. Так же й гілка та була гостра та колюча, як терен. Де було кого встріне Колодязь, з ким не забалакає, за що не прийметься (а любив таки всюди встрявати й балавучий був), — та все про панів Польських, усе про них. Не залилося у них кісточки цілої, усе перетер, все перемняв завзятий масон. Гарячий був, як огонь, а сміливий, як чоловік великого розуму і кріпкої волі. Коли що задума, як за віщо прийметься, — хоч от по сю, а буде вернути на своє. Як ділом не допече, то словами. Він ото й прізвища подавав: цілий рід Гетьманського царька прозвав «сонмищем», а Красногірку — «Мевкою»!

Та нічим він так не допікав панів Польських, як тими «вольними». Тільки було й робить, що кріпакам волю одшукує. Де було, звідкіль хто не вирветься, що не хоче панові служити — преться на волю, зараз до Колодязя. А той у себе в столі держав і гербовий папір... Зараз сідає та й пише... Піски, між другими селами, давали йому багато роботи. Як генерал покинув Лейбу на господарство, в Пісках оселилося ще скілька семей захожих. Пани Польські наложили й на них свою ведмежу лапу: «живеш на моїй землі, значить мій!» Так оцих надумив Колодязь: він їм радив: «пошукати волі». І справді: одного якось визволив, другого визволив. І-і! Пішла поголоска на цілий повіт: «Колодязь волю одшукує, Колодязь з неволі визволяє. До Колодязя! Ходімо в Гетьманське до Колодязя!» — То це під ярмарок або під празник — дивись: навернуло до Колодязя крєпаків повен двір. А Колодязь, як хто його медяниками годує, — кожному порадить, прикаже й розкаже, а кому слід, то й прозьбу напише... Нігде й не служив, а роботи в його зранку до вечора. Пише та й пише! Як би не жінка придалася хазяйка, то мабуть би дописався до того, що всю худобчину спустив. А то жінка невсипуща хазяйка, мали вони собі невеличке хазяйство, та своїх людей було, може, душ на десять, вони з того й жили та дітей учили. Тільки тим обоє і тішились, що може дітям краще буде.

Правда, не раз вибирали Колодязя й у службу — тільки таку, де жалування не було... Оце: затесалась у Гетьманське холера, людей душить... Треба щось робити! Заворушилися... Треба комитет заводити... Хто ж його візьме безплатну роботу на себе? Хто? — Петро Колодязь робитиме. Вибирайте Петра Колодязя! Вибрали. — Кидає Колодязь своє діло, забуває про дітей, про жінку, — давай від холери людей рятувати... Минула холера: не треба

комитета, — не треба й Колодязя! І Колодязь знову «волю одшукуює». Така вже уїдлива душа в того Колодязя!!

Не жалували на ёго пани Польські, як свого кривного ворога. Коли б здужали, вони б ёго на шматки розірвали, як би можна, в ложці води втопили... Та — ба!.. Нічого з таким колючим не подієш, прилюдно такого й зачіпати страшно! То вони хоч вишею рили під ёго. І дорили до того, що зовсім від ёго панків одбили. Хто ёго знав — став цуратися, щоб не прогнівити бува всесильного Гетьманського царька. Одні тільки полупанки та гетьманські міщане не цуралися Колодязя, та крєпаки що неділі, що ярмарку, — ходили до ёго волі одшувувати. — Який сам, з такими й знається! казало «сонмище», як заходила річ про Колодязя.

— Ябедник! — рішив за всіх Василь Семенович.

Так і знемоглося під тяжкою нудьгою громадського горя, так і зачахло невеселе життя Колодязя. Ніхто ёго не пригрів, не пожалував, не приголубив... Не подарували ёму провин його і після смерти. За убогим гробом ішла ёго заплакана жінка з малими сиротами; коло неї — всього тільки один лисенький панок, з хлопчиком-сином, та ціла юрба гетьманських міщан... Крїпакам було не до того: вони працювали на панщині... Тоді саме пронеслася чутка про волю... Пани думали свого надолужити».

З цього уступу в друк., як і IV р., залишилась тільки загальна картина того, як пани Польські правили повітом (частина III розділу II ч. друк. з 108 стор. до IV розділу «Махамед» — кінець 112). Кінчається цей уступ на 105 стор. Тут-же на цій сторінці починається XII розділ «Махамед» (6 рядків внизу) — «Як же жили козаці Піски?» і йде на сторінці 106, 107 (ця сторінка жовта — починається вона словами... «іноді на полі й умерав») і кінчається стор. 108 словами: «А Максим справді удався гульвісою... про щасну господарську долю»... Далі йде «Нема землі» XV стор. 139-140. Кінчається — подумав Галки батько дома — і повернув назад. Коли... Так може тижнів через два після того вликали Чіпку» (далі нема). Далі іде стор. 303, починається: «Та сидів над ёго душею... сам виїде в одставку». Кінчається 304 «На раді радили одні пани».

Замѣтки на (III р.)

«Хіба ревуть воли, як ясла повні».

I. Полѣва царівна.

1 (стр. 7) — Чіпка принимаетъ дівчину за русалку, а на 2 (стр. 8), спрашиваетъ даже «Коли ти людина? Естественно ли это? — Вѣдь Чіпка уже былъ тогда сформированный. Онъ пережилъ смерть бабы, пережилъ тайну — не тайну, — кажется, даже заикался, на счетъ того: все ли это, что движется, отъ Бога?»

Вообще глава, кажется, во 2-ой своей части неотдѣлана. Чего-то не гладко выходитъ. — Первый листъ я переписалъ за-ново — и, помоему, онъ вполне отдѣланъ, а дальше недостаетъ нѣсколькихъ штриховъ.

исправить все.

II Двужон.

3 (16 стр.). Послѣ того, когда произвели первое слѣдствіе о Хрущѣ, — Мотря, извѣстно только, что «натерпілась страху». Но что она чувствовала, — неизвѣстно.

4 (ibidem). — Мотря слышитъ, что про нее говорятъ въ церкви. Но она только «молиться, та слѣзи ковта». — Казалось, бы у нее мученія гораздо большія. Онѣ не выведены. Сжато, нѣсколькими чертами, слѣдовало бы показать душевное ея состояніе.

5 (с. 18). Не находишь ли ты слишкомъ рѣзкаго отношенія къ Мотрѣ сусідъ изъ за одного только того, что мужъ ея былъ двужонъ?

VII Грицько Чупруненко.

6 (с. 57). Слѣдовало бы сцену съкання передѣлать. Не годится такъ подробно трактовать о вѣшахъ — не эстетично. Кромѣ того, не очень ли уже въ вульгарномъ, à la Вейнбергъ, тонѣ изображено удивленіе Грицька львомъ.

Передѣлана.

VIII. Січовик. — IX. Піски в неволі, — X. Пани Польські й XI Мекка.

Не считаешь ли ты все это за лишнюю вставку, ровно не имѣющую никакого отношенія въ роману. Мнѣ кажется, что она вообще плохо связана съ цѣлымъ романомъ. Связать лучше — я не умѣю. А между тѣмъ, всѣ эти главы выходятъ такъ — будто декораціи къ самой драмѣ! Это, по моему, недостатокъ, — драма безъ обстановки, безъ декорацій, тоже не имѣла бы никакого значенія — и скорѣе напоминала бы собою «вертепъ», а не драму современную. Мнѣ кажется, что эти главы, кромѣ Січовика, характеризуютъ личности не индивидуальныя (что въ художественномъ произведеніи — первое), а, такъ сказать, огульныя; пани, приказчики и — только — въ протестантахъ (Колодязѣ, Озерскомъ, Степанидѣ) видны нѣкоторыя типическія черты. Вообще, говорю, X и XI (Пани Польські і Мекка) до безобразія плохо вяжутся съ остальнымъ романомъ: безъ нихъ, мнѣ кажется, преспокойно можно обойтись. Даже и XIII и IX могли бы умѣститься на 2-хъ страницахъ, — кратко рассказать, какъ переходъ въ біографіи Максима, въ общихъ чертахъ, казацкій бытъ сравнительно съ крѣпостнымъ! — Все это меня страшно мучить. — Вижу плохо, а исправить — не хватаетъ силы, да и надобно до омерзения. А потому ты обрати особенное вниманіе на всѣ эти 4-ре главы. Можетъ быть, ихъ лучше совсѣмъ побокую! Тѣмъ болѣе, что онѣ не пропадутъ: въ «Голодныхъ годахъ» онѣ не только были бы умѣстны, но можетъ быть крайне необходимы. Тогда, конечно, изъ 4-хъ частей романа останется только три. — Первая — Біографія всѣхъ героевъ — отъ Чіпки, съ его отцомъ, матерью, да Галі, съ ея отцомъ, матерью; а за тѣмъ 2-ая и 3-я. — Конечно, сообрази ось этимъ прійдется тогда передѣлать нѣсколько «Новий вік» и «Старе та поновлене». Но безъ этихъ двухъ главъ, мнѣ кажется, романъ выйдетъ не цѣльный: не будетъ общественного разочорованія героя. — Особенно нужно измѣнить первую часть Нового віка, т. е. выбросить все касающееся панов Польскихъ. (NS. «Голодні годи» возможно вести на томъ самомъ тонѣ, на коемъ и «волы». — Так: оставь всѣ Піски, Панів Польскихъ и т. далѣе — словомъ. всѣ названія, кромѣ конечно Чіпки). — Если ты найдешь эту мысль заслу-

живающею вниманія, (на берегах написано — Посылая это, я отрекаюсь от нее по причинамъ изображеннымъ въ письмѣ), то — нимало не церемонясь — вырѣжь со 2-ой части, стр. 65-106, — и возврати мнѣ немедленно: я пошлю ихъ въ «Правду» за подписью Мирный-Біликъ, какъ урывокъ зъ романа — Голодні Годи. — Эта мысль не даетъ мнѣ вотъ уже два дня и двѣ ночи покою. Къ тому же лихорадка подбавляетъ свое. Я даже сълоненъ думать, что и лихорадка явилась у меня отъ истощенія; я въ послѣдніе дни, какъ врячка, сижу надъ рукописью — положительно остогидло.

Вопросъ: какой сдѣлать переходъ отъ Чупруненка къ Максиму? А вотъ какой. — Грицько въ концѣ составляетъ зависть, какъ — хозяинъ, всѣхъ селянъ. Неужели же моль это щенокъ? Если не идеаль, то добрая середина, грунтъ нашего житя. И — расскажи, что вотъ, моль, на селѣ жилъ Иванъ да Мотря — стр. 106. О ихъ хозяйствѣ. У нихъ, моль, трое дѣтей, которыхъ они тоже желали вести по тому пути, по которому сами жили. Два сына покорилися, а третій, наслушавшись дѣдовыхъ переказовъ про войну та чвари, не хотѣлъ, моль, и знать. Ну, дальше, какъ хочъ принорови Махамеда. Дальше — у москаляхъ, а потомъ Старшій-Максимъ. Вотъ тебѣ и біографія Гали, Максима и Явдохи — единственно нужныхъ для романа лицъ, а не декоративныхъ. Это тѣмъ болѣе не трудно сдѣлать съ рукописью, что всѣ эти главы возможно вырѣзать, ибо онѣ сшиты отдѣльно, по тетрадамъ.

Да, если признаешь полезнымъ поступить такъ, какъ я думаю, то на стр. 62 — конецъ измѣни, сообразно съ дальнѣйшимъ измѣненіемъ. Просто можно сказать: хто така була Галя, якого рода etc.? На послѣдней же тирадѣ вопросовъ наклеи бумажку, какъ я это дѣлаю, а на этой бумажкѣ и напиши тѣ строки, которыя нужно.

Переписывать весь романъ было бы, конечно, безуміе. Нѣтъ, ты только вставь листы нужные. Что нумерація пропала, — чортъ се бери. Внизу сдѣлай другую, а то и на поляхъ. Все это займетъ много, много недѣлю, полторы времени, а переписка — 3 мѣсяца!

Лихорадочное состояніе меня волновало. Я теперь вообще противъ передѣлки — хотя за отдѣлку. Нужно, чтобы, по выраженію Гоголя, романъ вытанцовался.

А теперь не думаю. Это я самъ выбросилъ, какъ лишнюю вставку.

ХІІ. Махамедъ.

8 (107). Идеалы Максима-ребенка слѣдовало-бы, въ общихъ чертахъ, обрисовать и приложить къ (не розібрано слово). У меня сдѣлано — дальше. Кажется, тутъ бы было умѣстнѣе.

9 (III). Это мѣсто или скороти (особенно начало), или и вовсе исключи. Что то неладно!

ХІІІ. У москаляхъ.

Мнѣ кажется, что въ нѣкоторыхъ мѣстахъ слѣдовало-бы погладить.

ХІV. Максимъ старшимъ.

10 «Высокій» слогъ. Умѣстенъ-ли? Впрочемъ, отчего не дѣлать иногда лирическихъ вставокъ?

ХVІІІ. Воли заревли.

11 (с. 175). Отъ тоски, отъ рванья волосъ на себѣ — не рѣзкій ли переходъ къ гульнѣ, къ горилнѣ? — Глава очень неряшлива, не отдѣлана.

ХІХ. Слизька дорога.

12 (с. 187). Когда вышли изъ черной, что думали. Особенно — Чіпка. Начало, сравненіе — не лучше ли подобрать болѣе подходящее. Глава отдѣлана плохо.

ХХІІ. Наука не йде до бука.

13 (228 ст.). Не полезно ли выбросить всю эту тираду? Это бы положило нѣкоторую тайну на дѣятельность Чіпки. Впрочемъ, это не важно.

Вообще я и противъ сну Чіпки, хотя мѣсто это красиво написано. — Нужно сказать, что вся третья часть менѣе отдѣлана, чѣмъ первая и 2 — Ты читалъ 4 м-ца назадъ, слѣдовательно тебѣ виднѣе, гдѣ что лишнее, чего не достаетъ. — Я, напр., замѣтилъ, что у насъ нерѣдко однообразныя чувства или положенія рисуются не только однообразными чертами, но и словами. Это грѣхъ — языка, который въ нашемъ дѣлѣ кое-что значитъ.

— Я вездѣ старался употреблять самыя простыя слова, не рѣзкія. Это — принципъ языка народнаго. По народности, я думаю, нашъ романъ выше Нечуя. Но зато по отдѣлкѣ — далеко намъ. О рамкахъ — и не говорю. Мы не сравнились съ узкимъ міркомъ семейной жизни.

Уривок з дописів Панасових для IV редакції, який не увійшов у друковане видання, але був внесений в IV р. (р. 75 р.), хоч в значно зміненому вигляді — див. цей епізод за р. 75 додаток під № 13-б.

Минав день, другий, не чуто, не має.

Був великий бенкет у «предводительського синка», було гостей сила, до самого білого світу пили, гуляли, у карти грали, новинами ділися, раділи, що хамів виперли з управи. Світом приїхав від губернатора чиновник на слідствіє по жалобі Вариниченка, та розпитавшись, прямо і покотив на те п'яне гульбище. Увійшов у хату, привітався та й подав папір «синові» до рук від губернатора.

— У 12 годин, важе, приступимо до діла, а тепер піду — спочину, тай вийшов з залі.

Як грім тарахнув, як блискавици шморгнула поміж юрбою п'яного панства. Все зразу затихло, не мов замерло. Як виходив чиновник з залі, його рипучі ступні чуто було серед тії тихої тишини. Ось вони вже в коридорі, сінях, ось і замерли. Задзвенів дзвоник і рванули коні: — поїхали. Пішов тихий-тихий гомін по хаті, наче вітрець повійнув поміж листвою — то пронеслося шептання.

— Оце так! вимовив синок, переводячи духа. Подаю зараз в одставку... Що це? надо мною слідство наряжати... Не хочу, не хочу! і матнувся наче чмелений, по залі.

— Петро Васильович! а нас же ви покинете? Хто ж за нас заступиться? Не покидайте нас, обороняйте. Будь ласка! закричали з усіх боків.

— Що ж я зроблю? — кричить він. Наші вибори не признані, ще над нами слідство наряжено. Не хочу, не хочу! лементує синок.

А Шавкун, як стіна, блідий, хита задумано головою та одно шепче: Так-так... це він. Він з Волохом 3 дні тому назад возився, це Волох усе..

— Він, він, — мовив Чишик, — от стара ябеда! От не зловимо нік! Сказано, уївся, як п'явка упався;

Шавкун трохи одійшов. Заграла навіть надія у його очі.

— Знаєте що, треба довідатися, хто писав жалобу... Як справді Волох, то тоді у нас оправдання є. Ябедник, мов, писав. От і все.

— А справді, справді! Загуло кругом. Як довідатися?

— А як, — знову Шавкун. Петрові Васильовичу треба поїхати зараз до чиновника і попрохати подивитися жалобу — він не відкаже.

— Щоб я... я їздив? — Ні, не буде сього! — брешка синок. Усі до синка.

— Петро Васильович, Петро Васильович, загубете нас! не дайте в образі! Усі просимо.

Упрохали. Поїхав синок і скоро привіз і саму жалобу.

— Читайте! — і подав жалобу Шавкунові.

— Так-так — і Волохова рука... промовив Шавкун і почав читати. Кожного видало і в огонь, і в холод від тої жалоби. Де і хміль той дівся, і завзяття п'яне — усяк, як винуватий школяр, стояв та слухав тої гіркої ябеди. Скінчив Шавкун... — Чули? гука синок. — Не погладив синка по голові Волох — вимальовав його, як живого.

— Клевета, ябеда! Загомоніли усі. Жалуйтеся. Хіба можна так виражатися?

— І губернатор прийняв таку жалобу!? хтось гірко вимовив. — Ну, підіть же! каже синок.

— Это давление администрации на безпристрастность выборов! гукає з вутка хтось. Надо министру писать. — Да, да, министру, министру! От лица дворянства. Мы вас просим, просим вас, Петр Васильович.

— Хорошо, хорошо, піндючиться той, як индик.

Шавкун з Чижиком тільки усміхнулися і искорки сміху загорілися у хитрих судовиків очіх.

— Ось постійте, постійте, не горячіться! каже помовчавши Шавкун. — Чого нам до того міністра йти? Треба нам спершу се діло забити, загасити, та тоді побачимо.

Послухали Шавкуна, почали зговарюватися, змовлятися. Шавкун раїв, що навіть треба і сказати кожному. Кожен закримітив його слова, як святі слова евангелія, для синка тільки Шавкун настрочив довгу квітчасту річ. — Пораїлись — ровійшлись.

У 12 годин чиновник проїздив слідствіє. Усі, як один чоловік, сказали одно, синок додав у тій річі, котру написав йому Шавкун, що жалоба Вариниченка єсть акт (є ядро — поправив Іван) раздора, которое желают поселить между двух сословій, вооружение неимущих классов против имущих с цѣлью осуществления безумных социалистических идей, ниспровержение государственного строя, отрицание всяких сословных и правительственных начал і багато такого говорив у влучній речі синок. На кінці додав: интрига так глибоко распустила свои корни не только среди жалкой

и неразумной массы, но к стыду дворянства и между нами отыскиваются адепты безумных социалистических теорий. Это грозит всеобщим разрушением, если только сильная рука администрации в союз с привилегированным сословием не подавит столь безумного и вредного стремления.

Річ глибоко уразила кожного і своєю красною мовою і своєю учестію.

— Отакий синок! шепталися, — це не по батьчиному, ні... Не даремно значить пішли карбованці на науку його (на полях проти цього Іван написав: за примиреніє інтересов всех сословій). Чиновник вислухав річ, заспокоїв усіх, промовивсь за адміністрацію, що она сильна тогда только, когда в сознании каждого сильно чувство долга, обязанности, і що він постається доложити Е. Пр. о тѣх глибоких симпатіях к адміністрації, котрыми полны дворянскія сердца в подавленіи всякаго рода интриг [на полях добавлено до цього Папасом: і що він (не розібрано — передаст?) просьбу дворянства утвердить настоящіє выборы]. Багато гарного дечого казав... Не мало було й випито, і всі з сльозами на очі виражали чиновника в губернію.

Поїхав той.

— А що? а як? питавсь кожен кожного, — ви не запримітили, яку уразу робила річ такого, або слова такого? — Усміхався, усміхався, — одмовляв другий, немов його по губах салом мазали. — (Не розібрано) якісь огненні зірочки сяли, так і засяли, як почув социалистических идей. Видно, як раз річ куди слід улучила.

— Та деж таби? Воров, убійц повибирали у гласные?! Это вѣрно, замѣтил Петр. Васильевич, все это социалистическіє интриги!

Юртувалися не мало усі. Тільки Чижик і Шавкун щось у кутку стоячи перемовлялися з собою тихо, і Чижик усе щось розказуючи показував на пальцях. Чутно було: не буде спокою у нас, поки він буде! Тепер такий час, що все і лізе цілуватися з мужиками — поки ми не установимо по своєму, то навіки роспрощаємося з своїми прерогативами. А він п'янюга, йому що... Строчитиме. Треба як-небудь його зловити. Треба або підкупити, або що.

Шавкун слухав і щось рахував своєю головою, а Чижик аж перегинався, та так йому вичитував та вимовляв.

— Справді підкупити... Це добре. Тільки хто ж візьметься? Нам кожному страшно, треба такого б, як він.

— От не знаємо, хто? А Карпо Саєнко... Опустився, роспився, як і він. Він же кажуть колись то і за тією придурою його бігав. — Якою придурою? — Сестрою.

У Шавкуна аж очі загорілися. Щиро і глибоко від душі він дякував Чижика. Потім підійшов до синка, узяв його під руку і щось йому довго, сміючись, на ухо нашіптував.

— Разумѣтся, разумѣтся слѣдует, только надо это хранить... Чтобы никто не знал... виривалося коли не коли слово з уст синкових.

Упять до самісінького білого світу гуляли усі.

Через три дні получилося від губернатора по стахветі письмо до синка, де сповіщалося, що вибори утвержені, а одказ на жалобу Вариниченка посланий був через справника.

Знову загуляли, балам, обідам кінця не має. Робив навіть бал Шавкун, де п'яний і обірваний Карпо Саєнко виплигував козачка. Всі сміялись, дивувались, а він трохи на голові не ходив. На другий день дивувалося уже все Гетьманське, як Саєнко витанцьовував, тільки вже не в хаті, а ідучи вулицями, і не сам, а з Василем Волохом. Музика попереду ішла — ріже, а вони обидва, як два ведмеді, гупають своїми підбитими ногами, а між ними і божевільна Галька. То як чорна шупльіка пролетить вона поміж братом і Саєнком, то як темна сатана загляне у карі Карпові очі. З усього міста збіглися люде дивитися на те чудо, а діти проводили аж до самої Волохової хати, куди Саєнко з музиками простував. (Крім зазначених, ніяких інших поправок Іванових нема).

Бенькет дворян з урядовцем (Рукопис 1875 р. стор. 310-314).

Минув тиждень. Ні чутки, ні вістки!

Був великий бенькет у предводителя. Настягалась гостей сила. До самого білого світу пили, гуляли, у карти грали, один перед одним новиною хвалилися; раділи, що «хама» з управи вижили...

Світом задзеленчав дзвоник поуз будинок Польського і на хвилину всполохнув веселе гульбище. Де-хто навіть зазернув у вікно, — та з освіченої хати нічого не побачив; тільки чуть було, як застугоніли колеса, проминаючи будинок...

Незабаром принесли з станції бумагу до предводителя.

— Приїхав чиновник од губернатора, — сказав хтось, розпитавшись поштаря.

Як блискавиця шморгнула в хаті і перелякала все гульбище. Усе затихло, немов замерло... Якісь перелякані погляди у недавно веселих очі без тямку блували по хаті; кожен дивився на другого і мовчки переводив погляд на третього, четвертого... Предводитель вийшов у кабінет до себе, а по хаті пройшов тихий, задавлений гомін, наче вітрець повійнув листвою... по всіх кутках зашепотіли.

Через хвилину п'ять пошгар пішов назад, а в хату увійшов предводитель.

— Оце так! — скрикнув він, перевівши дух. — Зараз подаю в одставку...

У хаті все затихло: така настала тиша, що чутно було, як крізь спертій дух виривалось кожне слово у предводителя.

— Що це?.. слідствіє... надо мною... над нами слідствіє, наряжають... І після цього щоб я служив?.. Зараз же в одставку... зараз!..

— Що — що таке, Петро Васильович? питають його, обступивши з усіх боків. — Щось уже є... уже якась ябеда!..

— Как же, как же, — задріботав він, мотнувши головою. — Наші вибори не признані... слідствіє наряжено... І після цього служити?.. Не хочу! не хочу! залементував він — і заходив по хаті.

Шавкун з одного кінця залі протовпився на другий — як стіна, блідий, задуманий...

— Так... так... це він... він та Порох..., — зашепотав він, підступаючи до Чижики. — Він три дні... ні, мабуть, буде з тиждень, як водився з Порохом...

— Авже не хто, як не Порох! — обізавсь Чижик до товариша. — От стара ябеда!! Не здихаємось ніяк... уївся, та й уївся...

Шавкун одійшов трохи. Надія заграла у його хитрих очіх.

— Знаєте що? — Запавкотів він. — Може, ще діло поправимо... Треба дознатися, хто писав жалобу... Коли справді Порох, — тоді й нічого казати... Ябедник писав!.. Хто повірить ябедникові?..

— А справді, — загуло кругом. — Треба довідатись... Петру Васильовичу треба поїхати до чиновника, розпитатись...

— Кому?.. до кого?.. бришка предводитель. — Щоб я їздив?.. Не буде сього!

— Просимо, Петро Васильович!.. просимо!.. просимо-о! загукали кругом.

— Не поїду... виберіть кого другого... Я ні за щб не поїду... Нащо мною слідствіє?!

— Просимо... просимо!.. просимо!! ще дужче загукали.

Насилу ублагали. Уже зовсім розвиднилось. Гості подякували хазяїну; попрощались, поросходились.

Годин через три будинок Польського знову кишів панством. Сюди зібралися всі, хто був учора, щоб почути, хто писав жалобу, і про що та жалоба. Предводительського сінка не було: він поїхав до чиновника. Незабаром вернувся з жалобою. Подав Шавкунові до рук:

— Читайте!

В хаті затихло. Шавкуна кругом обступили. Шавкун розвернув бумагу, одкашлявся, як дяє на криласі; глянув:

— Так, так... і рука Порохова... сказав наче сам до себе і став читати.

Кожного видало то в огонь, то в холод од тієї ябеди. Усяк — аж голову схилив, слухав, — як слухає винуватий школяр правдиві вичити про свої вчинки.

Шавкун скінчив.

— Клевета! ябеда!! загукали кругом. — Жалійтесь, Петро Васильович! це — обида... Хіба можна так виражатись: «организованная шайка», «сонмище кріпосників»?.. Хіба можна?..

— І як губернатор приняв таку ябеду?! — хтось гірко вимовив.

— Підіть же! — важе другий, здвигнувши плечима.

— Это давленіє адміністрації, вмешательство в земські дела! гукнув хтось з бугка.

— Так... так... вмешательство... Нащо міністру написать...

— Еге ж, еге... Міністру! міністру!.. От лица всего дворянства... Ми все вас просім, Петро Васильович!.. просімо! просімо!!

— Харошо, харошо, — одмовляє він, оддувшись, як индик.

Шавкун з Чижиком переглянулись — і іскорки сміху заблищали у хитрих очіх.

— Ось постойте... не горячіться так! — каже Шавкун. — Чого нам до того міністра лізти? Нам треба спершу це діло забити, позбутись його...

Шавкунова рада взяла своє. Шавкуна послушали і змовились, як ув один голос казати чиновникові про вибори.

У дванацять годин приїхав чиновник до Польського, удвох з справником, і принявся за діло... У шостій годині сідали гості за довгий стіл обідати. На покуті сидів чиновник; по праву руку Польський; по ліву Кряжов... Здавалося — то сиділо три давніх приятелі, котрі, не бачившись цілі довгі роки, — на превелику радість, зустрілися...

За столом, на покуті, ішла весела розмова, сміхи та жарти...

На однім крилі і на другім розмова ішла тихше, а всеж но веселих обличчях гостей можна було помітити, що покутня радість крайком зачепила й їх... Навіть на захирілих судових пивах Шавкуна й Чижика, що сиділи поруч у кінці столу, навпроти покуття, — видна була якась веселість.

Багатий на смашні страви, розкішний на дорогі трунки обід кінчався. Моторні лакеї розносили високі кришталеві чарки з пінистим шипучим вином. Перший підвівся чиновник; уставив в ліве око стекольце; підняв вгору чарку; подякував панові Польському за добру учту; нагадав, що адміністрація вкупі і в «союзе с привилігированним сословієм» повинна «зорко следить» за «революційними елементами», що обох їх «інтереси общіє», що вони повинні піддержувати «государственный строй», берегти його од «напора безумних соціалістических ідей», котрі тепер злочинці розсївають всюди... І красна, і вчена була та річ: гетьманські панки ще зроду не чули такого гарячого слова! На заключку, воно жичило панові Польському здоров'я, а «привилегированному сословію» радило злить його «інтереси» з «інтересами адміністрації», од лица котрої чиновник примовлявся випити за «общее народное благо»...

Випили за благо. Лакеї знову поспішили поналивати чарки. Підвівся Польський — і тільки й видумав, що просив випити за здоров'я «дорогого гостя»... Випили й за «дорогого гостя». Лакеї знов наповнили чарки. Підвівся Кряжов — роспустив свого довгого язика про той розбрат, який пішов між двох «сословії»; похвалив адміністрацію, що вона стереже «інтереси імущих класів», — що вона піддержує «экономическое развїтіє страны», помагає строїти залізницї, помагає заводити «банки», оборонає «отечественную промышленность покровительственной системою», просто сказати: создає «народное благо». За таку велику послугу Кряжов прохав випити за адмі-

ністрацію! Випили і за адміністрацію... Чинovníк подякував від «легкого серця» — і примовивсь випити за дворянське сословіє!..

Обід скінчився. Повставали за столу; подякували хазяїнові і ростеклися скрізь по будинку. Гомін, галас! Одні дивувалися красномовству чинovníка; другі підхвалявали Кряжова, а третім найбільше подобалась «свромность» річі «предводительського синка»... Тільки один Шавкун з Чижиком дивувалися усій отій «комедії» — і, стоячи у кутку, радились нишком, як би їм здихатись Пороха.

Погравши в карти далеко за північ, чинovníк став прощатись. Перед рундуком стояв уже трояк самих кращих поштових коней. Невелике чинovníчне збіжжя зложено було у невеличкий чемодан і положено у ногах поштаря. Адміністратор сів і поштар махнув на коней батоґом; задзеленчав голосний дзвоник — тільки курява встала.

— Поїхав! у один голос сказало кілька душ.

— Хороший чоловік..

— Чудесний... хоч і молодий... А розумний — не кат його взяв!

— Та ще б? — Правовід, та не розумний... Ну, звісно: благородне дитя..

— А коли б воно нам не нашкодило, — увернув хтось неймовірний.

— Хто — він? оступивсь Кряжов. — Ніколи! Ні з роду віку... Ми його знаємо, як облуплену овечку... Він у нас у банці по уха застряв. В довгу — як в шовку... Він у мене ось-тут сидить! — Кряжов стулив міцно кулак і показав поверх голови.

— Ну, коли так, — то безпешно! — у один голос зарішили Шавкун і Чижик.

Ніяких поправок, крім гезначвих по вишребленому, зроблених чорним чорнилом, ніде нема. Очевидячки, не маючи надії надрукувати його, на обрібку цього уступу не було звернуто ніякої уваги.

Замітки рукою Івановою на уривок „Як били Чіпку“¹⁾, написаний рукою І. С. Левицького (?), і на помітки, що він-же їх поробив на першій половині III ред.

5. Гомонить — що це?
10. Очень слабо! (черк) красным — очень блѣдно!
21. Дуже не печатне, а роман желалось бы і підліткам дати — сіянка, найда?
25. Змішані карти, не добереш ладу.
28. — риторика — приторная риторика (красн.!) — Сцены бегства в степь нѣт. А спрашив. — маратель — нужно-ли?
37. II, III, IV главы чрезвычайно хороши!
39. Офелія? сирѣчь (глупость)!
53. Сцена з дѣвчиною дуже гарна.
- 58.
61. Маратель желалъ встрѣчи Грицьва с Чипвою.
75. Расправа генерала с хрещеником — Невѣроятно и неестественно (Неизвѣстная рука).
97. Картина остроум — кучерского, о том, что автор забув, що було спочатку.
105. Въ концѣ чуть-чуть помнитъ — начало.
107. О людяхъ знающихъ — еще неизвѣстная рука?
109. Единственно вѣрное замѣчаніе марателя о Максимѣ. Онъ представленъ не любящимъ работы, а потому живымъ.
115. Знов вырвався кучерское остроуміе.
125. Тоже сомнительно (о Паромонтѣ) — неизвѣстная рука.
128. Къ чему глава «У москаляхъ» въ украинскомъ романѣ.
146. О томъ, что Чипкѣ слѣдовало въ судѣ отстоять свое право. Дѣльное замѣчаніе.

¹⁾ Очевидячи, це замітка Іванова на той листок, який знаходиться в паперах Мирного (див. вище), в якому ми бачимо неначе якусь сцену для романа.

191. Побчування — чутиво?

202. Испорчена страница. Но я вознагражденъ. Маратель написалъ или желалъ написать не только фавулу, но и сцену. «Не осталось й шматочка шеури на тілі!» Шмагають по стовчанному живому мясу. — Омерзительно напоминая прошлое — и тутъ жевнеестественно, недостаточно сильно. «Исходъ на кого читателю излить злобу» (Вотъ что нужно). Маратель вѣрно не задумывался над безвыходнымъ положеніемъ, гдѣ всѣ оказываются виноватыми, — неначе допіро з неба звалився. (Язык!!!) руки повисли батогами (!!) Очі потускнѣли, бо прокинулися мислі. Очі тускнѣють, когда безпамятство находитъ.

Замітки Іванові на II ред. (на полях її).

1. Епізод про другу зустріч Чіпчину з Галею, який був поставив Панас в першому розд. II ред. зараз-же за першою зустріччю, Іван окреслив червоним олівцем і поставив № 2. Цей епізод про другу зустріч Чіпчину з Галею в остаточній редакції було перенесено до VI розд. «Дізнався».

2. На стор. 16 об. і 17 — роз. III — Іван радить Панасові викинути епізод про те, як Чіпка ходив дивитись, де сонце сходить: «Не признаешь ли ты лишнимъ выбросить эпизодъ: «Де сонце сходить?» 1-хъ, эпизодъ этотъ — фактъ изъ біографіи Шевченка, — могутъ подумать, что ты взялъ его оттуда, 2-хъ, онъ не имѣетъ, кажется мнѣ, органической связи съ послѣдующими событиями изъ жизни Чипки. Въ самомъ дѣлѣ, — что характеризуетъ этотъ эпизодъ? Смѣтливость, сообразительность ребенка и глупость повѣрій? Но мало ли глупыхъ повѣрій существуетъ, однако ты ихъ не всѣ приводишь. Вотъ дальше эпизодъ з Бозею имѣетъ важное значеніе на весь послѣдующій складъ мыслей Чипки: изъ своего поступка дѣтскаго Чипка узнаетъ, что Бозя страшна только тогда, когда она дивиться, но что ею часто пускаютъ совершенно напрасно. Выбросивши эпизодъ «Де сонце сходить?» (вполнѣ вѣрный этнографически), мы получимъ эту главу меньше, но зато совершенно цѣльную: а) отношеніе матери и баби къ Чипкѣ, б) отношеніе къ нему дѣтей, в) дѣтскія впечатлѣнія касательно общественныхъ явленій, людей добрыхъ и злыхъ, г) понятіе о богѣ, играющемъ видную роль въ жизни темной массы и д) первый приступъ крадижки хлѣба, чтобы «бозя не бачила». Помнится, я и въ первый разъ высказывалъ мнѣніе о ненужности обчеркнутого эпизода. Впрочемъ, азъ (?) еси — лучший судія. Епізодъ цей не увійшов ні в рук. 75 р., ні в друков. видання.

3. Проти того місця, де оповідається, як Чіпка бив горобенят — Іван робить таку помітку «Чіпка приучається къ безстрашію. Сам майнув на вовка! (Нужно или вложить кому-нибудь въ уста, или изобразить сцену небольшую, подобную той, которая въ «Бѣжиномъ лугѣ», когда Хведір (?) майнув на вовка). Это храбрость, самостоятельные поступки. Оборона съ нападеніемъ». В рукопису 75 р. і друков. виданнях коротенько розказано, як вовк

ухопив ягня, і як Чіпка з Лиском — собакою кинулись за ним і відбили ягня. Вовк здався Чіпці «здоровим, але легкодухим».

4. Розд. III—III ч., який Іван в II р. назвав «Син і мати», Іван уважав за зайвий: «Глава эта совершенно лишняя? Что она собою знаменуеть? Какое она имѣеть отношеніе къ предыдущему или послѣдующему? Гдѣ слѣдовало 20 словъ сказать — тутъ глава на цѣлыхъ почти 10 страницъ! Она притомъ мертвая, придуманная. Прежде ея не было — и хорошо. Я ее совершенно выбрасываю». Але цей розд. потім увійшов майже без поправок і в р. 75 р., і в друков. видання (III розд. IV ч.).

5. Проти того місця V розд., де Панас оповідає, як Чіпка чогось почав гримати навіть на Галю, Іван робить таку помітку: «Мало выведена упругость Чіпки передъ товариствомъ. Общественный элементъ отсутствуетъ. Нужно показать, что личное дѣло (въ видѣ занятія полотенщика) не удовлетворяло Чіпки, а общественное — привело къ разочарованію, даже къ злости на глупые порядки. Недурно бы вывести Чіпку общественнымъ дѣятелемъ — гласнымъ въ земствѣ. Показать, что такое наше земство, выставить всѣ дурныя его стороны. Все хорошее парализуетъ начальство и тупость, индифферентность народная. Разсужденіе напр. о налогах, о школах, о выборахъ — ихъ нестойтельность. Т. обр. Чіпка, разочаровавшись что-либо сдѣлать въ общественной жизни, бросается снова въ личную, а личная представляетъ адъ: ругня свекрови съ матерью, отсутствіе дѣтей, слабая, деликатная натура жены (когда ему нужно женшину сильную волею, характеромъ). Оттуда прямой переходъ къ прежнимъ товарищамъ, а отъ нихъ, при посредствѣ Явдохи, къ прежнему занятію — розбишаки. Поэтому ты долженъ непременно заставить Чіпку участвовать въ земствѣ, въ обществ. дѣлахъ. Это могло бы составить особую главу. Зато слѣдуетъ по-моему соединить и значительно сократить изъ 4 части: гл. I — Невзначай свої і II — Спізнались. Ты ихъ соедини, сокративши вторую. Она представляетъ свиданіе, но ихъ у тебя и безъ нея цѣлыхъ четыре (два въ первой части, два въ четвертой — первый разъ ночью, второй — «Умова»). В остаточній редакціі ці два розділи об'єднано в один — Невзначай свої, хоч переробок в них ніяких і не зроблено. Що-ж до першого побажання Івана, висловленого в цій замітці, то за виконання його взявся потім сам Іван і тут-же в II р. на 24 листах, які він вставив, він накреслив великий матеріал для того, щоб показати, як невдача Чіпки служити на громадській праці через неправду панів (розд V і VI) привели його до розбишацтва.

Плани Іванові до його розд. «Земці» в II р.

Плани до розд. Земці. (Стор. 150 об.) I) VI. Земці (чорнилом).

1. Смерть Вас. Ст. «Предвод. синок». 2. Шавкун настроює Дмитренка. 3. Рада у Пісках. Як Д-ко справився. 4. Що казали пани Польські і Шавкун. 5. Съїздъ гласнихъ. Д-ко ругається. 6. Вибори, 7. Впечатлївіє домашнихъ отъ всего этого. — Виконаннямъ цього плану і являється розд. VI Земці, як його написав Іван чорнилом в II р.

II (Стор. 152 — олівцем).

1. Описаніє дня. Кто такіє гласные. (Пани — закресл.) Мужики, 2. Дмитренко ругається, 3. В залѣ. Кто тамъ былъ, какъ разлехетились (? разохотились?). 4. Выборы. 5. Тихолазъ просить слова, біографія. 6. Выбрали Чипку. 7. Приїздъ, разговоръ съ матерью.

Це план новогѣ варіянту, якого кілька рядків тут-же накреслено олівцем: У Гетьманському коло будинку пана Польського стояли карети, брички, натачанки. То приїхали в Управу панські гласні. Приїхало 10 і простих. Були усе то возачі голови і писар, — тільки два козаки простих — Чіпка та Лоза багатир, та два крепацьких старости — один з Пісок, другий з Рудки. А... (далі нема).

Далі ідуть інші уривки, теж олівцем, які являються виконаннямъ теж цього плану: на стор. 154 — уривок, який в зміненому виді є і в друков., — з середини 343 — до майже кінця 345 — до слів «Вернувся Чіпка до дому». Головна різниця від друкованого тексту полягає в тому, що замість Саєнка тут виступає гласний Слободянський (але його прізвище і все, що відноситься до його біографії — каротенької — закреслено олівцем), а потім Тихолаз, біографія якого відповідає біографії Слободянського — далекий родич панів польських, але їх ворог. Тихолаз кутив, мав полюбовниць (як і Слободянський, чорнилом 156), але був розумний чоловік. «Як не стало Колодзя, то Тихолаз було пише бумаги для простоти. Крепаки Тихолазом не вахваляться і вибрали його у гласні. Так оцей «мужичий гласний», як звали

його пани Польські, виступив тепер з словом перед виборами», — але самого його слова нема.

III. Стор. 157. Проти початку В Управі (частина роз. Земці).

1. Земці.

1. Смерть Вас. Степ. отъ огорченія, 2. Хто правив повітом. — Шавкун
3. Новина за новиною — земське. 4. Земці — понятіє ихъ о немъ.

2. Г л а с н і.

1. Чіпка — гласний. Прогресивний налогъ: а) Речи Чіпки. Разговор з Парм(еном), б) Мелкопомѣстные, 2. Пересторога Дмитренка, 3. Хтось у газетах описав. 4. Чіпка хмурий. Розмова з Грицьком. 5. Розмова з Галею. Бросаніє работы земскої.

Виконанням цього плану являється маленький уривок, написаний олівцем: Не знала баба клопоту — та купила поросля. Так і Чіпка. Не знав, де заплутатися, та пішов у гласні (далі закреслено: Чіпці не довелось побувати в управі — Шавкун докопався, що Чіпка) та насилу виплутався. (В Управі — закреслено) Шавкунові вибрани (?) возак був гірш ножа гострого. (Він тільки й думав про те, як би його виперти з управі — закресл.). До сталось Дмитренкові за те, що нараїв. Став Шавкун думати, як би виперти мужика з своїх товаришів. Діло довго не заставило себе ждати.

Це було вже туди після першої Пречистої. Їхати б в управу, а тут несподіване лихо сталось: занедужав Максим, ледве дише. Поїхав кудись любісінський, а вернувся — руки й ноги повикручовані. А тут піднявся, такий струс. Красногорку обікрадено. Давай підмічати хто й що. (Піймали — закр.). Дмитренко прилетів на хутір до Гудзя, а з хутора до Чіпки: таке й таке. У тестя знайшли брасліт предводительської жінки. Піднялась заверуха, струс. Потрусили й Чіпку, — (хоч нічо — закресл.). Поки це діялось, Шавкун свого доскочив. Губернатор велів «устраніть» Чіпку. А тут скрізь по повіту тільки й чутки, тільки й вістки, що про регресивний налог, котрий ствердило земство.

(Далі іде) а) великі пани
б) мілкопоміст.
в) селяни
г) Чіпка

} стор. 162.

На цій стор. і слід. 163, окреслених чорним олівцем з поміткою див. звор. 157... іде оповідання про те, як до постанов земства поставились великі пани, мілкопомістні, селяни і Чіпка, як в друков. 354 -- до середини 355.

Крім зазначених вище варіантів, написаних олівцем, цікавим являється ще оцей маленький варіант, який відноситься до того місця 163 стор., де описується, яке вражіння зробили постанови земства на різні кола. «А тут приїхав з Київу молодий студент — Колодязів син — та все те і обписав в газетах. Господи! свільки наробила влопоту та газета у Гетьманському. Незабаром приїхав з губер. чиновник, обідав у предводит. сина і поїхав. На силу загасили діло», — натяк на епізод урядовець і дворяне, який маємо в дописах Панасадо IV р. і в рук. 1875 р. — див. вище — Додаток № 13а і б.¹⁾

З варіантів, які написані чорними чорнилами і не увійшли в друковане видання, цікавим являється такий: а) про отця Дмитра. Його запропонував в управу городовий гласний Лейба Абрамович. «Та про отця Дмитра», каже Рузнівський голова, — діло є. Батюшка продали нашу книжечку просительську якомусь волоцюзі, — так громада жалілась. До нас із консисторії приїздив хтось». Батюшка виправдовувався, казав, що це брехня. «Та ми зараз хоч під присягу, одмовив голова, що отець благочиний продав нашу книгу за 200 карбованців якомусь волоцюзі з Котолупівки» — в друк. є тільки натяк на це: «Між горожанами можна було побачити — отця Дмитра, благочинного, що так менжував просительськими книжечками, як Дмитренко кіньми, за що, кажуть, не раз судився в консисторії (343-344).

¹⁾ Про приїзд урядовця в тексті, написаному чорнилом, сказано инакше: «Шавку і компанія подали до губернатора, що Чіпка бунтує людей. Поки це робилося, приїздить од губернатора чиновник, а коло його брат, чи що, — і питає: «чого крепаки бунт підняли». Призвас і Чіпку. Чіпка розказав, як і що було, доточив до того усе про управу. Чиновник поїхав. А через тиждень — два усі Гетьманські пани, ціле сонмище, ляляли Чіпку і чиновника. Чіпку за те, що розказав про всякі порядки, а чиновника за те, що приїздив з якимсь братом, а той про все те описав десь у газетах. Ну, то що з того? Полаляли так, полаляли, тай важили знову по старому, по давньому».

**Замітки олівцем рукою Івановою проти початку розд. V «На громаді»
в II р. стор. 145—об (стор. 33, 52. Зем. Полож.).**

Число гласныхъ въ Гадяч. у.

1. Отъ землевладѣльц.	16	} 20
2. „ городовъ . . .	4	
3. „ сельск. обществъ	14	
	34	

4. Число губернскихъ 5
Право 200 десятинъ.
Управа дѣлаеть раскладку —
земскихъ.

Собраніе утверждаетъ (ст. 74).
Уѣздное собраніе не позже сентяб-
ря (ст. 76).
Собранія не менѣе $\frac{1}{3}$ гласныхъ,
не менѣе 10 (ст. 86).
Право голоса въ собраніи не
передается (8.67)
Выборы закрытою подачею голо-
сов.
По преданію суду членовъ тоже.
По прочимъ вопросамъ открытою.
Опредѣленія земскихъ собраній—
простое большинство.
О временномъ устраниеніи отъ
должности членовъ земскихъ управъ.
Хозяйственныя операціи, т. е.,
избраніе способовъ, предоставляется
или собранію, или земской управѣ.

Генеральша приѣхала въ 1802 г.—
в тотъ самый годъ, когда (9 марта)
было открытіе Полтавск. губ. —
12 марта 1802 г.
Дворянство давало балъ.
Гадяч. уѣзд. — 44,77 кв. м. или
2166 верстъ.
13-й въ Полтавск. губ. = 17806 д.,
жителей 110418 душъ, на 1 кв. в.
50,97 жит. (3-й по густотѣ).
Гадяч. уѣзд. по колич. десят.
13-й — 175622.
Землевладѣл. имущихъ

	от 50-100д. въ Гад.	59.
	100-200	41.
У. Гр. Стро-		
ганова 6-7 т.	200-500	43.
	500-1000	9.
	1000-5000	10.
	5-10 т.	1.

Гадяч. уѣзд. имѣлъ мелкопомѣст-
ныхъ помѣщиковъ (менѣе 21 д.) 236,
самое почти меньшее на Полтавск.
губ. (Константиноградск. у. 181).
Среднепомѣстныхъ въ Гадячѣ най-
менѣе — 29.
Великопомѣст. в Гад. — 7 (болѣе
700 д.) — сред. уѣздъ,

Члены земскихъ управъ окончательно удаляются Прав. Сенатомъ, а временно устраняются отъ должности по постановленію губернскаго земск. собранія, утвержд. начальн. губ. (117).

Сельскимъ избирателямъ сообщается заранее списокъ членовъ избирател. сѣзда землевладѣльцевъ.

Избранными почитаются получившіе болѣе $\frac{1}{2}$ голосовъ.

Засѣданіе открывается присягою гласныхъ. Повѣрка (?) гласныхъ, избраніе секретаря.

Затѣмъ собраніе опредѣляетъ, сколько нужно членовъ въ управу и какое содержаніе.

Выборъ въ управу предсѣдателя, членовъ и губернскихъ гласныхъ представл. губерн. объ утвержденіи; управа предст. объ утвержденіи заступающ. мѣсто предсѣд.

1-е выборы — Пред. Оболонск. члены: казакъ Счето (?), казакъ (?) Артемъ Яков. Яковенко, казакъ (?) Яременко.

Гласные: Иванъ Григ. Полетика, казакъ Чайка, купецъ Хохловскій, казакъ Яременко, Оболонскій.

По числу великопомѣстн., имѣвшихъ свыше 1000 душъ муж. пола, Гадяч. у. второй: имѣлъ 4 имѣнія (Прилуцк. первый).

Гадяч. у. по числу дворовыхъ наймен. — 3511 душ.

Крестьянъ отъ 33-50 проц. всего насел. в Гадяч. у.

Малор. казаковъ на 1 янв. (об. п.) 876097.

Госуд. кр. 177009.

Ромодан у Гадяч. у.: д. Графчина, Погорщина (ц. 1 жит. 838, дв. 102) при р. Аргоноз (?), Коповали, Русановка, Топарі, Піски, Бодаива.

Казаковъ в Гад. у. 33 проц. Крест. 39,7.

Убийсобачина, Яреськи, Загребельна, Млинки,

Въ Миргородск. уѣздѣ въ м. Слободили, парубки освящаютъ Молодецку криницю.

Крестный ход. Крест. вол.

Въ Погорщинѣ 11 сел. об. — 1088 д.

Рымариви — 15 с. об, 1460 д.

Стан 2-й — Сергіевка.

Козач. вол. Сергіевка 2311.

Якісь замітки Іванові, очевидячки, до II ред

1. Писарь Дрохвань (Теорія и практика).

Отец поруч. Илья Иван.

Товстоліс — либерал. — На отказъ козака N баллотироваться въ гласные, — Товстоліс произнесъ слѣдующій спич: «Слѣдуя инициативѣ прогресса, подь вліяніемъ принципа гуманности, и, принявъ за стимуль всѣхъ Вашихъ дѣйствій народное благо, — Вы всю массу своей интеллектуальной дѣятельности обязаны посвятить на олтарь общественнаго благополучія. Въ противномъ случаѣ, если Вы допустите какіе-либо эгоистическіе комбинаціи, то Вы этимъ наносите сильный афронтъ пуризму плебесцита!».

Пани стояли і слухали, роти пороззявлявши.

— Бач, бач. Не то, що ми нічого не второпали. Он, каже, пани роти пороззівляли!

Благодаря этому выбрали въ кандидаты. — Ця сцена є в тексті Івановому в II ред.

2. Ключъ Гадячскій и съ прочими мѣстечками и со всѣми доходами отданъ былъ на «гетьманську булаву» — пор. початок Займанщини в II р. (див. Розвідка, стор. 31).

3. Панство сосредоточивалось (?) на манеръ польского (Гаецкій, Виницькій). Переѣздъ пана Польского. Приданныхъ не могли давать большихъ, то выдавали дочекъ за малопомѣстныхъ, болѣе крупныхъ. Треба щось їсти, — треба.

Старший въ родѣ выбирался предводителемъ. — Протеста не было. «Союзъ трехъ Петровъ», но один изъ нихъ Дрог. (?) отсталъ отъ товарища, другой перешель въ противную партію, остался одинъ Дрог. (?). «Сонмище».

Уривки з дописів Панасових для IV р. (із епізода про Пороха— I розд. III ч. друк. видання), які не увійшли ні в IV р. (р. 75 р.), ні в друковане видання.

(Стор. 164 після слів— Ну, бери, бери... та іди собі!—одказав Порох, ховаючись з пляшкою).

1. А горілку всю випили? пита Галька.— На дні тільки для мене трохи й зосталося— знову Волох... Я ж тебе прохала, парубче, залишити мені— обернулась Галька до Чіпки. Той облопа усю вип'є! «Чого», не чуючи нічого обізвася Чіпка.— Горілка є?— Он,— Чіпка указав на пляшку.

— А ти ж кажеш нема, лиса собако! скочивши й ухопившись за пляшку, крикнула вона. Волох і собі поспішивсь ухопитись.— Пустити! пустити, чорте! кричала Галька, рвучи пляшку з рук у Волоха.— Іди ти в лихий годині, сатано! крикнув і Волох.— Галька прихилилась до пляшки ротом і почала кусати Волохові руки. Волох пустив пляшку. Галька привела її до світла, подивилась— ще півпляшки було горілки.— Бач, сказав— тільки на дні.— Ну, це ж нам буде з парубком, а ти— брехнею здобрий!— Та ну бо, Галько! Тож я шуткував. Ти думавш справді!— лезався Волох.— Галька мотнула тільки головою. (Поправок Іванових в тексті немає). (Стор. 169 друков. після слів— Іди ж тепер, та лягай спати! обізвася Порох до Чіпки).

2. Що багато грошей бачила у його, спитав Волох, зирнувши на Гальку, коли Чіпка вийшов з хати.— Мідні одні... та й тих більшу половину віддав жидові,— запахаючись галушками, одказала Галька.

— Та воно мідні мідними, та видно й бумажки є.— Не знаю, не бачила.— То довідатися б треба,— одрубо вимовив Волох.— Довідуйся сам, я не хочу.— Волох зиркнув.— Чому?— Так. Це не тавий, як другі.— А який же? Добрий.— Коли добрий, то й так віддасть.— Не хочу.— Здуріла?! гуркнув Волох.— Галька мовчала, їла галушки.— Так чула ж?— трохи помовчавши, знову за своє Волох.— Я сказала тобі: не хочу! Довідуйся сам, коли хоч крикнула Галька і хижо засвітила очима.

— Стерва! просичав Волох, кинув ложку і вибіг з хати.— Галька мов би того нічого не бачила, кінчала галушки. Через скільки часу Волох увійшов

у хату. — Так не хоч? — Не хочу. — А я ж там був... лежить... Пішла-б, обняла... новичок ще, видно. — Не хочу. — А москаля ж обнімаєш?! — кольнув Волох. — То ж москаль, — мов би не до неї, одмовила вона. — Доки ж я буду тебе держати, та годувати з діворою?! не здержуючись гукнув Волох.

— Хіба ще тобі мало через мене достається? Пропиваєш усе, що не зароблю! — Проклята!.. сврикнув Волох і вибіг з хати. (Виправок Іванових в тексті нема).

(170 стор., кінець I розділу III ч.).

3. Не багато zostалося Волохів після смерти батько, старого канцеляристи. Син, брат та сестра. Не багато zostавив їм батько після себе — старе дворище з старою хатою та нажиту вподобу до писарювання. Брати дійшовши літ, зараз поступили на службу і пішли з того часу жити. Швидко і міста поодбірали і розвалили стару батьківську хату, поставили нову. Просторо тепер стало, не так, як перше було, є де і людей прийняти. І паничі приймали людей. Гульня, танці та музики до самого світу... Весело котився час, не стриваючи перепонів на своїому шляху. Уже і Галя дівка, увиваються коло неї судовики. Уже і надія на заміжжя була. Та настав предводителем Польський.

Все прибрав до своїх рук характерний пав, всіх пригнув шиї до своїх ніг. Не зігне тільки debелих шиї Волохів. Та що на їх дивитись? Вони і zostалися Волохи без служби, як риба без води. Та Волохи завзяті, вони так не здадуться, не помірявшись силою. Почали міряться, та й домірялись, що старшого за ябедничество поперли на Сибирю, а меншого zostавили «въ подозрѣнія». А тут і сестра... привела дитину. Коханець її зрадив. Від сорому, від горя почала сестра з братом до чарочки прихилитись. Брат спився, сестра збожеволіла, розволочилася... Пришла нужда з своїми гіркими злиднями, прийшов голод, з своїм божевільним криком та лементом. Добре, коли лучиться хто написати що по ділу — напише Волох. Так же за Волохів пішла слава по всьому повіту, обігають усі Волохів — прийшлося пропадати! Василь Волох пустився на все. Що день виходе на своє пuste дворище, завертає стрічного і поперічного, роспитує і добре, коли нагребє свого. Є і випити, і поїсти! А тим часом і сестра може що добуде від п'яного повичка. Телер Галька відмовилася, не схотіла; сам Волох збірився довідатися, та Чіпка, як на те, не спав. (Виправок Іванових нема).

(Стор. 165 друк., після слів: «Ти в нас заночуєш, а завтра й у суд, — сказав Порох та й замовк»).

4. Їсти мені хочеться (каже Чіпка після того, як Волох написав йому прохання). Чи не можна тут де попоїсти? — Чому не можна? аби гроші! Он, як підеш до жида за горілкою, то купи хліба та борошна. Галька, яка не

дурна, а галушок уміє зварити, вона нам і зваре. Я їй скажу, то вона разом з тобою і піде, візьми там, чого треба.—Волох вибіг з хати, а Чіпка радий: раз сам попоїсть, а в-друге—голодних нагодує. Хоч один день випаде у їх житті, коли вони задоволені ляжуть спати,—щось мов казало Чіпці, і він радів.

Скоро Волох з Галькою увійшов у хату, скоро Чіпка сховався з нею до жида і назад вернувся, несучи у руках два хліба і дві солоних рибини; за пазухою у його стреміла пляшка з горілкою, за Чіпкою ішла Галька, несла торбину з борошном. Увійшовши у сіни, Галька повернула у свою половину.—Тітко, обізвав її Чіпка: нате вам один хліб, з нас буде й сього.—Галька обома руками ухопилася за його, очі її зажеврили одрадою і подякою.—Та й рибину нате... діти посолонцюють... рвучи річ, каже Чіпка. Галька ухопила і рибину.—Оце так! оце добре! от добре!—радо вимовила вона... Я вже тобі галушок, як пуху, наварю, батькова дитина... Мняко додала і повернула у двері. Чіпка попрявивсь і собі.—А горілки всієї не випивайте! зоставте і на мою долю!—крикнула Чіпці і скрилася за дверима.—Чіпка увійшов у хату до Волоха. Він сидів проти вікна, підпер голову обома руками і не то зажурився, не то заснув. Стук дверима вивів його з того забуття, він кинувся і повернувся до Чіпки.—Ага! скрикнув він,—і хліб є? А то ще що?—Рибина.—І рибина є? Го-го-го! Добре, їй Богу добре! (Виправок Іванових нема).

Цікаві уривки Панасові з другої редакції, які не увійшли в друковане видання.

Кінець думок Чіпки про свого батька — стор. 49 друков. — після слів: «Ти не скарєш їх? Ні?! — у Панаса було: «Ні ти їх не скарєш. А скарє тільки ніж, тільки вогонь од руц сина безталанного батька. Тоді вони схопляться, тоді схаменуться, тоді почнуть каяться, а до того не буде добра на світі. Тоді і ти почувеш наші сльози, а то вони заступили їх од тебе. Сльози наші тільки на їх падають. Хай же краще обілле їх їх кров неситя». — З приводу цього уривку Панас у своїх замітках (див. додаток 6) на II р. запитував Івана, чи не краще його викинути. Іван не вніс його в остаточну редакцію.

2. Ті, що недавно виселились до Пісок (Іван додав — повтікавши од панських лапок), потягнуть руку за Мироном, почнуть лаяти Хмельницького (Іван виправив — Хмеля — чому його перша куля не минула, що він), що чому він не привернув їх до турка (Іван вставив — а привернув до москаля). Під турком легче б було жити, він даліше, тай м'якше ніж москаль — цю останню фразу Іван закреслив. Весь цей уступ зовсім змінено в друк. — 79¹).

3. Січі, лицарства, козацтва не стало, нігде було молодим орлам вимахувати своїх крил. — II р. — в друк. нема, як нема і в рукоп. 1875 р.

¹) Уступ цей потім уже Іван змінив в II р., і там він у нього мав такий вигляд, як і в друкованому. «Ті, що недавно виселились з відкіль-небудь до вільних Пісок, потягнуть руку за Мироном. Почнуть на всі боки костити теперешні порядки, а найбільше панів. Стануть розказувати, як у Гетьманському не тільки пан полковник над людьми знущається, а як пані полковниця черевиками зуби і очі вибивала, як по цілому тижню в колодках морила сердешних дівчат, як їм коси різала, голову дьохтем мазала і пір'ям натикала; як ніхто не женився, ні заміж не йшов, не заплативши куняці (др. 79).

Деякі варіанти Іванові, котрі не увійшли в друк. видання (з II р.).

«Почало вже старе козацтво роставати: ті ж гетьмани і полковники та з старшиною, що колись на їх голови калом кидали вибираючи, — позадирали тепер високо голови, а прості козачі до самої землі понагинали (це є в друк. 76 — далі нема). Гетьманщина сама себе, своїми руками ростоплювал а Москва тільки дров підкладала (це в розділі шостому—Москаль Гудз ь стор. 35 блакитним чорнилом по тексту Панасовому; тут-же на полях чорним чорнилом рукою Івановою написано: — Не стало вже Гетьмана, не стало нікого, хто б за просте поспільство оступався. Кругом панство, як ті гайвороння, облягло Гетьмансьє. З людей вільних — стали явісь панські попихачі). В зшитку для Правди було — Москва та Петроград тільки дров підкладали. Не стало уже й гетьмана. Та й на віщо він тоді, вому він тоді здався? Кругом Україну облягло панство і, як те гайвороння, шматували її полумертвий труп...» Потім замість Москва і Петроград — поправлено — чужі порадники.

Кінець III редакції

(після слів «чорніє над Ромоданом»¹⁾).

А мення того, хто хазяїнував там, не викидається з людської памяти, не забувається ще й досі, та чи коли й забудеться! Для письменних — стало воно загадкою, «притчею во язицях». Для простоти — живим свідком тії лихої години, яку пережили Піски.

Чіпчине мення перейшло і в печать. Один дивувався, як такий мирний пахарський побит, з його поетичним почуттям, з його людкістю, викинув з себе такого злющого зарізаку, котрому нічого проткнути ножем горло маленької дитини, як вона почала у колисці кричати, коли він давив матір, котрий нахвалявся на рідну матір руку підняти, котрого організаторські сили були такі, що зумів за невеличкий час згромадити цілу ватагу усякого люду, і за півроку вирізати з нею до двадцяти душ у чотирьох повітах? Другий допитувався: які почуття водили руками сього розбишаки, коли він мив їх у горячій крові людській, так щиро кохаючи свою молоду жінку.

Рік назад, ось що писав у часописі той самий хлопець (тепер уже парубок), котрий ішов з паном батьком за гробом старого Колодязя: «На мій погляд — пише він — Чіпка безталанна дитина свого віку, скалічений виводок свого побуту, пригніченого усяким панством, зубоженого жидовою, де все живе стало і стоїть нерухомо на однім місці; стояло, поки зачало гнити у самому корені. Де одно загнива, там починає заражатися друге; гниє і заражає третє; де при вонючій духоті, яку розносить гниль, тяжко стає жити народженому, нічим дихати, ніяк утекти нікуди, щоб самому не загнити. І от починає воля боротьбу за своє місце, за своє право на життя; починає розшукувати шляху. Де ж ти знайдеш його без освіти, де ти знайдеш його у тому непроглядному мороці, який сповива усе й усіх? А тут

¹⁾ Це думки Панасові, що їх висловив він у своїй «Подорожі з Гадяча до Полтави» див. Розвідка, стор. 8—9.

устає таке питання: не я задавлю, мене задавлять! І видається чоловік, як звіряка хижий, на все, купається у крові людській — і знаходить у тому свою утіху, пораду для свого гарячого серця. Коли що кохає, кохає усею силою своєї мочі, як Чіпка жінку, що зненавидить, — як вітер, змете з свого шляху, дивує людей своїми божевільними вчинками», і далі йде як у Панаса в його «Подорожі з Гадячу до Полтави», кінчаючи — «що гнітять та розорюють його беззахисне життя» — див. Розвідка, сторінки 8—9. Цього кінця немає ні в рук. 1875 р., ні в друк. виданні.

Додатки та цікавіші варіанти до роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» за рукописом 1875 р., порівнюючи до друканих видань Драгоманова 1880 р., «Кіевской Старини» 1903 р. і «Віку» 1905 р.

Частина перша. Розділ І.

1) Під хвилию спіє хліборобська доля (К. С., І) — далі в рукопису стоїть фраза, закреслена чорним чорнилом — «Буле вона вгору, зеленіє», як рута, але вона е в усіх виданнях — Д. 3, К. С. І, В. 5. 2) На грудях (2) — так і В. в рук. грудіх, як і у Д. 3) Насторожив уха (К. С. 3, Д. 5, В. 7) — в рук. — насторошив уші. 4) У його в очах (3, В.) — рук. — в очіх, так і Д. 5) Одягнена в зелене убрання (4, так і скрізь) — це виправка зеленим чорнилом замість — ще до того в зеленому убранні. 6) Як мене злякав — (5) — далі в рук. закреслено зеленим», сказала вона (підє нема). Парубок і собі мовчав (5) — виправлено зеленим замість — мовчав і парубок. 8) грудях — (5, В.), — рук. грудіх, так і у Д. 9) І разом запрохуючи очима (К. 5 — так і скрізь) — виправка фіялковим замість — не спускаючи з неї очей. 10) близький (6 — так і скрізь) — рук. близький 11). Плутаючись в догадках (6); рук. — теряючись. 12) Морозом сипнуло (6) — рук. — мороз пішов. 12) Тяжка праця (7) — виправка фіялковим замість — гірка. 13) Напустилась розсержена молодиця (7), було перше чорним чорнилом — стріла його молодиця, потім виправлено фіялковим й остаточно написано — докоряла вона. 14) І пішов до загороди (7) — далі в рук. є ще фраза: а вона з порожньою помийницею — в хату. Цю фразу в вид. Др. (як і скрізь) опущено, бо вона після попередньої виправки вже не годилась.

ІІ розділ.

1) Невідомий захожий (К. С. 8, В) — рук. і Д. — несвідомий. 2) Запвіли садки, городи — (9) — в рук. ще є фраза: сонце ще не пекло, як серед літа, а приязно сяло та гріло. 3) На вязах (16, В) — р. і Д. вязіх. 4) Опам'ята-лась — (19) — в рук. виправлено фіялковим — і розкрила сплющені очі, але цієї поправки підє нема.

III розділ.

1) Коли на роботу боялися приймати Мотрю (21) — виправлено фіялковим — коли на роботу приймали Мотрю з опаскою — виправки ніде нема. 2) Так на перемінку в одному й ходили (21) — цю фразу закреслено фіялковим, але вона скрізь є. 3) Скот, мов, як реве, йдучи до дому, то він радіє, що скоро дома буде, спочине (24) — виправка фіялковим замість «Скот, мов, ніколи не реве без нужди. Як вертається до дому, та реве, то він радіє.. 4).. З голоду не мерли (28) — далі в рук. закреслено чорним чорнилом. — А не раз і не два носив Чіпка синяки од матеріної руки з-за того хліба — закресленого ніде нема. 5) Стребнув (29) — рук. стеребив. 6) Перед Різдом (29) виправлено чорнилом замість Великоднем святом. 7) Її тиха мова (30) — далі закреслено чорним чорнилом — її добре слово — закресленого ніде нема.

IV розділ.

1) На взхід — (40) — рук. на взаходи. 2) Та так кожен день (40) — в рук. цю фразу закреслено фіялковим, але вона є скрізь.

V розділ.

1) Мотря подарувала писареві (41) — виправка чорним чорнилом замість — одвезла — секретареві повітовому (в рук. ще волосному). 2) А літа йшли, та йшли (41) — закрес. фіялковим, але є скрізь. 3) Ніяк не міг розгадати (43) — в рук. є далі фраза: Він усе хмурнішав та хмурнішав, — якої ніде нема. 4) Дід мотнув головою: а той же батько!.. (46) виправлено зеленим замість: Дід мотнув головою та в голос промовив.

VI розділ.

1) Повітря (54) — рук. і Д. обітря. 2) Дівчина (стиха співала) — (53) — це новий варіант, написаний чорним по вишкребленому: тут в первісному варіанті можна прочитати тільки — робота ця була залюбки дівчині. 3) Аж мов прояснився трохи (59) — цю фразу виправлено фіялковим на: «після того не пізнати Чіпки», але виправки ніде нема.

VII розділ.

1) Воно б таке, що й до дому — жінки пошукати (67) — в рук. замість «жінки пошукати» виправлено фіялковим — «час — подумав Грицько», але цієї поправки ніде нема. 2) Заслав Грицько старостів до Христі (69), далі в

рук. закресл. чорним чорнилом фразу — як слід по-старосвітському звичаю якої ніде нема. 3) Орати (70) — виправлено чорним — замість пахати. 4) І стали вони... хазяїнами (70) — виправл. чорним замість — господарями.

Частина II, розділ I.

1) Найлюбіщою забавкою було йому будувати та руйнувати землянки, вали, окопи, шанці (74) — виправл. чорним олівцем замість — була йому будівля та разор землянок і т. д. 2) На останку (79) — виправл. чорним олівцем замість — на заєлючку. 3) Старість побраталась з малістю, малість прилипла... (81) — в рук. молодістю, молодість.

Розділ II.

1) Терся по передніх у вельмож (83) — далі в рук. закресл. чорним олівцем і фіялковим чорнилом — «вкупі з Понятовським» — ніде нема.

III розділ.

1) Бородаєвці (98) — виправ. зеленим замість Голодаєвці. 2) Аж з Бордаєва (99) — виправл. зеленим замість Голодаєва. 3) Сотниченко Саєнко (99) — виправл. зеленим замість сотників син. 4) Борецькі (110) — в рук. Борецькі.

IV розділ.

1) І вони рота пороззявляли (114) — в рук. є далі фраза закресл. чорним чорнилом — Поле-от той ґрунт, на яким построївся увесь побит нашого краю, нашого люду — цієї фрази ніде нема. 2) Одже це не обійшлося мирно (120) — далі в рук. стоїть фраза — Тоді саме царська гвардія з масонами забунтувала (Д. 133); цієї фрази ніде нема — К. С. і В.¹). 3) стали прощатися (122) — ці слова написано в рук. по вишкребленому; далі закреслено чорним — упала, мов нежива, прощаючись з сином: тут мала дитина кричить на все горло — перелякалась голосіння матері. Мотря сліз не вдержить... І де вони беруться?.. Плаче уже, мовчки, дві години, а вони ллються, та й ллються». Цього уривка ніде нема.

VI розділ.

1) Батарєю взяти (144) — тут в рук. є уривок, якого ніде нема: То не вихор понісся по дорозі, то наші улани помчалися батарею брати. А на-

¹) Веснякий уступ про бунт декабристів, де є ця фраза, цензор закреслив. Закреслено його й фіялковим чорнилом.

супроти їх — мчалися венгерські улани. Як зачали рубатися, Господи! А з гармат — одно палять... аж земля стогне... Не видержала конниця, ні їх, ні наша, картечного гороху, — прибрала муштуки в руки, та назад... Що його робити? «Піхота — в штиги!» 2) Ворог обсипав її картечним градом (144) — в рук. — Картечний град брав своє по дорозі.

Частина III, I розділ.

1) Ні, ще Василь Порох (160) — виправл. чорним замість Ворох — і далі скривь було Ворох. 2) А спить безпечно (170), в рук. далі є фраза — «Тут ще тільки заклопнулось, — та й то», якої ніде нема.

II розділ.

1) І, добро, і душа пропала... (180) написано зверху чорним чорнилом замість — А я вірував у людей, а я вірував у своє щастя... Люди, мов, добрі такі, гарні, правдиві. — Цього ніде нема. 2) Ніч темна привітала (181) — далі в рук. закреслено чорним. Горілкою годується, горілкою тушить — гамує згагу; у горілці топить своє горе й свою голову — нема ніде.

III розділ.

1) Скриня розчинена (188) — в рук. далі є фраза закресл. зеленим — неспаче татарва перейшла — ніде нема. 2) Сльози так і покотилися (188 і В.) в рук. і Д. «Сльози у три ручії ллються. 3) Хай краще загине на моїх очах (119) — рук. і Д. — зогниє на моїх очіх, а далі в рук. закреслено зеленим — як свідок трухлявого щастя — нема ніде.

VII розділ.

1) «У піщанській волості сидів уже посередник (239) — в рук. закреслено чорним — Кривинський. 2) Становий з посередником (239) — виправлено зеленим — замість Ларченко з Кривинським. 3) Сюди його давай! хто викрикує? теліпає посередник (240) — в рук. і Д. — желіпає посередник і далі в рук. є уривок. — Мовчить громада, а ні телень! Кривинський не витерпів, — лає... — Не дуже лиш! не дуже! знову хтось з середини. — Ну, тепер ваше діло, Іван Петрович! обернувся Кривинський до справника. — Розги! зіпонував той на москалів в одмову посередникові». Цього уступу нема ніде.

VIII розділ.

1) «Замість молитви уста шептали прокльони, перечитуючи свої гріхи» (К. С. 248) — далі тут в рук. заліплено папером. Коли зняти цю наклеїку,

то можна прочитати такий уступ: «Посеред хати, освіченої місяшним світом, що через вікна вривався в хату, слався широкими смугами по долівці і ховався аж під полом, стояв Чіпка навколюшки и молився... прокльонами... Сльози блищали у його очіх; він клав щиро поклони».

Частина IV, II розділ.

1) «Він хапався за думку» до (Чув тільки), як у голові гуде (291) — це новий варіант в рукопису, написаний чорним замість такого закресленого: «Голова його пішла кругом, лице поблідло, у очі заходили чорні кружала. Забув Чіпка і де він, і що він, і що з ним: чує тільки». 2) «Оддай мій платок» (294 К. С. і В.), — тут в рук. і Д. є далі ще така фраза: «той тягне за волосся»... «Оддай моє намисто!» та й хапає холодними, як лід, руками, за шию»... Далі в рук. закреслено чорним. Кров у жилах стигне, розум мутиться. 3) Не швидко Чіпка... сонного (297) — рук. «Довго Чіпка нудився, поки знайшов його». 4) Рідною матір'ю (верховодило) (390) — в рук. закресл. чорним — що за мене муки приймала.

IV розділ.

1) «Рибонько! серденько!» оберталася вона (Галя) до хрещеника, окриваючи його гарячими поцілунками (К. С. 324). Тут далі в рук. 1875 р. йде значний уступ, якого закреслив цензор, і якого нема ні в одному з друкованих видань. Закреслено його в рукопису і зеленим чорнилом. Ось цей уступ: «То були бурливі хвилі ще дівочьких любовців, у котрих уже виразно визначалося чуття матері. То материне серце озивалося в дівочьких пошибах кохання. Так думає й відчуває кожна молодиця, поки ще не знає ні болів тяжких, ні мук материних, ні непокійних нічок, які приходить ся перебувати, доглядаючи молодих діток. Тяжкий біє материного життя ще невідомий, а материнське чувство заклопоталося у серці кожної жінки ще в сповиточку, — ще тоді, коли вона малою-невеличкою носилася з лялькою, наче з справжньою дитиною, — як ще дівчиною голубила кошенятко, як дитинчатко, — як молодою дівкою пригортала свого милого, сама не відчуваючи, як пестила надію у своїм серці на щастя матері».

VI розділ.

1) Не було одного (К. С. 375) — далі те, що в друк. (Макухи...) написано чорним чорнилом, як новий варіант замість: Карпа (далі одного слова не можна розібрати): він — розказували — спустивши, яку мав, худібчину, оженився на простій дівчині та й впався собі у селі на вгороді».

2) Гласний Саєнко... (К. С. 344) — це в рук. 1885 р. поправка зеленим чорнилом замість Твердохліб. І далі в рук. 1875 р. скрізь замість Саєнка — було Твердохліб.

3) Щоб не побрити своїх сильних родичів (344); далі в рукопису 1875 р. було закреслено зеленим чорнилом: «бо пани Польські приходились йому ще й родичами. Як не стало Ко...дзя (мабуть Колодзя), Твердохліб заступив його місце».

VII розділ.

1) «Котре ні разу не гріла правда» (371) — в рук. закреслено чорним чорнилом — «не заглядало сонце правди, котре ніколи не гріла іскра божа» — нема віде.

Д Е Щ О Є:

	стор.
Розвідка	1—77

Д о д а т к и:

1) „Де сонце сходить“ — до розд. III — ч. I	81— 84
2) „Перший грабунок“ — до розд. III — ч. „Слизька дорога“	85— 87
3) Рецензія Іванова на I редакцію „Хіба ревуть воли“	88— 99
4) Замітки Іванові на I редакцію роману на його полях	100—107
5) План роману, що його написав Іван, переглянувши першу редакцію	108—113
6) Замітки Панасові на II редакцію роману	111—117
7) „В Урані“ — частина розділу „Земці“	118— 131
8) Вставка Іванова до останнього розділу II ред.	132—133
9-а) Уривок з кінця роману за II ред.	134—136
9-б) Додаток до другої редакції „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“	137
10) Частина розділу „Пани Польські“, що написав Іван	138
11) Частина розділу „Пани Польські“, що написав Іван	145—149
12) Замітки Івана на III ред. роману	150—153
13-а) Уривок з дописів Панасових для IV ред. роману, який не увійшов у друковане видання, але був внесений в IV р. (75 р.), хоч в значно зміненому вигляді	154—157
13-б) Бенкет дворян з урядовцем, рукопис 1875 р., стор. 310 — 311	158—161
14) Замітки рукою Івановою на уривок „Як блив Чіпку“, написаний рукою І. С. Левинського (?) і на помітки, що він-же їх поробив на першій половині III р.	162—163
15) Замітки Іванові на II р. на полях її	164—165
16) Плани Іванові до його розд. „Земці“ в II ред.	166—168
17-а) Замітки олівцем рукою Івановою проти початку розд. V „На громаді“ в II р., стор. 145 об. (стор. 33, 52 Зем. Полож.)	169—170
17-б) Якесь замітки Іванові, очевидячки, до II ред.	171
18) Уривки з дописів Панасових для IV р. (із епізода про Пороха — I розділ III ч. друк. видання), які не увійшли ні в IV р. (р. 75), ні в друк. видання	172—174
19) Цікаві уривки Панасові з другої редакції, які не увійшли в друковане видання	175
20) Деякі варіанти Іванові, котрі не увійшли в друк. видання (з II р.)	176
21) Кінець III редакції	177—178
22) Додатки та цікавіші варіанти до роману „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“ за рукописом 1875 р., порів. до друкованих видань Драгоманова 1880 р. „Кіевскої Старини“ 1903 р. і „Віку“ 1905 р.	179—184

ВИДАННЯ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК У КИЇВІ.

I. Записки Історично-Філологічного Відділу:

кн. I (1919)—1 кб. 50 коп. зол.; кн. II - III (1920 - 1922)—3 кб. (і 2 кб.) зол.;
кн. IV (1923)—2 кб.; кн. V (1924); кн. VI (1925)—друкується.

II. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

- № 1 — акад. Дм. Багалій, Нарис української історіографії. Т. I, вип. I (1923)—1 крб. зол.; вип. II друкується.
- № 2 — проф. Теокт. Сушицький, Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури, I (1921)—1 крб. зол.
- № 2а— проф. Ф. П. Сушицький, Западно-русскія літописи, какъ памятники литературы, I (1921)—1 крб. зол.
- № 3 — акад. Аг. Кримський, Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, звоєвана арабами, відродилася політично (1923) — 1 крб. зол.
- № 4 — Давній Київ: а) Хв. Ернст, Контракты й контрактный будинок у Києві (1924), 2-ге вид.—50 коп. зол.
- № 5 — В. Науменко, Нові матеріали для історії початків української літератури XIX в., I-III (1924)—50 коп. зол.
- № 6 — проф. Ів. Соколов, Грецький Схід і Україна. Історична характеристика їхніх новіших культурних відносин (готовий до друку).
- № 7 — проф. Вол. Резанов, Старинний театр український. Т. I. Розвідка і тексти (готовий до друку).
- № 8 — Ол. Курило, Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 (продається тільки в Книгоспілці).
- № 9 — акад. Аг. Кримський, Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Європі. — 1 крб. 25 коп. зол.
- № 10 — акад. Аг. Кримський, Історія Туреччини (1924) — 1 крб. 50 коп. зол.
- № 11 — Ів. Каманін та Ол. Вітвіцька, Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923) — 2 крб. 50 коп. зол.

- № 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Кримський, Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924) — 1 крб. зол.
- № 13 — Програми для збирання етнографічних матеріалів: І. Ол. Курило, Початки мови (1923) — 25 коп. зол.; ІІ. Кл. Квітка, Професіональні народні співці та музиканти (1924) — 60 коп. зол.; ІІІ. проф. С. Тимченко, Діалектологічні вказівки (1925) — 15 коп. зол.
- № 14 — В. Ганцов, Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою), 1923.
- № 15 — Найголовніші правила українського правопису (1925) — 10 к. зол.
- № 16 — акад. ІІ. Тутківський, Матеріали для бібліографії українського маповзнавства (1924) — 50 коп. зол.
- № 17 — проф. Хв. Тітов, Матеріали для історії книжної справи на Україні (із 221 знімком), 1924, ц. 10 крб. зол.
- № 18 — проф. С. Тимченко, Функції локатива (1925) — 60 коп. зол.
- № 19 — акад. А. Кримський, Знадоби для життєпису Ст. Руданського (з 4-ма малюнками та вступною промовою акад. С. Єфремова) (друкується).
- № 20 — проф. Хв. Тітов, Стара вища освіта в київській Україні кінця XVI—поч. XIX в. (із 180 малюнками), 1924, ц. 3 крб. 50 коп.
- № 21 — О. Курило, Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів (1924), ц. 60 коп.
- № 22 — М. Марковський, Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1925), ц. 1 крб. 25 к.

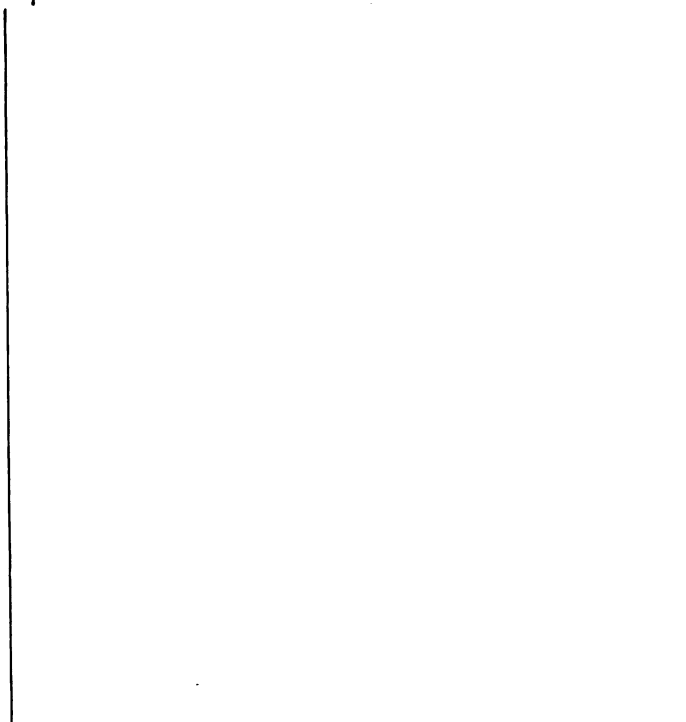
Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Академії Наук (Київ, вул. Короленка [кол. Володимирська] 54, тел. 14-26), мають на академічних виданнях 25% знижки. Інший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Короленка № 46.

Ціна 1 крб. 25 к.

Pl. 3948

M84K69

1

ALF Collections Vault

3 0000 114 711 637